

Gwary Dziś

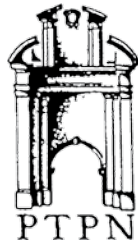
8.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

GWARY DZIŚ

8.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2016

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Krzysztof Kurek

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk

Sekretarz redakcji – Błażej Osowski

Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiewicz, Irena Sarnowska-Giefing,
Jerzy Sierociuk, Bogdan Walczak

Redaktorzy językowi – Irina Baklanowa (język rosyjski), Libuše Čižmárová (język czeski),
Ganna Martynowa (język ukraiński), Vasilka Radeva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD

Luczija Antonowa-Vasileva (Sofia), Natalia Chobzej (Lwów), Pavlo Grycenko (Kijów),

Halina Karaś (Warszawa), Józef Kaś (Kraków), Sergej Myznikov (Petersburg),

Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),

Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS

Józef Kaś, Tadeusz Lewaszkiewicz

KOREKTA / PROOF READING

zespół

Copyright © by Authors and PTPN, 2016

Publikacja finansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Published with financial grant of the Adam Mickiewicz University in Poznań

ISSN 1898-9276

Spis treści

Od Redakcji (<i>Jerzy Sierociuk</i>).....	7
Марина Александровна Харламова, <i>Язык и культура: этническая и культурная самоидентификация (на материале диалектной речи полиэтнического региона)</i>	9
Anna Mlekodaj, <i>Wieś i gwara w dobie rekonfiguracji kultury (na przykładzie Podhala)</i>	17
Pavol Žigo, <i>Komplexnosť interpretácie slovanskej substantívnej deklinácie v Slovanskom jazykovom atlase</i>	23
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Zasięgi leksykalne zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich</i>	35
Ганна Мартинова, <i>Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки</i>	57
Jerzy Sierociuk, <i>Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania</i>	67
* * *	
Stanisława Sochacka, <i>Etymologia nazwy Wschowa w świetle kontaktów językowych polsko-niemieckich</i>	79
Bogdan Walczak, <i>Warstwy chronologiczne germanizmów w gwarze miejskiej Poznania</i>	87
* * *	
Ирина Васильевна Бакланова, <i>Лексика тематической группы «Жемчуг» в севернорусских говорах</i>	97
Светлана Михайловна Белякова, <i>Эстетическое отражение темы «Питание» в русских говорах Тюменской области</i>	103
Lechosław Jocz, <i>System samogłoskowy gwary Dąbrówki Wielkopolskiej</i>	115
Renata Kucharzyk, <i>Relikty dawnych zwyczajów ludowych w języku i kulturze (na przykładzie wsi małopolskiej)</i>	141
Геннадий А. Николаев, <i>Из наблюдений над названиями грибов в русских говорах</i>	151
Ганна Дидик-Меуш, <i>Сполучуваність слів в українській мові XVI–XVII століть: атрибутивно-субстантивний комплекс і метонімія</i>	159
Błażej Osowski, <i>Czeladź dworska i ludzie służący. Nazwy osób związanych z funkcjonowaniem gospodarstwa w XVIII-wiecznych inwentarzach z Wielkopolski</i>	167
Justyna Kobus, <i>Dokumentacja papierowa w zasobach archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM</i>	175
* * *	
Justyna Kobus, Błażej Osowski, <i>Z refleksji nad polszczyzną Wielkopolan. Język w regionie – region w języku II</i>	181
Jerzy Sierociuk, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	187

Od Redakcji

Ten tom „Gwar Dziś” poza tekstami traktującymi o różnych zjawiskach w gwarach słowiańskich zawiera artykuły kontynuujące problematykę obecną już wcześniej – są to rozważania ukazujące różne aspekty relacji polsko-niemieckich. Dotychczasowe opinie dowodzą, że ten problem zasługuje na pogłębioną uwagę. Wielostronne ujęcie wielowiekowego oddziaływania niemieczyzny na dialekty słowiańskie wciąż czeka na zadowalający opis; tym samym ta problematyka badawcza ze wszech miar zasługuje na kontynuację.

Obserwowane coraz częściej rozdrobnienie wysiłku edytorskiego powoduje, że ukazujące się w różnych miejscach (w równym stopniu dotyczy to wielkości wydawnictw, jak i ich lokalizacji) materiały dialektologiczne mają bardzo ograniczoną dystrybucję. Tym samym szerszemu odbiorcy praktycznie nie są znane. Wydaje nam się, że warto pokusić się o gromadzenie w jednym miejscu zwłaszcza informacji o ukazujących się różnego typu słowni(cz)kach gwarowych. Wedle powszechnej opinii byłoby to bardzo przydatne przy podejmowaniu prób charakterystyki złożoności słowiańskiego zasobu wyrazowego.

Być może w przyszłości będzie wskazane przygotowanie ujęcia bibliograficznego zbierającego te dane. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom, zamierzamy systematycznie zamieszczać napływające z różnych obszarów językowych ***Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej***. O tej kwestii szerzej na końcu tomu.

Jerzy Sierociuk

Марина Александровна Харламова

Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского

Омск, Россия

khr-spb@mail.ru

Язык и культура: этническая и культурная самоидентификация (на материале диалектной речи полиэтнического региона)

Аннотация: В статье анализируются высказывания диалектоносителей с точки зрения языковой рефлексии. Сквозь призму оппозиции *свой – чужой* рассматриваются вопросы этнической и культурно-языковой идентификации, воплощённые в традиционной речевой культуре сельских жителей Омского региона. Носители разнотипных говоров Среднего Прииртышья осознают свою этническую и культурную принадлежность, однако одновременно все считают себя сибиряками, включая и двуязычных респондентов (чехов, белорусов, украинцев и др.).

Ключевые слова: Языковое сознание, диалект, метатекстовые высказывания.

Abstract: Language and Culture: Ethnic and Cultural Self-Identification (using dialect speech of a polyethnic region). The article analyses the utterances of dialect speakers from the perspective of language reflection. The issues of ethnic, cultural and linguistic self-identification embedded in the traditional speech culture of the inhabitants of the Omsk region are studied through the prism of the opposition *us – them*. The speakers of various dialect types in the Middle Irtysh region realise their ethnic and cultural belonging, however, simultaneously they perceive themselves as Siberians. This is true also for bilingual respondents (Czechs, Belarusians, Ukrainians, etc.).

Keywords: language consciousness, dialect, meta-textual utterances

Взаимодействие языка и культуры находится в фокусе внимания отечественной лингвистики и рассматривается в рамках разных направлений – этнолингвистики, социолингвистики, лингвокультурологии, этнопсихологии, диалектологии и др. С нашей точки зрения, культура – одно из средств самореализации человека, фактор его социального развития и существования. Человек „живет” в той или иной культуре и идентифицирует себя либо с родной культурой, либо сознательно выбирает для себя иную культуру. Исторические, экономические, социокультурные факторы оказывают влияние на этническую и культурную идентификацию того или иного этноса в целом и индивидуума в частности.

Проблема языкового воплощения этнического самосознания и самоидентификации является одной из актуальных в современной лингвистике. В связи с этим лингвистика обратилась к изучению обыденного (ненаучного) знания.

Обыденное мышление в конце XX века становится объектом пристального внимания учёных из разных областей знания, прежде всего – философов, психо-

логов и др. Язык как главный хранитель и манифестатор обыденного сознания стал естественно предметом исследования лингвистики. Обыденное знание рядового носителя языка (в нашем случае – диалектоносителя) – это результат его познавательной деятельности в повседневной речевой практике. Языковая практика носителя народной речи полиэтнического региона видится одним из важнейших источников наших знаний о современной традиционной культуре, ценностных установках и нравственных предпочтениях её носителей и, безусловно, представляет особый интерес для лингвистической науки, и лексикографии в частности (Харламова 2014). По наблюдениям А.Н. Ростовской, „представления о языке людей устной культуры с необученным языковым сознанием, каковыми являются малограмотные носители традиционного слоя диалекта” отличаются „значительно большей стабильностью” по сравнению с образованными и грамотными людьми, ориентированными на систему научных понятий о языке, в связи с чем обыденные знания последних „подвержены постоянной корректировке” (Ростова 2000, 48).

Через „чутьё языка народом” (выражение Б. де Куртенэ), как представляется, в какой-то мере можно воссоздать этапы исторического и культурного развития языков и диалектов на конкретных территориях, выявить пути формирования говоров в том или ином регионе, проследить современные динамические процессы в народной речи и особенности концептуализации и мировидения носителей разных диалектов и т.п. Своеобразие современной традиционной культуры отчетливо проявляется на территориях позднего заселения. Так, на территории Омского Прииртышья активно развиваются междиалектные и межъязыковые связи. Природа таких связей различна: это и наследие восточнославянского (и праславянского) и общерусского единства, и результаты мощных миграционных процессов кон. XIX – нач. XX вв., и следы межэтнических контактов XX – XXI вв. (Харламова 2014, 13–91) и т.п. Длительное сосуществование на территории позднего заселения говоров разных языков (как славянских, так и неславянских) и взаимодействие различных культур сформировало особое языковое пространство, манифестирующее *интеграцию говоров с разной диалектной основой*, с одной стороны, и *нивелировку традиционной сибирской речи* – с другой. Информация об истории появления тех или иных этносов в регионе может быть извлечена как из специальных исследований историков, этнографов, так и из показаний метаязыкового сознания носителей диалектов, манифестированных в материалах полевых записей диалектологических экспедиций. Для нас важным является именно полевые записи диалектной речи носителей традиционной речевой культуры Омской области, собранные во время экспедиций начиная с 70-х годов XX века и по настоящее время, отражающие народный взгляд на мир как в синхронии, так и в диахронии.

Круг явлений, представленный в метавысказываниях современных диалектоносителей, весьма широк. (О метатексте и метаязыковом сознании см. подр. (Ростова 2000, 52–55; о метаязыковом сознании, там же: 45). Информанты могут осмыслять особенности фонетического, грамматического, словообразовательного, лексического и семантического уровней языка. Но чаще всего они рефлексируют по поводу своего/чужого лексикона, толкуя значения слов, устанавливая мотива-

ционные связи между ними, маркируя территориальные, возрастные, временные, коннотативные признаки лексем. Наблюдения над языком у носителей народной речи непосредственно связаны с их этно- и социоидентификацией, т.к. именно язык признаётся диалектоносителями основным атрибутом этноса. Этническая и культурная идентичность формирует человеческое Я: «Идентификация превращает человека из биологической особи в социального индивида и личность, позволяет ему оценивать свои социальные связи и принадлежности в терминах „Мы” и „Они”» (Седов 2011, 32).

Поскольку Омская область – это полиэтничный регион, то осмысление информантами себя и окружающих с позиции *своё – чужое* представляется значимым и актуальным.

Таким образом, цель статьи – показать на примере анализа метатекстовых высказываний носителей народной речи полиэтнического региона Среднего Прииртышья рефлексию современных диалектоносителей по поводу особенностей *своей* и *чужой* речи, *своей* и *чужой* нации.

Собирая материал в полевых условиях, исследователь оказывается „тем внешним побудителем, который направляет информанта от бездумного пользования языковыми фактами к их осмыслению, превращая их в объект языкового мышления” (Кирпикова 1972, 166). Размышления носителей традиционной речевой культуры выявляют то, как диалектоносители оценивают прежде всего *свою* и *чужую* речь. Носители русских старожильческих говоров (с севернорусской основой) акцентируют внимание на особенностях произношения соседей – носителей новосельческих говоров (с южнорусской диалектной основой), которых они называют „хохлами”: *А-их кам-курских тока хахлы звали / ани фсё чяво зачем вот-так-вот как-та их была паговорка //* (д. Качесово, Муромцевский р-н, Фектистова В.В., 72 г., неграмот., старож., 2005).

Речь двуязычных респондентов характеризуется высокой степенью рефлексивности и повышенным вниманием как к чужой речи, так и к своей собственной, что может быть обусловлено, с одной стороны, ситуацией двуязычия, в которой находятся информанты, с другой – необходимостью постоянно переключать речевые коды. Осмысленное отношение к языку у информанта – этнической эстонки, например, проявляется в использовании лингвистических терминов, таких, как *звонкие, глухие согласные, шипящие, акцэнт, ударение*, – с полным пониманием их значения: *Чё-та у-нас и-эстонцы все-эти звонкие глухие эти согласные вот-эти шипящие никак ни-справлялись/ а-у-миня пачиму-та вот-так/ я знала и как-та-вот у-миня палучалась//* (г.Тара, Тарский р-н, Блум М.П., 71 г., 4 кл., эстон.-рус., 2007). Этот же респондент рефлексировал о языке метрополии, разграничивая эстонский язык своей деревни и тот, на котором говорят в Эстонии: *И-вот дажэ язык у-нас эстонский язык /а-там [в Таллине] талинский//* (г.Тара, Тарский р-н, Блум М.П., 73 г., 4 кл., эстон.-рус., 2009); *В-Эстонии тожэ разные есь /есь талинский язык/ есь дарбуишский/ есь там тожэ//* (г.Тара, Тарский р-н, Яско В.А., муж., 75 л., 4 кл., эстон.-рус., 2009).

Внимание к грамматике родного языка обнаруживаем в рассуждениях сибирской чешки Е.А. Ишковой: *Я фсигда гаварила што мушская фамилия не-скланяица а/ ну и у-нас фсигда гаварили// Naki babička bila pan’i Vondrová... d’ed bil*

*Vondrú/ a nám porád říkali Vondra// Вот на-уроке.../ а я фсигда аскарблялась...
popravuju/ že Vondrová/ ну//* (г. Омск, Ишкова (Вондра) Е.А., 59 л., ср.-спец., рус.-чеш., 2012).

Респондент выделяет такую особенность в чешском языке, как дифференциация мужских и женских фамилий, т.е. гендерные словообразовательные признаки. Полагаем, что именно эта черта является важной частью языкового сознания (самосознания) сибирских чехов.

Отражением эстонской языковой культуры можно считать функционирование личных имён только в полной официальной форме, поскольку в эстонском языке абсолютное большинство имён не имеют модифицированных разговорных вариантов, вариантов с уменьшительно-ласкательными суффиксами, как в русском. Например, этническая эстонка М. П. Блум, обращаясь к мужу, говорит: *Ну/ Виктар/ пачиму ани ни-любят?//; Пиритайти той Марии привет ат-Марии Блум/ ана миня знаит//* (г.Тара, Тарский р-н, Блум М.П., 73 г., 4 кл., эстон.-рус., 2009). Респондент М. П. Блум, рассказывая о себе, обращает внимание не только на этические нормы (обращение – полное имя), но и на особую эстонскую интонацию, маркирующую её как эстонку: *Я куда ни-найду/ за-телефонную трупку// А/ эта Мария ты?/ сразу мне ни-нада прицтавляца//* (г.Тара, Тарский р-н, Блум М.П., 73 г., 4 кл., эстон.-рус., 2009). Именно интонационные характеристики речи выделяют этнических эстонцев старшего поколения.

В силу экстралингвистических причин разные этносы Среднего Прииртышья сохраняют и поддерживают народные традиции, свою культуру и язык. Латыши, чехи, эстонцы среднего и старшего поколения владеют как родным диалектом, так и русским языком, хотя сознают, что постепенно теряют языковые традиции: [По-эстонски вы говорите дома?] – *Па-эстонски// А-внуки/ внуки ужэ фсё па-русски// У-миня вот доч'ка/ старшая доч'ка вышла за-эстонца и-вот у-них доч'ка/ и-вот цяс сын// Хоть ты в-мишок их пасади/ ну/ им-та наверна в-мишок ни-пасадиш// И-дети рускиш/ рускиш/ фсё ужэ// И-вот иво [мужа] доч'ка/ ну фсе/ фсе/ фсе рускиш//* (г.Тара, Тарский р-н, Блум М.П., 73 г., 4 кл., эстон.-рус., 2009); *А дети маи никто ни-разговариваит// Дети-та дети эта/ ну/ и-внуч'ки/ те по-русски и-дети по-русски//* (д. Новоградка, Калачинский р-н, Вондра Ф.И., жен., 79 л., неграмот., чеш.-рус., 2004). Овладение русским языком таких носителей идёт параллельно с инкультурацией, т.е. вхождением в русский „культурный мир”.

Однако для них язык остаётся важнейшим дифференциальным признаком этноса. Самоидентификация того или иного народа проявляется прежде всего в метатекстах – „высказываниях о самом высказывании” (Вежбицка 1978, 404), метатекст – это „язык”, на котором говорят „не о внешнем мире, а о языке” (Ляпон 1992, 77). Аксиологичность языкового сознания при описании тех или иных реалий бытовой культуры особенно ярко реализуется в высказываниях носителей разных языков: *Здобу тожы фсё пыкли фсё время / ну-как-ана па-нашыму бухты назывались//* (д. Воскресенка, Калачинский р-н, Кадермас А.И., муж., 65 лет, грамот., рус.-чеш., 2004); *Так скавародник и-был/ да-ицо ни-так/ у-них (у хохлов) чипила была/ чипёлка//* (р.п. Черлак, Черлакский р-н, Хуторенко, 85 л., жен., ср.-спец., новосел, 2004). Осмысление своей и чужой речи выявляют метатексты, где

респонденты акцентируют внимание на особенностях языка и диалекта: *Ф-Талине ни-так гаварят/ а-вот в-Выру-гораде гаварят как ну/ пахожэ на-наш язык//* (г. Тара, Тарский р-н, Удрас А.Э., муж., 66 л., 7 кл., рус.-эстон., 2007). Восприятие речи жителей соседних деревень как *чужой* характерно для многих наших информантов: *Их чылдонами называли / оны шыпкъ плохъ разговарывали//* (д. Кейзес, Седельниковский р-н, Григорьева А.С., 80 л., рус.-бел., 2004). Оценка *плохо* не столько касается „качества” речи, сколько показывает, что информант – этнический белорус – видит отличия *чужой* речи.

Свою этническую и языковую „специфичность” ощущают и носители русских говоров Среднего Прииртышья: *Я-то тут радилась/ ф-Сибири// Чалдоны у-нас были ф- Кабурлах/ щас ужэ разбежались// Диревня была называли sibя кацапы/ люди как люди//* (Лаврино, Нижнеомский, Сухомозова Н.Д., 78 лет, 7 кл., новосел, 2007); *Вэкатерынафке значыт этъ чылдоны эти-вот / их чылдонами называли //* (д.Кейзес, Седельниковский р-н, Григорьева А.С., неграмот., рус.-бел., 2004). Осознание своей национальной принадлежности сопровождается и оценкой с этих позиций односельчан: *А-йэво ни-паймёш// Мать была латышка/ атец немц// Тут-так смешынные здесь фсё//* (д. Бобровка, Тарский р-н, Ликсна И.И., муж., 85 лет, 5 кл., рус.-латыш., 2007).

Полиэтничность как характерная черта изучаемого региона предстаёт в рефлексии диалектоносителей особенно отчетливо. Так, они дают определения этносам или отмечают „особость” соседей, употребляя узуальные и литературные номинации этносов: *А чылдон эта сибирский или рождённые з’десь//* (д. Решетниково, Большереченский р-н, Копылова Е.И., 68 л., неграмот., рус.-бел., 1999); *А-фсё мы как-челдоны/ нас как-челдонами звали тут/ ну-найерна нацыя наша челдонская// А-Кам-Курским как-та чяс/ ужэ там мала хахлоф а-их кам-курских тока хахлы звали //* (д. Качесово, Муромцевский р-н, Фектистова В.В., 72 г., неграмот., старож., 2005); *А-потом з’десь в-этом доме жыли латышы// Были фсе вмес’те//; Вод было нескол’ко семей немцэф тожэ// Оне и-сийчяс-вот ихны дома// ...Они с-Поволжъя были вакуированы сюда//* (с.Такмык, Большереченский р-н, Петрова В.П., 70 л., 7 кл., старож., 1999). „Рассейскими”, „самоходами”, „хохлами”, „кацапами” называют переселенцев (они себя сами) из Смоленска, Курска, Тамбова, Пензы, Воронежа и др., проживающих в Омской области: *Па-мойму челдонка/ а ризанские хахлы// Кагда мален’кие были кричали ани чилдон чилдон а мы на-них хахол хахол// Ф-наспарте руская//* (д. Хомутинка, Нижнеомский р-н, Миронова Е.С., 75 л., 2 кл., новосел., 2007).

Однако большинство сельских жителей Среднего Прииртышья считают себя *русскими, сибиряками*, в их речи широко представлено общее (помимо *русские*) самонаименование *сибиряки* „житель, уроженец Сибири, коренной житель Сибири”: *Маи радители мален’кими приехали/ Атец мален’кий приехал с-Пензинской области// Бабушка и-дедушка с-маминай стараны ани сибирики были// Ну-какая рас радилась ф-Сибири сибирики значит//* (д.Хомутинка, Нижнеомский р-н, Косарева Т.Я., 68 л., ср.-спец., новосел., 2007).

Даже чехи, осознавая себя чехами, тем не менее подчеркивают, что они и их родные – сибирские чехи или сибирские немцы, латыши и т.д.: *Я па-нацыанал’насти/ ну пишуь-я чешка/ канешна/ патаму-шта атец был чех/ а-мать нем-*

ка// Ну ана немка как/ здесь/ сибирская...// (д. Новоградка, Калачинский р-н, Киселёва (Вондра) М.И., 57 л., 8 кл., доярка, рус.-чеш., 2000). Климатические условия, географическое положение, историко-экономические факторы и др. повлияли на процессы как инкультурации, так и на процессы языковой интерференции, что воплощается в осознании себя *сибиряками* всех без исключения этносов, издавна проживающих на территории Среднего Прииртышья.

Этническая самоидентификация – важная характеристика языковой личности респондентов-эстонцев, именно в этом проявляется их национальная специфика. Французский историк Жан-Пьер Минадьё отмечает, что «национальное самосознание эстонцев сложилось в „догосударственную” эпоху. Осознание себя нацией шло не посредством политики, а посредством культуры и языка. [...] У эстонцев [...] человек, говорящий по-эстонски, воспринимается „своим”, „эстонцем”, вне зависимости от его этнического происхождения или же от гражданства. И даже – от места жительства» (Жан-Пьер Минадьё, электронный ресурс). Согласно этой позиции наш информант М.П. Блум воспринимает и себя и членов своей семьи: *А-внуки/ внуки ужэ фсё па-русски// У-миня вот доч'ка/ старшая доч'ка вышла за-эстонца и-вот у-них доч'ка/ и-вот цяс сын// Хоть ты в-мишок их пасади/ ну/ им-та наверна в-мишок ни-пасадиш// И-дети рускии/ рускии/ фсё ужэ// И-вот иво [мужа] доч'ка/ ну фсе/ фсе/ фсе рускии// – [По-эстонски не говорят?] – Не/ наши дети-та гаварят/ а-ужэ патомсва...//; А-дети ужэ/ ани настояции рускии/ ужэ ни-атличиш ничё/ ни-скажыш/ их ужэ ни /им ужэ и-трудна па-эстонски разгаваривать/ у-них скарее фсиво лихко па-русски//.*

Таким образом, информанты – носители разных диалектов и языков – ставят знак равенства между языком говорящего и его национальностью. Языковая культура и языковые традиции сельских жителей полиэтнического региона, отраженные в метатекстах, показывают сознательное отношение их к своему языку и окружающим диалектам, а также высокий уровень языковой рефлексии в отношении *своего/чужого* этноса. Несмотря на то что современные сельские жители на территории Среднего Прииртышья в большинстве своём осознают национальную специфичность и принадлежность к родной культуре и языку, их инкультурация и социализация в условиях Сибири привела к тому, что все они одновременно осознают себя прежде всего *сибиряками*, *сибирскими* чехами, латышами, эстонцами, немцами, русскими и т.д.

Литература

- Вежбицка А. (1978), *Метатекст в тексте*, [w:] Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста, t. VIII, Москва, с. 402–421.
- Кирпикова Л. В. (1972), *Использование фактов языковой компетентности носителей говора в лексикологическом исследовании*, [w:] Лексические и грамматические проблемы сибирской диалектологии: Доклады и сообщения межвузовского семинара кафедр русского языка высших учебных заведений Западной Сибири, ред. О.И. Блинова, Барнаул, с.164–174.

-
- Ляпон М. В. (1992), *Грамматика самооценки*, [w:] *Русский язык. Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке*, Москва, с.75–89.
- Минадье Жан-Пьер. *Французский историк: Эстонцы осознают себя нацией посредством языка*, <http://rus.postimees.ee/160927/francuzskij-istorik-jestoncy-osoznajut-sebja-naciej-posredstvom-jazyka/>, 20.12.2015.
- Ростова А. Н. (2000), *Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири)*, Томск.
- Седов К. Ф. (2011), *Речезанровая идентичность как компонент коммуникативной компетенции личности*, [w:] *Жанры речи*, т. 7, Саратов, с. 25–46.
- Харламова М. А. (2014), *Константы народной речемысли и их лексикографическая интерпретация*, Омск, 290 с.

Anna Mlekodaj

Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu
Nowy Targ
qaz10@poczta.onet.pl

Wieś i gwara w dobie rekonfiguracji kultury (na przykładzie Podhala)

Abstrakt: Artykuł jest próbą oceny zjawisk dotyczących warunków funkcjonowania gwary w perspektywie historycznej oraz współczesnej. Za punkt wyjścia do rozważań przyjęto teorię Maryli Hopfinger. Zakłada ona, iż rozwój technologii najpierw analogowych, a obecnie cyfrowych i związana z tym zmiana modelu komunikacji społecznej przyczyniły się do zainicjowanej w XX wieku drugiej w historii ludzkości, totalnej rekonfiguracji kultury. Pierwsza dokonana się w czasach, kiedy słowo mówione zostało pozbawione wcześniejszej rangi przez pismo. Także wieś ze swoją mową w jakimś stopniu poddała się obu rekonfiguracjom. Pierwsza z nich znacznie wolniej zmieniała jej oblicze, druga zaś, która dokonuje się na naszych oczach, zdaje się mocniej wpływać na język i kulturę współczesnej wsi.

Słowa kluczowe: gwara, rekonfiguracja kultury, język i kultura współczesnej wsi

Abstract: The village dialect and culture in the age of reconfiguration (for example Podhale). The article is an attempt to assess the effects on the functionality of regional dialects from both a historical and contemporary perspective. As a starting point for deliberations, the author has adopted the theory of Maryla Hopfinger who assumes that the development of technology, more specifically advances in communication from first an analog and now to a digital technology, has contributed to a complete change in the medium of communication which thus, for the twentieth century, resulted, for the second time in the history of mankind, in the total reconfiguration of culture. The first major realignment of culture took place at the time when the spoken word was stripped of its' prior high ranking by the written word. Also within the village, speech to some extent, also gave up to this reconfiguration. This first impact on regional dialects only slowly changed the first relationship, while the second, which is now taking place before our eyes, seems to more strongly influence the language and culture of the modern village.

Keywords: dialect, reconfiguration of culture, language and culture of the contemporary village

W 2010 roku Maryla Hopfinger przedstawiła tezę o rekonfiguracji komunikacji społecznej, a w konsekwencji także całej kultury (Hopfinger 2010, 13). Według badaczki kultura i warunkujące ją procesy komunikacji międzyludzkiej ujęte w perspek-

tywie tzw. długiego trwania¹ przechodziły już dwukrotnie przez proces globalnych przekształceń, które pociągnęły za sobą zasadniczą zmianę zarówno w postrzeganiu świata, jak i w jego twórczej conceptualizacji. Transformacje te badaczka określa terminem „rekonfiguracji”. Za każdym razem miały one związek z postępem cywilizacyjnym ludzkości. Pierwsza rekonfiguracja została zainicjowana w starożytnej Grecji i wiązała się z upowszechnieniem pisma. Holistyczna transformacja kultury opartej na słowie mówionym w kulturę pisma wiązała się z szeregiem istotnych konsekwencji, których wnikliwej i wszechstronnej analizy dokonał m.in. W. Ong w swej klasycznej już dziś pracy *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii* (Ong, 1992)². Upowszechnienie pisma sprzyjało stopniowej homogenizacji kultury Zachodu. Proces ten znacznie się uaktywnił po wynalezieniu druku, który upowszechnił książkę, ułatwiając dostęp do wiedzy oraz wymianę myśli nie tylko między uczonymi jednego pokolenia. Druk zapewnił ciągłość trwania idei, a także możliwość ich odradzania się po latach. Zainicjował także szereg trwałych zmian w funkcjonowaniu kultury³. Pierwsza rekonfiguracja kultury miała więc dwa etapy: etap pisma i etap druku. Oba te wynalazki przyczyniły się do globalnych zmian kulturowego paradygmatu komunikacji międzyludzkiej. Zmiany te mają charakter kumulatywny. Komunikacja wchłonęła w siebie wszystkie, zarówno możliwe aktualnie, jak i istniejące wcześniej sposoby porozumiewania się, tym ostatnim przypisując często zupełnie nowe funkcje (Hopfinger 2010a, 15).

Gwałtowny rozwój mediów audiowizualnych w XX wieku oraz ich późniejsza cyfrowa transformacja zainicjowały zdaniem M. Hopfinger stały się przyczyną drugiej w historii ludzkości rekonfiguracji kultury. Ona także – jak dotąd – przeszła dwie fazy: analogową i cyfrową, i podobnie jak poprzednia, zainicjowała globalną zmianą warunków uczestnictwa człowieka w kulturze. Cały dotychczasowy dorobek myśli ludzkiej uległ stopniowemu przekodowaniu na system binarny, zaś podstawowym medium stał się przybierający różne postacie komputer, który łączy w sobie wszelkie inne znane dotychczas media. Jego możliwości kumulatywne zdają się nie mieć granic. Konsekwencje zmian, które pociągnęła za sobą cyfryzacja mediów, a także stworzenie wirtualne przestrzeni Internetu, stały się przedmiotem wielu analiz, dokonywanych głównie na gruncie nauk społecznych⁴. O żywotności zagadnień teoretycznych i aspektów praktycznych związanych z digitalną erą rekonfiguracji niech świadczy fakt powoływania

¹ Termin *długie trwanie* został zaczerpnięty z koncepcji współtwórcy historycznej szkoły *Annales* F. P. Braudel, według której obok historii wydarzeniowej, charakteryzującej się stosunkowo krótkim trwaniem (tzw. mikrohistorii), historii koniunkturalnej, którą tworzą długotrwałe, choć zamknięte i skończone cykle ekonomiczne, istnieje jeszcze historia strukturalna, dotycząca zjawisk trwających całe stulecia a nawet i dłużej. Zjawiska te, zwane strukturami, kształtują pewien podstawowy układ socjologiczno-historyczny, który charakteryzuje się dużą trwałością oraz istotnym wpływem na organizację wszelkich bytów społeczno-kulturowych (por. Braudel 1991).

² Por. także: Goody 2006, Havelock 2006.

³ O kulturowych i społecznych konsekwencjach wynalezienia druku pisali m.in. McLuhan (1975), Eisenstein (2004).

⁴ Problemem zjawisk generowanych przez tzw. nowe media od wielu lat zajmują się zarówno socjology (np. Nowak A, Kreutz K. (2006), Castells 2003, Castells 2010), badacze tzw. internetu, czyli zjawiska literatury w sieci (np. Marecki P. (red., 2002) Marecki P. (red., 2003), medioznawcy (np. Kaczmarczyk M., Rott D. (red., 2013), pedagogy (np. Strykowski W. (red., 2006)).

na uniwersytetach kierunków studiów poświęconych kształtowaniu się i ekspansji kultury cyfrowej, mediów oraz nowych dyscyplin sztuki, które pojawiły się dzięki twórcemu wykorzystaniu tworzywa, jakim jest świat wirtualnej rzeczywistości.

Jakkolwiek teoria rekonfiguracji zakłada, iż poddaje się jej cała kultura, M. Hopfinger uczyniła przedmiotem swoich badań przede wszystkim kulturę oficjalną, dominującą. Szczególnie pierwsza z rekonfiguracji dokonała się w sferze kultury elitarnej, kultury uniwersytetów i miast, a wszelkie jej konsekwencje dotyczyły głównie tego kręgu odbiorców. Tymczasem tradycyjna kultura wsi długo pozostawała poza strefą wpływu pisma. Nieliczni wykształceni synowie chłopscy rzadko wracali do rodzinnych wiosek, które nie były w stanie zaoferować im godnych warunków życia oraz pracy na miarę ich oczekiwań. Wykształcenie było więc na ogół jednoznaczne z porzuceniem przez wywodzącego się z chłopów absolwenta uniwersytetu tradycyjnej kultury wsi na rzecz zorganizowanej na innych zasadach (głównie na paradygmacie literackości) kultury miejskiej. Wieś, długo pozostająca niezmienna w swej agrarno-społecznej strukturze, a przez to odporna na wszelkie zmiany, trwała przy tradycyjnym modelu kultury oralnej. W tym kontekście nie może dziwić w większości negatywna ocena tzw. inteligencji z ludu, jaką Władysław Orkan u progu XX wieku wystawił swoim wykształconym braciom w jednym z *Listów ze wsi*:

Ogółem inteligencja chłopska, dostawszy się tak czy siak po stopniach szkół – według mnie-
mania swego – z padolu wsi na płaskowyż szerszej działalności, wniosła z sobą zaciętość
i tężyznę chłopską, jako też świeżość inicjatywną młodego na nowym pokolenia. Lecz do
panteonu kultury narodowej, prócz wyjątków kilku, kilkunastu, nic swoistego nie wniosła.
Zeniąc się najczęściej z mieszczankami i za zaszczyt sobie to wielki poczytując, przejmowa-
ła też mieszczański konwenans, a ze wsią rodną, z jej kulturą zatracala kontakt i przecinała
łącznie ją z macierzą-ziemią korzenie (Orkan 1970, 128).

Wieś zasilala inteligencję miejską, sama zaś pozostawała poza jej wpływem.

Wprowadzenie obowiązku powszechnej edukacji stopniowo rozpowszechniło na wsi pismo. Traktowane użytkowo (umiejętność podpisania się, możliwość pisania i czytania listów do bliskich, którzy wyjechali), długo nie przyczyniło się do zmian jakościowych kultury wiejskiej. Oficjalna szkoła stawała w jednoznacznej opozycji w stosunku do lokalnej gwary. W szkole mieszkańcy wsi wraz z umiejętnością pisania zyskiwali narzędzie porozumiewania się ze światem z gruntu im obcym – głównie światem urzędów i importowanej na wieś za pośrednictwem gazet polityki. Język ogólnonarodowy, nie bez kozery zwany literackim, utrwalala lektura książek do nabożeństwa oraz prasy. Poza tym wieś żyła gwarą i folklorem, który nie znał pisma. Żywa pieśń i bajka we wszystkich swych odmianach gatunkowych kształtowały artystyczną wyobraźnię ludu, zaspokajały najżywotniejsze potrzeby poznawcze, estetyczne i emocjonalne. Na kumulatywnej scenie globalnej komunikacji społecznej przez wieki koegzystowały dwa porządki: oralny – wiejski i literacki – miejsko-inteligencki.

Wprowadzenie na wsi powszechnej nauki pisania było jednoznaczne z wprowadzeniem dzieci w świat polszczyzny standardowej. O ile w przypadku osób, które kończyły swoją edukację na kilku klasach szkoły powszechnej, wprowadzenie to nie szło zbyt głęboko i rzadko tylko owocowało np. zamiłowaniem do czytelnictwa literatury polskiej, o tyle na trwałe związało w świadomości chłopów język polski z odmianą pisa-

ną. Doprowadziło to do utrwalenia schematu: mowa – gwara, pismo – polszczyzna ogólna.

Taki stan rzeczeństwa poświadczają choćby pamiętniki górali, zdeponowane w archiwum Muzeum Tatrzańskiego, będące efektem akcji przeprowadzonej przez pracowników Muzeum na Podhalu pod koniec lat 60. XX wieku. Polegała ona na zachęceniu Podhalań w różnym wieku do spisania swoich wspomnień. Dzięki czemu dysponujemy dziś niezbyt może obszernym, lecz mimo to miarodajnym materiałem pozwalającym stwierdzić następującą prawidłowość: najstarsi autorzy – ludzie w czasie spisania wspomnień mający około 70 lat, a więc zażywający edukacji jeszcze przed I wojną światową lub w dwudziestoleciu międzywojennym – mimo braku wprawy pisarskiej (co jasno wynika z ich krótkich biografii dołączonych do każdego tekstu) posługują się wyłącznie w miarę staranną polszczyzną literacką, unikając wszelkich śladów gwary na tyle, na ile pozwoliła na to świadomość językowa autorów. Na pierwszej stronie pamiętnika nr 1, zawierającego wspomnienia Andrzeja Michniaka Jawolcyka, widnieje dopisana ręką pracownika Muzeum adnotacja: *Zachowano indywidualny styl i język. Poprawiono jedynie ortografię. Błędy wynikły z gwarowego systemu językowego zachowanego w tekstach.* Oto fragment tekstu:

Urodziłem się 4 listopada w roku 1898 w Cichem. Pierwsze jak pamiętam to mnie ojciec brał ze sobą do stajni i pokazywał mi konie, owce, krowy. Owce jak miały małe jagnięta, to ich brał do ręki i kazał mi ich pogłaskać, żeby się ich nie bał. Potem wzion ze sobą i dał kłacek siana, i obydwu z Ojcem dawaliśmy jeść. (...) Pamiętam jak Ojciec pozaprzągał konie i położył mnie obok siebie na wozie i dał mi powódki do ręki, i tak jeśmy oba furmanili (Pamiętnik nr 1, M.T. AR/NO/90).

Jak widać autor miał pewne trudności z ujarzmieniem w piśmie myśli, biegnących takim zwykłym dla mówienia, o czym świadczy obecne w tekście typowe dla mowy złożenie ciągu wypowiedzi współrzędnych, połączonych spójnikiem *i* (tzw. nizanie). Mimo to nabyta w latach szkolnych pamięć ręki kazała ujarzmić wypowiedź w zdania, słowa zaś – na ile to możliwe – pozbawić gwarowego brzmienia, ponieważ dla autora była aż nadto oczywiste, że gwarą się nie pisze. Zjawisko to nie dotyczy wyłącznie Podhala.

W latach 30. XX wieku Instytut Gospodarstwa Społecznego rozpiisał wśród polskich włościan konkurs na pamiętnik. W efekcie w latach 1935–1936 ukazały się dwie serie *Pamiętników chłopów*. W przedmowie do drugiego tomu Maria Dąbrowska, nawiązując do interesującego nas zagadnienia, napisała:

Wyróżnia te pamiętniki spośród innych w polskim piśmiennictwie istniejących to, że wyszły one ze sfer, które dotąd wobec postronnego świata milczały, a pominiawszy dwa – trzy wyjątki oraz inspirowaną a nawet wypełnianą przez inteligentów prasę ludową co najwyżej kłęły, modliły się i śpiewały. Dziś w pamiętnikach przemówił do wszystkich, mających uszy ku słuchaniu, Wielki Nieznany – chłop (Dąbrowska 1936, 13).

Jak się łatwo domyślić, żaden z zamieszczonych w obu seriach pamiętników nie został napisany gwarą. Świadczy to zarówno o pełnej rozdzielności, ale zarazem także i o koegzystencji dwóch światów: oralnego – wiejskiego i cyrograficznego – miejsko-inteligenckiego. Przejście z jednego do drugiego wiązało się nierozzerwalnie z zamianą

rodzimej i naturalnej dla wsi gwary na polszczyznę literacką. Wieś długo pozostawała poza zasięgiem kultury pisma i równie długo nie śmiała przełamać gwary hegemonii polszczyzny literackiej.

Pierwsze próby wprowadzenia mowy wsi do tekstów zainicjowali inteligentcy literaci, na potrzeby stylizacji języka swoich wiejskich bohaterów. Pełny tekst zapisany w gwarze podhalańskiej, przepuszczonej przez filtr literackości, pojawiła się za sprawą Henryka Sienkiewicza, który czynił wiele zabiegów, aby to właśnie pod jego nazwiskiem została opublikowana jedna z Sabałowych bajek (1889 r.). W tym samym czasie Stanisław Witkiewicz wprowadził wiele obszernych cytatów z gadek Sabały do swojej powieści *Na przełęczy*, zaś urodzony i wychowany na Podhalu Kazimierz Przerwa-Tetmajer wykorzystał swoją doskonałą znajomość gwary najpierw w próbach poetyckich (*Listy Hanusi*), a następnie w cyklu *Na Skalnych Podhalu*.

Ta niespodziewana literacka nobilitacja rodzimej gwary ośmieliła samych Podhalań. Od 1898 roku, kiedy to Andrzej Stopka opublikował autorską fantazję na podstawie podań ludowych pt. *Rycerze śpiących w Tatrach* niemal w całości napisaną gwarą, do czasów nam współczesnych gwarowa literatura Podhala rozrosła się tekstami pięciu generacji góralskich pisarzy. W ślad za nimi poszli górale ze Spisza i z Orawy, choć tamtejsze gwary nie wytworzyły tak imponującego zasobu tekstów. Mimo rozwoju prozy i poezji gwarowej (co warto podkreślić – nie tylko kontynuujących tradycje ludowej pieśni i *godki*, lecz obejmujące także teksty o nieludowej proveniencji), a także mimo udanych prób wykorzystania gwary w tekstach publicystycznych (Wanda Czubernatowa, Stanisław Hodorowicz), a nawet w popularyzowaniu nauki (ks. Józef Tischner) gwara na Podhalu nie wykształciła innych, poza artystycznym, stylów. Na próżno szukać tekstów gwarowych w regionalnej prasie XX wieku, mimo że już w 1913 roku zaczęła wychodzić „Gazeta Podhalańska”, która jako „Gazeta Podhala” dotrwała nieprzerwanie aż do 1939 roku. Także współcześnie wychodzący od 26 lat „Tygodnik Podhalański” nie wprowadza gwary na swoje łamy (z wyjątkiem felietonów Czubernatowej, a przed laty także Hodorowicza). Mimo bogatego zasobu literackich tekstów gwarowych nie ustaliły się także do tej pory zasady ortografii gwarowej, co świadczy o ciągłym i naturalnym oporze gwary przed pismem⁵.

Nie przeszedłszy w pełni procesu upiśmiennienia swej mowy, wieś XXI wieku w pełni poddaje się drugiej w historii ludzkości rekonfiguracji kultury – na równi z miastem wchodzi w epokę cyfrową. Postęp technologiczny, powszechny dostęp do Internetu, rozwój telefonii cyfrowej połączone ze stosunkowo niskimi cenami za oferowane usługi sprawiły, że większość mieszkańców wsi korzysta z nowych mediów. Ograniczenia wynikające z braku tradycji cyfrowych zupełnie nie onieśmieliły internautów. W sieci znaleźć można bogatą i wszechstronną reprezentację góralskiej kultury, co nie znaczy, że jest to reprezentacja przynosząca tej kulturze tylko i wyłącznie chlubę. Gwara bez większego oporu zagnieździła się w nowych mediach, być może dlatego, że pozwala nadawcy wyróżnić się spośród innych oryginalnością języka. Internet znosi potrzeby jakiegokolwiek poprawności. Jedynym kryterium jest liczba od-

⁵ Pewną nadzieję na ujednoczenie zapisu daje wychodzący *Ilustrowny leksykon gwary i kultury Podhala* prof. Józefa Kąsia. Na wzór *Słownika gwary orawskiej* tegoż autora, po ukazaniu się całości będzie pełnił także funkcję wzorca normatywnego w zakresie zapisu słów gwarowych.

wiedzących daną stronę, niezależnie od tego, czy jest to blog pisany gwarą, czy filmik lub inna typowa dla Internetu hybrydyczna forma gatunkowa. Trudno prorokować, co ostatecznie przyniesie gwarze era cyfrowa: ocalenie czy zagładę. Dziś już jednak można zaobserwować, że kształtujące Internet warunki komunikacji (interaktywność, dialogiczność, zwrotność informacyjna, swoista wspólnotowość) do pewnego stopnia przypominają naturalne warunki, w których funkcjonował folklor, stąd też sieć www stała się bliższa mowie wsi niż ascetyczna i wymagająca kartka papieru.

Literatura

- Braudel F. P. (1991), *Historia i trwanie*, tł. B. Geremek, Warszawa.
- Castells M. (2003), *Galaktyka Internetu*, Tł. T. Hornowski, Poznań.
- Castells M. (2010), *Społeczeństwo sieci*, tł. J. Stawiński, S. Szymański i in., Warszawa.
- Dąbrowska M. (1936), *Pamiętniki chłopów*, Warszawa.
- Eisenstein E. L. (2004), *Rewolucja Gutenberga*, tł. H. Hollender, Warszawa.
- Goody J. (2006), *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, tł. G. Godlewski, Warszawa.
- Havelock E. A. (2006), *Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności piśmienności kultury Zachodu*, tł. P. Majewski, Warszawa.
- Hopfinger M. (2010), *Literatura i media. po 1989 roku*, Warszawa.
- Hopfinger M. (2010²), *Rekonfiguracja komunikacji społecznej*, [w:] *Internetowe gatunki dziennikarskie*, red. K. Wolny-Zmorzyński, W. Furman, Warszawa.
- Kaczmarczyk M., Rott D. (red.), *Problemy konwergencji mediów*, Sosnowiec-Praga 2013.
- Marecki P. (red.), *Liternet. Literatur i Internet*, Kraków 2002.
- Marecki P. (red.), *Internet.pl*, Kraków 2003.
- McLuhan M. (1975), *Galaktyka Gutenberga*, [w:] *Wybór pism*, tł. K. Jakubowicz, Warszawa.
- Nowak A, Kreutz K. (2006), *Internet z perspektywy nauk społecznych*, [w:] *Społeczna przestrzeń Internetu*, red. D. Batorski, M. Marody, A. Nowak, Warszawa.
- Ong W. J. (1992), *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, tł. J. Japola, Lublin.
- Orkan W. (1970), *Inteligencja z ludu*, [w:] tegoż, *Listy ze wsi i inne pisma społeczne*, Kraków.
- Strykowski W. (red.), *Od nowych technik nauczania do edukacji wirtualnej*, Poznań 2006.

Pavol Žigo

Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava
pavol.zigo@uniba.sk

Komplexnosť interpretácie slovanskej substantívnej deklinácie v *Slovanskom jazykovom atlase*

Abstrakt: Príspevok je výsledkom spracúvania substantívnej deklinácie v rámci projektu *Slovanský jazykový atlas*, ktorého materiálovú základňu tvorí územie slovanských jazykov od Jadranského mora po Ural. Povaha rozsiahleho nárečového materiálu z nárečí všetkých slovanských jazykov si vyžaduje integráciu synchronického aj diachronického prístupu interpretácie skúmaných javov a súčasné rešpektovanie genetickej, areálovej aj typologickej povahy podstaty problematiky. Vývin, stabilizácia a súčasný stav morfológických štruktúr z porovnávacieho hľadiska poukazuje aj potrebu integrovať v morfológickej interpretácii aj fonologický, morfonologický a slovotvorný aspekt výskumu.

Ľúčové slová: dialektológia, fonológia, morfonológia, morfológia, *Slovanský jazykový atlas*, explanačná deskripcia.

Abstract: The complexity of interpretations of Slavic noun declension in the *Slavic Linguistic Atlas*. The article deals with a project of the analysis of the natural development processes of noun declination in dialects of Slavic languages in a special volume of the international project – Slavic Linguistic Atlas. The author offers basic experience from the cartographic processing of morphological items, in particular Slavic macro-areas, and points to the necessity of the synthetic analysis of the natural development of noun declination in dialects of Slavic languages as a starting point for an explanation focused on the nature in morphology.

Keywords: dialectology, phonology, morphonology, morphology, Slavic Linguistic Atlas, explanatory description

Slovanský jazykový atlas patrí k najvýznamnejším medzinárodným slavistickým jazykovedným projektom. Založený je na základných metodologických postupoch slovanskej dialektológie a jednotných kritériách výskumu rozsiahleho nárečového areálu, bodovej siete, ktorú tvorí 853 výskumných lokalít slovanských krajín od Jadranského mora po Ural. Do projektu sú zahrnuté aj slovanské lokality, ktoré administratívne patria do štátnych útvarov s neslovanským majoritným obyvateľstvom. Základné výskumné lokality, označené ako výskumné body, predstavujú slovinské nárečia (body č. 1–21, pričom body č. 1–3 ležia na území Talianska), body č. 22–45 a 52 reprezentujú chorvátske nárečia (body č. 146–153 sú chorvátske nárečia na území dnešného Rakúska), body č. 46–51 a 57–61 zastupujú nárečia Bosny a Hercegoviny, body č. 53–55 a 62–88 reprezentujú srbské a čiernohorské nárečia, body č. 90–105 mace-

dónske nárečia (č. 106 na území Albánska, č. 107–113a v Grécku), body č. 114–145 bulharské nárečia (č. 850–852 na území Grécka, č. 853 na území Turecka), body č. reprezentujú 172–207 české a moravské nárečia, č. 208–233 sú slovenské nárečia (body č. 154–156 sú slovenské nárečia na území Maďarska), v bodoch č. 234–237 sú lužickosrbské nárečia, bodmi č. 238–326 sa prezentujú poľské nárečia, bodmi č. 327–400 bieloruské nárečia, body č. 401–521 predstavujú ukrajinské nárečia (č. 167 a 171 ukrajinské nárečia na území dnešného Rumunska, č. 522–524 na území dnešného Moldavska), body č. 528–849 reprezentujú ruské nárečia (č. 525 sú ruské nárečia na území Litvy, č. 526 ruské nárečia na území Lotyšska, 527 ruské nárečia na území Estónska).

Projekt je realizáciou zámeru, ktorý ako návrh na komplexné spracovanie jednotlivých jazykových rovín nárečí všetkých slovanských jazykov prezentovali v r. 1929 na prvom slavistickom zjazde v Prahe jazykovedci Antoine Meillet (1866–1936) a Lucien Tesnière (1893–1954). Takýto rozsiahly projekt od začiatkov predpokladal riešenie množstva teoretických aj metodologických otázok a jednotný prístup kolektívu bádateľov pri interpretácii množstva areálovo diferencovaných javov. Náročnosť problematiky a nežičlivá medzivojnová politická situácia na sklonku tridsiatych rokov viedli aspoň k záveru, prijatému na III. slavistickom zjazde v Belehrade, v zmysle ktorého sa na jednotlivých národných slavistických, resp. jazykovedných pracoviskách systematicky budovali lexikálne nárečové bázy. Komplexné spracovanie nárečí jednotlivých slovanských jazykov nadobudlo konkrétnu realizáciu až po vzniku Medzinárodného komitétu slavistov, ktoré bolo výsledkom stretnutia jazykovedcov v Belehrade v r. 1956, resp. až na IV. slavistickom zjazde v Moskve v r. 1958. Na základe spoločne prijatého rozhodnutia interpretovať výsledky komplexného slavistického výskumu metódou lingvistickej geografie vznikla Medzinárodná komisia pre Slovanský jazykový atlas, ktorej hlavným cieľom sa stala príprava dotazníka, vytvorenie siete výskumných lokalít a vypracovanie jednotnej fonetickej transkripcie. Organizáciu a realizáciu projektu vedie Medzinárodná komisia pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitétu slavistov a je zásluhou sa vo všetkých lokalitách vyplnil jednotný dotazník s názvom *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*, ktorý vyšiel v r. 1965 a tvorí ho 3454 skúmaných javov, otázok z oblasti hláskoslovnia (otázky označené symbolom F), tvaroslovnia (označené symbolom M), lexiky (označené symbolom L), tvorenia slov (označené symbolom Sl), sémantiky (označené symbolom Sm), prozódie (označené symbolom P) a syntaxe (označené symbolom Sx). Pri vyplňaní dotazníka sa uplatnili zásady fonetickej transkripcie, ktorá bola po viacerých oponentúrach prijatá a vyšla ako metodický materiál v zborníku *Общеславянский лингвистический атлас* (1964). Na zasadnutí Medzinárodnej komisie pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitétu slavistov, ktoré sa konalo na 6. medzinárodnom slavistickom zjazde vo Varšave r. 1973 jeho účastníci skonštatovali, že terénny výskum vo všetkých lokalitách je podľa Dotazníka (Вопросник 1965) ukončený a získaný terénny materiál možno spracúvať a pripravovať na publikovanie. Od tohto medzníka sa na základe dohody začali prípravy na vydávaní dvoch sérií Slovanského jazykového atlasu: hláskoslovno-gramatickej, v ktorej sa interpretujú jazyky z oblasti hláskoslovnia, prozódie, tvaroslovnia a skladby slovanských nárečí, v druhej – lexikálno-slovotvornej sérii sa spracúvajú jazyky z oblasti tvorenia slov, lexiky a sémantiky. Na základe takejto perspektívy sa aj prípravné práce skoncentrovali do dvoch sekcií s pracovnými názvami

hláskoslovno-gramatická a lexikálno-slovotvorná. Osobitné postavenie má morfonologická sekcia, ktorej hlavným cieľom je príprava rekonštruovaných podôb kartografovaných štruktúr do praslovančiny, na základe čoho možno v rozsiahlych slavistických dimenziách interpretovať spoločné východiskové štruktúry sledovaných nárečových javov najmä v lexikálno-slovotvornej sérii. Bez takejto prípravy nebolo a nie je mysliteľné kartografické spracovanie veľkého množstva nárečových javov rozsiahleho skúmaného areálu. Medzinárodná komisia pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitáte slavistov vydáva pravidelné zborníky s názvom *Общеславянский лингвистический атлас* a podtitulom *Материалы и исследования*.

Spracovanie hláskoslovných znakov v hláskoslovno-gramatickej sérii OLA aj diferenciácia lexikálnych a sémantických prvkov v lexikálno-slovotvornej sérii tohto projektu je svedectvom výrazne členených, diferenciacných aj integračných prvkov, tvoriacich areály najrozmanitejšej povahy. Postupné prenikanie do detailnej interpretácie jazykového materiálu z celoslovanského areálu však privádza riešiteľov k poznatkom, že projekt OLA si vyžaduje nielen kartografické spracovanie jazykového materiálu, ale aj fundovanú interpretáciu areálového výskytu jednotlivých javov si v rámci komentárov k mapám a integráciu genetickej, areálovej aj typologickej charakteristiky spracúvaných javov. Toto konštatovanie chceme s ohľadom na rozsah problematiky, jej zložitost' aj žáner tohto príspevku ilustrovať niekoľkými vybranými javmi zo substantívnej deklinácie. Spracovanie a interpretácia týchto javov je svedectvom nevyhnutnosti komplexného ponímania problematiky a potreby spájať pri jej interpretácii viaceré hľadiská. Motiváciou na uplatnenie tohto prístupu môže byť aj konštatovanie Ľubomíra Ďuroviča (Ďurovič 1973, 225–243), ktorý v súvislosti s typológiou tvarotvorného základu slovanských jazykov dávnejšie upozornil na paradox v ich klasifikácii: [...Как это ни странно, не существует классификации славянских языков, основывающейся на данных их современного состояния. Разделение на западно- южно- и восточно-славянские, или на южные и северные славянские языки базируется на географических данных и подгоняет языковые факты – notabene исторические – под эту заранее созданную схему. Классификация на основании рефлексов определённых праславянских звуковых сочетаний исходит из положения свыше 1000 лет тому назад и *полностью игнорирует* то специфическое, что отдельные славянские языки выработали в течение своего самостоятельного развития]; v preklade do slovenčiny: [...Akokoľvek to znie čudne, neexistuje klasifikácia slovanských jazykov, ktorá by sa opierala o ich súčasný stav. Rozdelenie jazykov na západo-, južno- a východoslovanské alebo na južné či severné slovanské jazyky sa opiera o zemepisné kritériá a všetky jazykové prvky prispôsobuje tejto – notabene historickej schéme. Klasifikácia na základe striednic za praslovanské skupiny hlások vychádza zo stavu pred vyše 1000 rokov a úplne ignoruje tie špecifické znaky jednotlivých slovanských jazykov, ktoré sa sformovali v období ich samostatného vývinu] (preložil Pavol Žigo). Z vývinového hľadiska sa substantívna deklinácia rozsiahleho slovanského areálu vyznačuje množstvom divergentných aj konvergentných tendencií, pre ktoré sú na jednej strane typické analogické procesy, na druhej strane sa prejavujú výraznou tendenciou k anomáliám, vyplývajúcim zo zmeny funkčnosti v konkrétnom čase aj areáli.

Východiskom vývinu substantívnych deklináčnych sústav slovanských jazykov, ako je všeobecne známe, bolo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov, v ktorom domi-

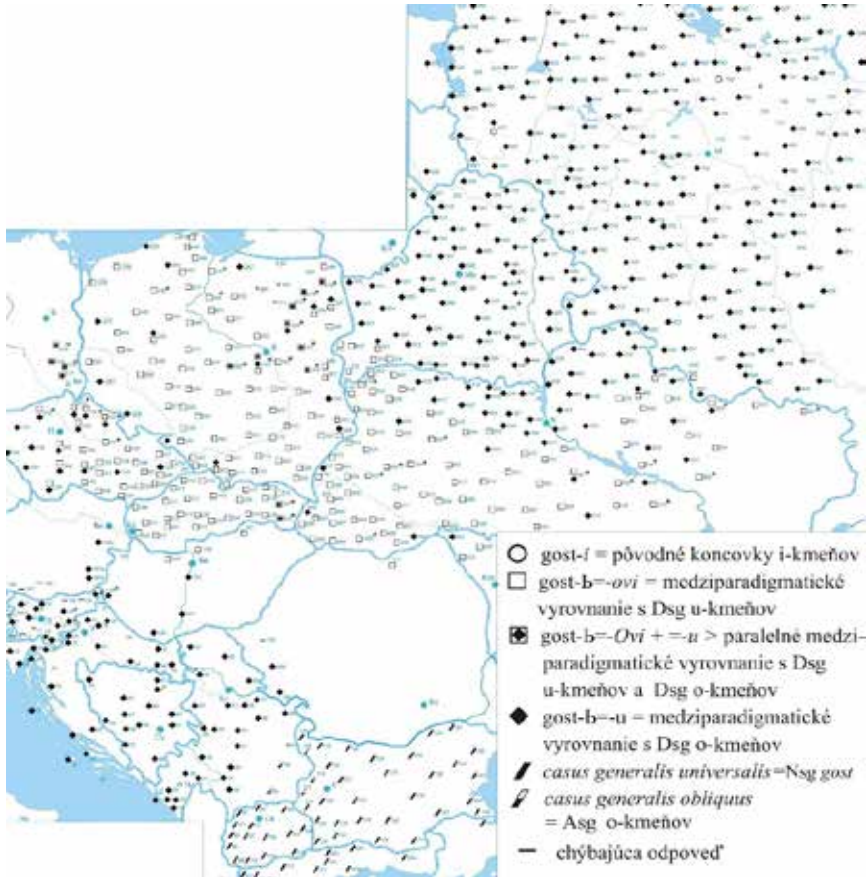
Obr. 1. Distribúcia pôvodných a nepôvodných *u*-kmeňových koncoviek lokálu singuláru životných maskulín (*virilia animata* – L sg)

novalo formálne kritérium. Od najstarších čias však už popri ňom zohrávalo veľký význam vnímanie významového kritéria, pôvodné deklinačné systémy sa narúšali a formovali sa nové. Komplikovanú podstatu gramatických kategórií však treba vnímať ich nielen na pozadí historickej jazykovedy, ale vnímať jeho vývin na pozadí konštatovania Viktora Krupu (Krupa 1980, 41), ktorý v tomto prípade hovorí o „sémantickej erózii“, spôsobenej prísunom nových prvkov z lexikálnej roviny. Typickým príkladom je výsledok vývinu pôvodnej *u*-kmeňovej koncovky datívu singuláru. Z hľadiska svojej uniformnej transparentnosti v triede životných maskulín (*virilia animata*) je v slovenskom jazykovom systéme typická, resp. aj kodifikovaná v súčasných tvaroch *chlap-ovi*, (pôvodný *o*-kmeň), *mužovi* (pôvodný *jo*-kmeň), *host'ovi* (pôvodný *i*-kmeň), *sluh-ovi* (pôvodný *a*-kmeň), *sudc-ovi* (pôvodný *ja*-kmeň), *syn-ovi* (pôvodný *u*-kmeň), *krest'an-o-*

vi (pôvodný *n*-kmeň). Tieto tvary sú dôkazom posilňovania aglutinujúcej flexie časti slovenských substantív, procesu, v rámci ktorého sa podľa Eugena Paulinyho (Pauliny 1990, 19) [ohýbacie koncovky tej istej funkcie s tými istými gramatickými kategóriami zblížovali, resp. namiesto viacerých pôvodných koncoviek ostala iba jedna] a motívom na širšie areálové spracovanie spomenutého javu v rámci *Slovanského jazykového atlasu*, t. j. aj z celoslovanského hľadiska.

Formovanie substantívnych deklinačných sústav a ich súčasný stav v pluráli svedčí o menšej miere súčinnosti princípov a o intenzívnejšom vplyve analógie. Ilustrovať to možno pohľadom na zmeny, resp. zachovanie pôvodného stavu tvarov lokálu singuláru slova *syn* v pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácii. Transparentnosť gramatickej koncovky *-u* v lokáli singuláru v medziparadigmatických vzťahoch so všetkými ostatnými deklinačnými sústavami viedla k zachovaniu pôvodného tvaru *syn-u* na celom území srbských, chorvátskych, bosniackych a väčšine slovinských nárečí. Pôvodný – východoslovanský – stav sa vo východoslovanskej skupine jazykov zachoval aj na veľkej časti ruských nárečí, zo západoslovanskej jazykovej skupiny v centrálnej, juhovýchodnej a severozápadnej časti poľských nárečí. Hľadanie koreňov takéhoto vývinu vo východoslovanskom a južnoslovanskom areáli – nevynímajúc formy *casus generalis* v bulharských a macedónskych nárečiach – nie je zložité. Z typologického hľadiska je veľmi dôležité upozorniť na zmenu, v rámci ktorej sa v predložkových spojeniach *casus generalis* gramatický význam pôvodnej sufixálnej gramatickej morfémy presúva na predložku, nositeľ gramatického významu sa antepone! Skupina východoslovanských jazykov sa v rámci sledovaného javu z hľadiska vývinu „správala“ ináč – nedošlo v nej k prechodu deklinačných typov od formálneho kritéria k predpokladanému významovému, možno aj preto, že toto územie nebolo pod výrazným inojazyčným tlakom a nemalú rolu v tejto stabilite zohrala aj homogénna podstata jazyka verejnej komunikácie a konfesiónalna jednota a je opora v cirkevnej slovančine. Zachovanie pôvodných transparentných *u*-kmeňových foriem v južnoslovanskom areáli malo podľa Dalibora Brozovića a Pavle Ivića (Brozović, Ivić 1988, 21) – výnimku v kajkavských a severozápadných čakavských dialektoch s koncovkami *-i* a *-ě* a v bulharských a macedónskych nárečiach s tvarmi *casus generalis* – oporu v unifikácii tvarov a vo výraznej neutralizácii kategórie rodu. Areálom s veľmi intenzívnym vplyvom vnútroparadigmatickej analógie pri stabilizácii vzťahu *datív – lokál* singuláru sa stalo územie českých, slovenských a ukrajinských nárečí. Potenciálnou možnou príčinou tohto vývinu je na jednej strane zjednodušovanie inventáru gramatických koncoviek, v kde koncovka pôvodného datívu *u*-kmeňovej deklinácie *-ovi* nemala takú výraznú formálnu konkurenciu, akú mala koncovka *-u*, na druhej to bolo upevňovanie vnútroparadigmatického vzťahu *datív – lokál* v rámci životných maskulín (*rationalia animata/irationalia animata*) oproti neživotným maskulínam (*nonanimata*). Z typologického hľadiska, na ktoré upozornila Tatiana Vendina (Vendina 2009, 10), ide o javy, vyskytujúce sa v súvislom, veľkom, z hľadiska množstva a povahy jazykov polylingválnom a stabilnom areáli príľahlých jazykov. Tento jav okrem polylingválnej podstaty svojou dimenziou presahuje klasické makroareály slovanských jazykov a integruje časť západoslovanskej jazykovej oblasti s príľahlou – geneticky odlišnou východoslovanskou oblasťou.

Uniformná transparentnosť pôvodnej *u*-kmeňovej datívnej koncovky sa prejavila v rámci medziparadigmatických analogických procesov aj na vývine a stabilizácii kon-

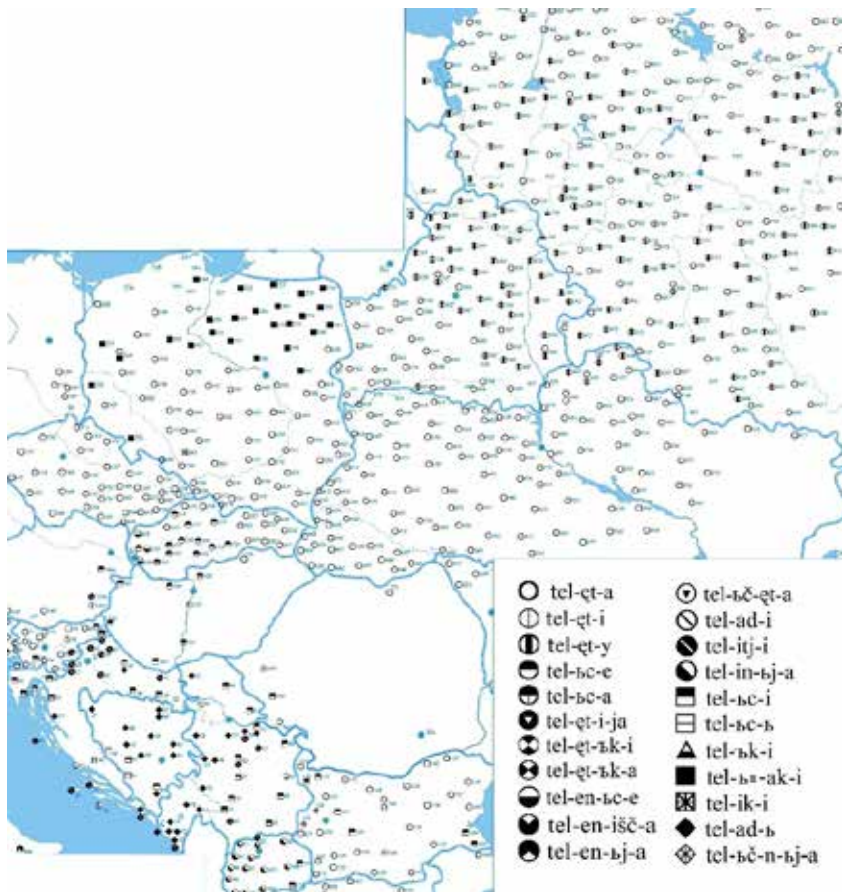
Obr. 2. Datív singuláru *host'* v slovanskom areáli

coviek v datíve singuláru životných maskulín typu *host'ovi*, ktoré pôvodne patrili do *i*-kmeňovej deklinácie. Po prehodnotení formálnych deklináčnych kritérií na významové sa v tomto tvare ustálila v rámci datívu životných maskulín transparentná koncovka *-ovi*, pôvodná v *u*-kmeňovej deklinácii, a neskôr aj ako vnútroparadigmatické vyrovnanie datív – lokál (pozri obr. 1). Z pohľadu slovenského jazyka, jeho spisovných aj nespisovných foriem, by na tomto jave z poznávacieho hľadiska nebolo nič zaujímavé, ak by sa sledovaný jav nestal typologickým znakom rozsiahlejšieho jazykového areálu, v rámci ktorého dochádza bez ohľadu na pôvodný genetický makroareál k prehodnocovaniu územnej distribúcie javu. V dôsledku tohto prehodnocovania sa sformoval nový súvislý, z hľadiska slovanských jazykov veľký a stabilný, polylingválny morfológický „*u*-kmeňový“ areál, ktorý sa od klasického geneticky podmieneného areálového členenia slovanských jazykov nepôvodnou koncovkou *-ovi* prejavil výraznými integračnými prvkami ukrajinčiny ako východoslovanského jazyka a ostatných záposlovanských jazykov. Oproti tomu vznikli nové „*jo*-kmeňové“ vzdialené, tak isto polylin-

gválne a geneticky heterogénne, napriek tomu morfológicky stabilné areály s nepôvodnou koncovkou *-u*, integrujúcou pôvodnú severnú časť východoslovanských jazykov (ukrajinčina a bieloruština) so západnou časťou južnoslovanských jazykov (slovinčina, srbčina, chorvátčina, bosniačina). Samostatným vývinom sa z morfológického hľadiska vyznačuje laterálny, súvislý a štruktúrne relatívne homogénny, polylingválny, najmä morfológicky stabilný areál macedónčiny, bulharčiny a juhovýchodnej časti srbských nárečí, v ktorom došlo k typologickej zmene v deklinačnom systéme stabilizáciou tvarov označovaných pojmom *casus generalis* (jedna forma zodpovedá množstvu gramatických významov; termín *casus generalis universalis* vyjadruje totožnosť formy s nominatívom, *casus generalis obliquus* vyjadruje totožnosť s niektorou z foriem nepriamych pádov; pozri obr. 2).

Laterálny areál macedónskych a bulharských nárečí, ako aj oblasť torlackých a prizrenských nárečí na administratívnom území dnešného juhovýchodného Srbska odráža historickú povahu kategórie pádu nielen smerom od konštrukcie k pádu, ale naopak – od pádu ku konštrukcii, pretože ide o územie, na ktorom sa pod vplyvom areálových kontaktov a z nich vyplývajúceho asimilačného tlaku oslabila funkcia gramatických morfém a funkčne sa posilnil význam predložiek tým, že prevzali gramatickú funkciu. Týmto javom možno dokumentovať, že gramatické kategórie nie sú fenoménom, ktorý by bol limitovaný dimenziami historickej jazykovedy, ale je dôkazom dynamiky vo fungovaní gramatických kategórií a potvrdzuje, že ich predpokladaná stabilita mala v minulosti prechodnú povahu a nemožno ju úplne vylúčiť ani do budúcnosti (Krupa 1980, 41). Prirodzená podstata vývinovej charakteristiky z areálového hľadiska nadobúda presvedčivú povahu vtedy, ak ju vnímame bez vplyvu administratívnych hraníc súčasných štátnych celkov, s vylúčením súčasných priestorových regulatív, ktoré majú z vývinového aspektu anachronickú povahu.

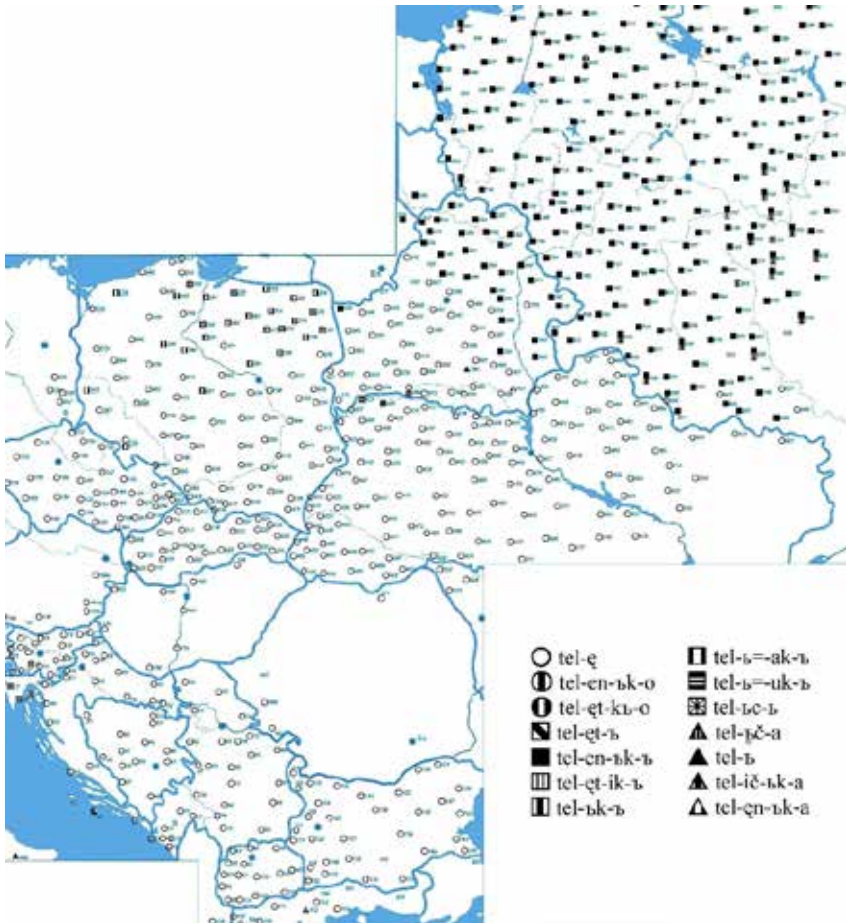
Vplyv „sémantickej erózie“, spôsobenej prísunom nových prvkov z lexikálnej roviny spôsobil aj reštrukturalizáciu v zaradovaní substantív do deklinačných paradigiem. Ilustruje ďalší príklad zo spracovania substantívnej deklinácie, ktorý je dôkazom vplyvu nových prvkov lexikálnej roviny na stabilizovanie modifikovaných podôb v paradigmách. Ide o navonok jednoduchý problém rozpadu pôvodných konsonantických kmeňov, ktorého vývin a postupnú stabilizáciu v jednotlivých areáloch dokazuje jav, označený v dotazníku otázkou č. 218 Npl *teľe* (Вопросник 1965, 85). Spracovanie materiálu zo skúmaného areálu ukazuje, že pôvodná podoba sa v jednotlivých makro-aj mikroareáloch rozvinula nielen pod vplyvom hláskoslovných zmien, ale že výrazný podiel na súčasnej diferenciacii podôb mali aj prvky zasahujúce oblasť derivácie. Každá zo súčasných podôb, ktorou sa vnútorne diferencuje slovanský jazykový areál, si vyžaduje samostatnú interpretáciu aj komentár, vystihujúci nielen rozpad pôvodného stavu, ale aj ako výsledok procesu, ktorý narušil predpokladaný stav gramatickej roviny prísunom nových prvkov z lexikálnej roviny. Na prechody substantív z pôvodných tried konsonantických deklinačných typov, napr. *n*-kmeňov, do kvantitatívne rozsiahlejších tried vokalických kmeňov, napr. *o*-kmeňov, v určitých nárečových areáloch presvedčivo poukázali autori Janusz Siatkowski a Dorota Krystyna Rembiszewska (Siatkowski, Rembiszewska 2015, 164–166). V týchto intenciách sa rozvíjali z pôvodného základného tvaru Npl *teľe* aj jeho súčasné podoby *tel-ęt-a*, *tel-ęt-y*, *tel-ak-i*, *tel-in-bj-a*, *tel-ьc-i*, *tel-ьc-e* a podoba kolektíva *tel-ad-b*, ktoré tvoria nadobudli povahu ma-

Obr. 3. Areálová distribúcia tvarov Npl *telę

krotypov, menšou distribúciou sa vyznačujú podoby *tel-itj-i* (15 lokalít), *tel-ęt-i* (8 lokalít), *tel-en-ęc-e* (3 lokality), *tel-en-išč-a* (3 lokality), *tel-ęc-a* (3 lokality), *tel-ęc-ęt-a* (3 lokality), *tel-ad-i* (3 lokality), *tel-ęc-in-ųj-a* (3 lokality), *tel-ęt-čk-i* (2 lokality), *tel-ęc-ų* (2 lokality), *tel-ųk-i* (2 lokality), *tel-ik-i* (1 lokalita), *tel-en-ųj-a* (1 lokalita), *tel-ęt-i-ja* (1 lokalita), *tel-ęt-čk-a* (1 lokalita), patriace v súčasnosti – na základe porovnania s nominatívnymi podobami – do rozličných deklináčnych typov maskulín, feminín aj neutier (autor morfonologických rekonštrukcií Ľubor Králik). Areálový výskyt jednotlivých podôb ilustrujeme obrázkom č. 3.

Problémy tohto charakteru sa z hľadiska OLA považovali za dominantné najmä v jeho lexikálno-slovo tvornej sérii. Postupná analýza rekonštruovaných podôb z hľadiska morfológického, resp. morfonologického prístupu k problematike ukazuje, že skúmané javy tvoria integrálnu súčasť jeho hláskoslovno-gramatickej série. Tendencie zo spracovania problematiky vývinu *nt*-kmeňovej deklinácie typu Npl *telę sme si overili a dokumentujeme ich porovnaním s tvarmi nominatívu singuláru podľa dota-

Obr. 4. Výskyt rozličných tvarov Nsg *telę

zníka OLA, otázka č. 215 Nsg *tel-ę* (Вопросник 1965, 85). Aj rozvoj tejto východiskovej podoby sa vyznačuje areálovou divergenciou, ktorá celkom prirodzene nedosahuje takú variabilitu, akú vykazujú tvary Npl. V singulárovej podobe dominujú makrotypy *tel-ę*, *tel-en-ъk-ъ*, *tel-ъk-ъ*, *tel-ъ=-ak-ъ*, *tel-uk-ъ*, mikrotypovú povahu nadobudli *tel-ъc-ъ* (1 bod), *tel-en-ъk-o* (1 bod), *tel-ęt-ъ* (1 bod), *tel-ęt-ik-ъ* (1 bod), *tel-ęč-a* (1 bod), *tel-ъ* (1 bod), *tel-ič-ъk-a* (1 bod), *tel-en-ъk-a* (1 bod). Areálovú distribúciu podôb vyjadruje obrázok č. 4.

Spracovanie Npl *telę* ako východiskového tvaru a distribúcia súčasných podôb presahuje problematiku morfológie a do dominantnej pozície sa v ňom dostáva slootovorný fenomén. Preto podoby odvodené od pôvodného východiskového tvaru treba interpretovať nielen morfológicky, ale komplexne, v prvom rade ako prechod od jednoduchých tvarov k derivovaným, ktoré pod vplyvom derivačných morfém ovplyvnili aj ich morfológický status. Interpretované javy sú zároveň svedectvom rozvoja

opozície *singulár – plurál*, t. j. zachovávanía významu plurálu (*tel-ad-i, tel-itj-i*), upevňovania substantívnych tried mláďat so znakmi pôvodných neutier (*tel-ьč-ət-a*) a stabilizácie kolektív z kategórie feminín (*tel-ad-b, tel-in-bj-a, tel-ьč-in-bj-a*). Nový stav je dôsledkom reštrukturalizácie pôvodných prvkov gramatického systému na jednej strane a svedectvom systémového prehodnocovania morfológického statusu a zaraďovania sa nových tvarov, ktoré vznikli deriváciou, do funkčnej gramatickej štruktúry (Krupa 1980, 36). Tieto procesy sú prirodzené a spontánne, nevykonali sa vo všetkých areáloch rovnomerne a premietli sa do nich špecifické jazykové, historicko-spoločenské, medzijazykové areálové znaky konkrétnych území, najmä formujúce sa či meniace sa jazykové vedomie používateľov konkrétnych jazykových útvarov.

Dôležitým fenoménom jednotlivých jazykových oblastí z hľadiska ich prirodzeného morfológického vývinu je skutočnosť, že v rámci *Slovanského jazykového atlasu* – s ohľadom na jeho metodológiu, veľkosť areálu a interpretačné možnosti – hovoríme o základných diferenciacných tendenciách morfológickej roviny z hľadiska areálovej makroštruktúry, t. j. z pohľadu jazykovej diferenciacie území podľa vytýčenej bodovej siete – 853 výskumných lokalít. Tento vyčerpávajúci opis vnútornej typologickej charakteristiky skúmaných jazykových území však musí mať oporu v dopĺňovaní predpokladaných tendencií na základe mikroštruktúr jednotlivých areálov, na základe hlbšieho výskumu a interpretácie stavu podľa národných nárečových atlasov, resp. interpretácií súčasného stavu na pozadí prirodzených útvarov z predpisovných období jednotlivých jazykov, ako to v prípade slovenského jazyka urobil svojou monografiou Eugen Pauliny (Pauliny 1990). Konštatovanie E. Ďuroviča (Ďurovič 1973, 225) o tom, že [klasifikácia slovanských jazykov na základe striednic za praslovanské skupiny hlások vychádza zo stavu spreď vyše 1000 rokov a úplne ignoruje tie špecifické znaky jednotlivých slovanských jazykov, ktoré sa sformovali v období ich samostatného vývinu], je z hľadiska interpretácie morfológického typu slovanských jazykov výsostne inšpirujúca a doterajšie výskumy prirodzených gramatických tvarov z rozsiahleho celoslovanského územia to potvrdzujú. Tak isto sa nimi dokazuje, že okrem tradičného genetického kritéria má pri charakteristike morfológického typu jednotlivých slovanských jazykov veľký význam štruktúrny a areálový prístup. Z hľadiska prirodzeného morfológického vývinu slovanských jazykov a zo zovšeobecňovania základných vývinových tendencií do kodifikovaných podôb vyplýva, nimi je určovaný a nimi je podmienené aj vedomie a poznanie o súčasných spisovných podobách slovanských jazykov, é ich prirodzených formách a metódach ich porovnávanía.

Literatúra

- Brozović, D., Ivić, P. (1988), *Jezik, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb.
- Ďurovič, E. (1973), *Типология флективной основы в славянских языках*. „Scando-Slavica“, nr. 19, s. 225–243.
- Krupa, V. (1980), *Jednota a variabilita jazyka*, Bratislava.
- Вопросник Общеславянского лингвистического атласа* (1965), ред. Р. И. Аванесов, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас. Фонетическая транскрипция* (1964), ред. Р. И. Аванесов, Москва.

- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск* (1971), ред. Р. И. Аванесов, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы* (1978), ред. Р. И. Аванесов, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (1988a), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 1. Рефлексы *ě, ред. Р. Ivić, Beograd.
- Общеславянский лингвистический атлас* (1988b), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 1. Животный мир, ред. Р. И. Аванесов, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (1990a), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 2a. Рефлексы *ę, ред. В. В. Иванов, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (1990b), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 2b. Рефлексы *Q, ред. J. Basara, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Общеславянский лингвистический атлас* (1994), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 3. Refleksy *ьг, *ьг, *ьI, *ьI, ред. J. Basara, Warszawa.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2000a), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. Животноводство, ред. J. Basara, Warszawa.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2000b), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир, ред. А. И. Падлужны, Минск.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2003a), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 4б. Рефлексы *ь, *ь, ред. Z. Topolińska, Скопје.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2003b), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 8. Профессии и общественная жизнь, ред. J. Basara et J. Siatkowski, Warszawa.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2006), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 4a. Refleksi *ь, *ь, ред. D. Brozović, Zagreb.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2007), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи, ред. Т. И. Вендина, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2008), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 5. Рефлексы *о. Ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2009), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9. Человек, ред. J. Siatkowski et J. Waniakowa, Kraków.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2011), Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 6. Рефлексы *е, ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь, Москва.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2012), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 4. Сельское хозяйство, ред. A. Ferencíková et al., Bratislava.
- Общеславянский лингвистический атлас* (2015), Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 10. Народные обычаи, ред. Т. И. Вендина, Москва–Санкт-Петербург.
- Pauliny, E. (1990), *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava.
- Siatkowski, J., Rembiszewska, D. K., (2015), *Zróznicowanie morfologiczne wyrazu *orę ,ramię' w językach i dialektach słowiańskich*, [w:] *Jazykovedné štúdie*, 32, ред. G. Múcsková, K. Balleková, E. Králik, Bratislava, s. 163–171.
- Žigo, P. (2013), *K проблеме картографирования субстантивных парадигм в диалектах славянских языков*, [w] *Грамматика славянских языков. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления*, ред. Л. Калнынь, Москва, с. 37–47.

Anna Kostecka-Sadowa
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
Kraków
annasadowa@op.pl

Zasięgi leksykalne zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie zapożyczeń wschodniosłowiańskich oraz pokazanie najdalszych ich zasięgów w gwarach polskich. Materiał do niniejszego artykułu pozyskałam ze *Słownika gwar polskich* (dalej SGP) oraz jego kartoteki znajdującej się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, gromadzącej jednostki leksykalne ze wszystkich regionów kraju. Dociekania w zakresie geografii wyrazów pozwoliły ustalić, gdzie i jak bardzo w głąb polskiego obszaru językowego docierały wyrazy zapożyczone. To również umożliwiło określenie bądź uściślenie lokalizacji poszczególnych leksemów.

Wśród wschodniosłowiańskich leksykalnych można wyróżnić dwie zasadnicze grupy słów ze względu na ich pierwotne pochodzenie: wyrazy rdzennie ruskie oraz jednostki będące już na gruncie wschodniosłowiańskim pochodzenia obcego. W grupie zapożyczeń wschodniosłowiańskich będących już na gruncie ruskim pochodzenia obcego wyodrębniają się orientalizmy, wśród których znajdują się wyrazy pochodzenia tureckiego, tatarskiego, perskiego, mongolskiego, arabskiego.

Słowa kluczowe: gwary polskie, zapożyczenia wschodniosłowiańskie, zasięgi leksykalne

Abstract: *Geographical scope of East-Slavic Lexical Borrowings in Polish local dialects.* The objective of this paper is to present the analysis of the material included in the *Dictionary of Polish Local Dialects* (DPLD). The main purpose is to present their geographical scope in Polish local dialects; to show the degree to which they have been adopted by local dialects – both from the formal and the semantic point of view; to show the way they function in the local dialects.

The research, which focused on word geography, made it possible to determine where and to which borders of the country the borrowings reached. An analysis of the geography of numerous DPLD source materials made it possible to determine the geography of the lexemes, or to define it more precisely. On the basis of the geographical data included in the characteristics of the words it has been determined that, from the territorial point of view, a lot of words are related only to the historical Lithuania or Ukraine. Within the group of East Slavic borrowings, the origin of which is foreign, one may distinguish oriental words coming from such languages as Turkish, Tatar, Persian, Mongolian and Arabic.

Keywords: polish dialects, East-Slavic borrowings, geographical scope

O wpływach ukraińskich w gwarach polskich oraz w polskim języku literackim napisano już wiele. Teresa Minikowska zgromadziła zapożyczenia z języka ukraińskiego poświadczane w polszczyźnie XVI wieku (Minikowska 1980). Większość tych wyrazów związana była z życiem politycznym i administracyjnym tego czasu, ale zapożyczano również nazwy ówczesnego uzbrojenia, instrumentów muzycznych, materiałów

oraz ozdób, które w późniejszym czasie straciły swoje bezpośrednie odpowiedniki. Grażyna Rytter (Rytter 1992) czy Stanisław Hrabec (Hrabec 1949) pisali o ukraińszczyznach, które przyniosły wiek XVII i następne.

Celem artykułu jest przedstawienie zapożyczeń wschodniosłowiańskich oraz pokazanie najdalszych ich zasięgów w gwarach polskich. Ograniczam się zatem do omówienia zasięgów wyrazów wschodniosłowiańskich z szeroko rozumianej Polski zachodniej, zachodnio-północnej. Interesują mnie pożyczki, które dotarły do dalszych granic gwar polskich niż Małopolska czy Mazowsze, gdyż w przeciwnym razie liczba tych leksemów przekroczyłaby ramy niniejszej pracy. Zatem koncentruję się na leksemach poświadczonych głównie w gwarach kaszubskich oraz śląskich¹. Dość często zapożyczenia te łączą w całość Śląsk z Kaszubami czy Wielkopolskę ze Śląskiem lub z szeroko pojętą Polską północną. Przedstawione przykłady dotyczą przede wszystkim zróżnicowań leksykalnych, czasem odnoszą się do zleksykalizowanych różnic słowotwórczych i fonetycznych.

Materiał do niniejszego artykułu pozyskałam ze *Słownika gwar polskich* (dalej SGP) oraz jego kartoteki znajdującej się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, gromadzącej jednostki leksykalne ze wszystkich regionów kraju.

Rozważania te obejmują dość znaczną i różnorodną grupę rzeczowników. Wśród zebranych leksemów są zarówno zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, jak i wyrazy, które są o takie pochodzenie podejrzane. Sami etymologowie w wielu wypadkach mają wątpliwości i spierają się o pochodzenie niektórych wyrazów. Wyrazy o szerokim rozprzestrzenieniu w gwarach polskich, szczególnie z zachodniej części Polski – Śląska, Wielkopolski, Pomorza – budzą wątpliwości, czy rzeczywiście chodzi tu o pożyczki wschodniosłowiańskie, gdyż znaczna ich liczba zatrzymuje się na wschodnim obszarze kraju. Jeszcze inna część zapożyczeń charakterystyczna jest wyłącznie dla pasa gwar przylegających bezpośrednio do języków wschodniosłowiańskich.

Przy omawianiu leksyki konieczne są szczegółowe badania jednostkowe dotyczące historii każdego słowa z osobna. Z tego względu niezbędny jest materiał z pełnym udokumentowaniem historyczno-geograficznym. Dotychczasowe opracowania słownikowe ukazują często dość liczne problemy, które należy brać pod uwagę. Historia każdego wyrazu zależy od szeregu różnych czynników. Zdarza się, że trudno jest prześledzić historię desygnatu o nazwie zapożyczonej, która straciła związek z pierwotnym znaczeniem. Poza tym ranga konkretnego wyrazu bywa różna na przestrzeni wieków nawet w języku literackim. W języku przecież odbywa się nieustanne odświeżanie zasobu słownikowego, wprowadzanie słów niosących nowe lub tylko znaczenie bardziej dobitne od słów używanych w ciągu minionych lat. Następuje więc mnożenie synonimów oraz degradacja słów starych przez wprowadzanie nowych do języka. Pamiętać trzeba, że w gwarach zasięgi leksykalne zmieniają się poważnie na przestrzeni wieków, o czym pisała Hanna Popowska-Taborska już w 1962 r.

Wpływy te szerzyły się z różnych stron. Jeśli chodzi o południe, należy pamiętać, że mówimy o terenie Galicji, która dla Polaków oznacza ziemie w granicach zaboru austriackiego po kongresie wiedeńskim w 1815 r., czyli prawie cała Małopolska z Kra-

¹ O zapożyczeniach wschodniosłowiańskich w gwarach wielkopolskich już pisałam (Kostecka-Sadowa 2016, 23–40).

kowem, ale bez Zamościa i Tomaszowa. Takie ujęcie pozwala lepiej pokazać kontakty językowe polszczyzny z południowozachodnimi gwarami ukraińskimi, w tym z gwarami łemkowskimi, sięgającymi po Poprad, a nawet dalej po Szczawnicę oraz z gwarami nadszańskimi, tworzącymi zwarty obszar koło Przemyśla, jak również wyspy gwarowe koło Jarosławia (Rieger 2011).

Możliwości kontaktu językowego pomiędzy Polakami a Ukraińcami były wielorakie. Najdawniejsze kontakty były związane również ze zmianą władzy, z przechodzeniem ziem pogranicznych (np. ziemi sanockiej, przemyskiej, bełskiej) z rąk do rąk ówczesnych władców.

Obecność zapożyczeń ukraińskich w gwarach polskich na Śląsku (Cieszyńskim, Żywieckim) i w Małopolsce (Sanok – Przemyśl – Jarosław) to szczególnie przykład skutku migracji pasterskich, głównie tzw. migracji wołoskich XIV–XVI w. Słownictwo to w znacznej mierze związane jest z pasterstwem, czyli dominują głównie rumunizmy oraz wyrazy pochodzenia albańskiego i południowosłowiańskiego. Zdzisław Stieber twierdził, że Wołosi na Łemkowszczyźnie nie ulegli polonizacji, lecz zostali zrutenizowani, w związku z czym udział elementu ukraińskiego był duży (1936, 1982). Dlatego należy przyjąć za nim, że liczne rumunizmy na Podkarpaciu zostały przyniesione przez Rusinów i są wynikiem interferencji ukraińskich. Badacz ten z niewielkiego materiału z Podhala wynotował niewątpliwe ukrainizmy, np. *smerek*, *ożyna*, *wereda*, *Lachy* i in. *Atlas Językowy Polskiego Podkarpacia* (AJPP) notuje cały szereg wyrazów wołoskich oraz rutenizmów.

Położone najdalej na krańcu północno-zachodnim polskiego obszaru językowego dialekty kaszubskie również nie były wolne od tych oddziaływań, chociaż zakres tych ukrainizmów był o wiele mniejszy. Pisała o tym wielokrotnie H. Popowska-Taborska (Popowska-Taborska 1975, 1980, 1985, 1992a, 1992b, 1994, 1997 i in.).

Badaczka podaje: „Bliższe wejrzenie w słownictwo kaszubskie – rozpatrywane na szerszym tle gwarowym – pozwala na wysunięcie hipotezy, że zapożyczenia wschodniosłowiańskie miały szczególnie rozległy zasięg w wypadku, gdy niosły z sobą silne zabarwienie emocjonalne” (Popowska-Taborska 1985, 417–418).

Wiele jest leksemów, których zasięg na obszarze kaszubskim jest różny – często pojawiają się w dialektach Kaszub środkowych i południowych, omijając czasem krańce Kaszub południowo-zachodnich. Zasięg taki ukazuje kierunek wędrówki interesujących/omawianych tu wyrazów (z południa na północ), poprzez dialekty polskie, w których pożyczki te są dobrze zadomowione. Zdaniem H. Popowskiej-Taborskiej: „Sądzić należy, że obecność tych słów w polszczyźnie literackiej nie była bez znaczenia przy tak szerokim ich rozpowszechnieniu na polskim obszarze dialektalnym” (Popowska-Taborska 1986, 42).

Jeśli chodzi o wpływy ruskie obejmujące Wielkopolskę, to należy pamiętać, że jej południowo-wschodnią część obejmował dawniej zabór rosyjski, dlatego też w gwarach, zwłaszcza na tym obszarze odnotowano również wiele zapożyczeń wschodniosłowiańskich.

Pomijam wyrazy, które w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego są podane bez żadnych kwalifikatorów chronologicznych, np. *halas*, *hultaj*, *jasiek*, *portki*, *rumak*, *sobaka*, notuję zaś te, które w języku ogólnym już wyszły z użycia, natomiast w gwarach są używane na co dzień.

Pierwszą grupę stanowią przejęte za pośrednictwem języka ukraińskiego orientalizmy. Jest to większa grupa leksemów, częściowo nieznanymi językowi ogólnopolskiemu, często w gwarach poświadczonych w innych znaczeniach niż w języku ogólnym:

balamuta – oprócz znaczenia ogólnopolskiego ‘człowiek szerzący zamęt, krętacz’ w gwarach kaszubskich oznacza ‘zrzędę, człowieka leniwego’ (Kasz S I 16); **balamutnik** na południu Kaszub to ‘pijak’ (wej S I 16)².

barachło – w południowej części Kaszub poświadczony w znaczeniach ‘hołota’ (*Co za barachło od lędzi* wej S VII 6) oraz ‘mało wartościowa karta w grze’, podczas gdy gwary wschodniego obszaru kraju poświadczają ten leksem w znaczeniu ‘coś zepsutego, o małej wartości, rupiecie’ (*Ciotka dała mu ten wózek, ale to takie barachło* Łuk³). Poza tym na Kaszubach funkcjonują derywaty: **barachula** ‘hołota, motłoch’, **barachuly** ‘tereny nieurodzajne’. Leksem *barachło* powszechnie znany językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *барачло* o 1. ‘śmieci’ oraz 2. ‘motłoch, człowiek nikczemny, podły’ (СУМ; СБМ; Даль)⁴.

bojarz – na Kaszubach notowany w znaczeniu ‘wojownik’ (Kasz LPW I 69); natomiast forma **bojar** ‘bogaty włościanin’ znana jest w gwarach małopolskich oraz mazowieckich (*Bojary, grupa kilkunastu wsi w okolicach Międzyrzecza Podlaskiego, w nazwie swej akcentuje odrębność stanową; bojarzy byli rodzajem drobnej szlachty, pod względem kulturalnym nie różnili się od okolicznej ludności włościańskiej* radz-podl PME IV 132). Wyrazy te poświadczane są w słownikach języka polskiego – L; SWil; SW; SJPD *bojar, bojarzyn* ‘magnat feudalny, szlachcic, rycerz, posiadający dobra ziemskie’, z ros. *бо'ярин*. Znane są również językom wschodniosłowiańskim: ukr. *бо'ярин* ‘bogaty włościanin’ (Грінченко I 91); też ‘družba’ (СУМ) oraz rosyjskim *бо'ярин* ‘ts’ (Даль); w ros. gw. *бо'яр, бо'ярин* ‘człowiek bogaty, družba’ (СРНГ)⁵.

² U L, SWil *balamut*; SW gw. *balamuta, balamutnik*; SJPD wywodzi ten wyraz z mong. *balamut* ‘swawolny’ za pośrednictwem ruskim. Słowniki języków wschodniosłowiańskich notują wyrazy: ros., ukr. *балам'ут, балам'ута* ‘człowiek szerzący zamęt, oszust’ (Грінченко, I, 24; СУМ; Даль). Etymologia tego leksemu jest dwójaka: *балам'ут, балам'ута* ‘człowiek szerzący zamęt, krętacz, oszust’ może pochodzić z *bal-* ‘rozmowa’ oraz *mq-* ‘sprzeczką’ (Slpsł., I, 185–186; ЕСУМ, I, 124; Фасмер, I, 113, Brückner 1989, 12; ЭССЯ, I, 145–147). Część badaczy dopatruje się zapożyczenia z mong. *balamut* ‘człowiek swawolny, zaczepliwy’ lub tur. *bulamak* ‘przeszkadzać’ (Sławski, I, 26). Niezależnie od prażródła uważa się, że w języku ogólnopolskim jest on pożyczką ruską (Minikowska 1980, 16–17). H. Popowska-Taborska uważa, że wyraz ten można interpretować również na gruncie rodzimym (Popowska-Taborska 1996, 125).

³ Poświadczenie od Jerzego Sierociuka.

⁴ Jest to wyraz niejasnego pochodzenia, w językach ukraińskim i białoruskim przejęty z rosyjskiego *барачло*, mało przekonujące pochodzenie z języka mongolskiego (ЕСУМ, I, 140; Фасмер, I, 124). H. Popowska-Taborska uważa ten wyraz za zapożyczenie z języka rosyjskiego (Popowska-Taborska 1996, 121–122).

⁵ Etymolodzy upatrywali źródła wyrazu ruskiego w językach orientalnych: z tur. *bai* ‘znany, bogaty’, *är* ‘człowiek’, *bajär* ‘człowiek znany’ (ЕСУМ, I, 241; Фасмер, I, 203–204; Brückner 1989, 34). Nie ulega wątpliwości, że XVI-wieczny *bojar* jest rutenizmem. A. Brückner (Brückner 1989, 34) wiązał go również z wpływem ruskim, uważając, że powstał on na skutek mylnego skojarzenia wyrazu wschodniosłowiańskiego ze słowem *bój*, z psł. **bojb*. Zrozumiała byłaby wówczas konotacja semantyczna wyrazu na Kaszubach w znaczeniu ‘wojownik’ (por. Minikowska 1980, 26–28).

chaziaj, chaziain⁶ – powszechne w językach wschodniosłowiańskich, w gwarach polskich przybierają głównie negatywne nacechowanie. W gwarach małopolskich i na Mazowszu wschodnim to ‘gospodarz, często zamożny’, w gwarach śląskich i na Pomorzu oznaczają ‘przesiedleńca z terenów wschodnich’. Semantyka tych leksemów w gwarach wschodnich obszaru wielkopolskiego zawiera negatywny ładunek emocjonalny, oznacza ‘gospodarza małorolnego, ubogiego, niechlujnego, bałaganiarza’, podczas gdy w powiecie cieszyńskim **chaziaj** to ‘licho ubrany robotnik’ oraz ‘włóczęga’. Natomiast na Białostocczyźnie **chaziajka** poświadczona jest w znaczeniu ‘gospodyni’, w gwarach śląskich to ‘kobieta przesiedlona z terenów wschodnich’.

czaban – w gwarach polskich podlega charakterystycznej zmianie znaczeń. W miarę rozprzestrzeniania się wyrazu w głąb kraju jego pierwotne znaczenie zaciera się, natomiast powstają inne, nieznanne w języku wyjściowym. W powiecie nowosądeckim to ‘wół podolski’ (*Kosmate „czabany”* N-sąd EncRoln II 827), podczas gdy w powiecie siemiatyckim oraz na Kaszubach oznacza ‘owcę’ (siemRWil I 111; kościer LPW I 78). Dalsze konotacje semantyczne wiążą się z ‘przezwiskiem człowieka ciężkiego, niezgrabnego, niezdarnego’ w gwarach mazowieckich oraz w południowej części gwar Wielkopolskich. Stamtąd mamy również poświadczenie ‘przezwiska człowieka głupiego, upartego, leniwego’ (*Zebyś ty stary cabanie bawił sie z dzieciokamy!* Kramsk koniń). W gwarach południowej Małopolski **czabany** to również ‘buty’. Wyraz ten poświadczony już w polszczyźnie od XVI wieku – SPXVI; L, SWil ‘wielki wół’; SW gw. ‘pasterz wołów’; w SJPD daw. ‘wół’, ‘pasterz’, ukr. z tur. *czoban*, znany również językom wschodniosłowiańskim: ukr., ros. *чаб’ан* ‘pasterz’, ‘wół’ (Грінченко, IV, 442); ‘pasterz’ (СУМ; Даль)⁷.

czulka – to ‘onuca’ w gwarach małopolskich i na Kaszubach (*Łowij se nogi culkamy, to ci nie zmarzną* Samocice dąb-tar). Wyraz ten dotarł zapewne za pośrednictwem języka rosyjskiego, w którym występuje taki odpowiednik formalny: ros. *чулка* ‘pończochy’ (Даль)⁸.

delia – na Mazowszu oznacza ‘rodzaj płaszcza damskiego’ (*Delija – wierzchnie odzienie kobiece z siwego sukna grubego, z kołnierzem do pól pleców, w pasie falowane, tasiemkami wyszywane* radz-podl PF VI 224), na Kaszubach to również ‘płaszcz męski’ (*Co tan za delija ubrał* st-gdańSKoc I 91). Poza tym w gwarach Małopolski południowej i na Kaszubach oznacza ‘starą sukmanę’⁹.

⁶ W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *хаз’яїн, хаз’яї* ‘gospodarz’, *хаз’яїка* ‘gospodyni’ (Грінченко, IV, 383; СУМ); brus. *хадз’яін* ‘gospodarz, mąż’, *хадз’яїка* ‘gospodyni’ (СБГ, 5, 280–281; СБМ); ros. *хоз’яин* ‘gospodarz, mąż’ (Даль). Etymolodzy zgodnie twierdzą, że wyraz *хаз’яї* jest pożyczką z języków tureckich: tat. *хазэї* ‘gospodarz, właściciel gospodarstwa’ (ЕСУМ, VI, 148; Фасмер, IV, 254). H. Karaś wskazuje na zapożyczenie z języka rosyjskiego (Karaś 1996, 98).

⁷ Panuje zgodna opinia co do orientalnego pochodzenia wyrazu oraz ukraińskiego pośrednictwa: *чаб’ан* ‘pasterz’, ‘wół’; ukr. z tur. *çoban* ‘pastuch’, z języków tureckich (tur. *çoban* ‘pasterz’, krym.-tat. *чобан* ‘ts’, z pers. *subān* ‘ts’ (ЕСУМ, VI, 273; Фасмер, IV, 308; Brückner 1989, 71; Minikowska 1980, 37–38; Siatkowski 2005, 22–23).

⁸ Wyraz został przejęty do polskiego z języków wschodniosłowiańskich, gdzie stanowi zapożyczenie z języków tureckich (Фасмер, III, 354; Popowska-Taborska 1996, 123–124).

⁹ W SJPD ‘dawny rodzaj okrycia, rodzaj płaszcza’ z tureckiego. W słowniku języka ukraińskiego *делья* oznacza ‘długie futro z niedźwiedzia lub wilka’ (Грінченко, I, 367). Wyraz ten jest zapożyczeniem z tur. *telli*, notowany już w XVI wieku (ЕСУМ, II, 28).

ferezja – w znaczeniu ‘okrycie wierzchnie’ poświadczony w gwarach małopolskich, mazowieckich oraz kaszubskich (*Konik zmokł i ja zmokł, ferezycja zmokła, dla ciebie Kasieniu stojący u okna piń Kiel I 87*). W SJPD dawny z tureckiego¹⁰.

haba w znaczeniu ‘gruba tkanina wełniana, ubranie’ powszechny w całej Małopolsce oraz w powiecie cieszyńskim (*Chtóz nadoly na was tyła habów kupować miel PKJ II 64*), jest również orientalizmem przejętym przez medium ukraińskie¹¹.

jaruga – w gwarach małopolskich oznacza ‘parów, wawóz’, natomiast na Śląsku południowym oraz w Małopolsce południowej i wschodniej to również ‘kałuża, błoto, teren podmokły’ (*Jaruga – taki kowiór, tako trząsawa, co się przepadnie do tego Zarzeczce ciesz; Na wiosne dycki je jaruga Puńców ciesz; W tam jarudze siy giyjsi kompio Kombornia kroś*). W SPXVI *jaruha*; u L z ukr. *jaruha*; w SStp. brak; SWil prowincjonalizm; SW gwarowy z ukraińskiego; w SJPD przestarzały, ros. *jaruga*. Wyraz poświadczony w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *яp’yca* ‘parów, wawóz’ (Гринченко, IV, 543; Даль)¹².

karman, korman – przedstawiają ciekawy rozwój znaczeń oraz geografię w gwarach polskich. W znaczeniu ‘siermięga, sukmana’ wyrazy te znane są na Mazowszu (*W okolicy Brańska, Drohiczyzna i td. u mężczyzn zwierchnia suknia letnia zowie się korman (stąd w ogóle suknie i szaty zowią się kormany, karmany)* biel-podl, siemMaz V 38); natomiast w gwarach Małopolski południowej występuje w postaci **gurmana** (*Ano ten doktor posed se do kómory, ubrał się w jakąsik długą burą gurmanę, przepasał się snurkiem* ok. Bochni i myślén Świąt 490). **Karman, korman** oznaczają również ‘plachtę specjalnie wiązaną, tworzącą rodzaj worka’ (*Do kormána się zbiyrá trawę, nosie się tyz w pole male dzieci Przędzel niż*) w gwarach Małopolski południowo-wschodniej oraz ‘podarte ubranie, brudne szmaty’ (*Zdyjmijze juz te kłormuny Mszana Górna lim; Wszelką zaś odzież, szaty w ogóle, zwykli nazywać: karmana, karmany* Gtń, Kut Łęcz 15) poświadczone również na Mazowszu. Na kaszubszczyźnie dokonała się metaforyzacja znaczenia wyrazu **kormon**, który oznacza tam ‘dziada, żebraka’ (*Ni ma nic léchszégo jak z pana kormana* wej S II 209). W tym samym źródle desygnat ten służy również na określenie ‘starego buta’. W Cieszyńskim oznacza ‘otyłą kobietę’. H. Popowska-Taborska twierdzi, że to wtórne znaczenie, utrwalone w kaszubszczyźnie, tłumaczyć należy „skojarzeniem znaczenia ‘torba’ z ‘torbą działowską’” (Popowska-Taborska 1996, 124; lub Popowska-Taborska 1980, 85), gdyż

¹⁰ W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *переджя* ‘ts’ (СУМ); brus. *фeрeжъ* ‘ts’ (СБМ); ros. *фeрeжъ* ‘ts’ (Даль). Etymolodzy zgodnie wyprowadzają ten wyraz z języka greckiego przez turecki *ferdeže* (ЕСУМ, VI, 89; Фасмер, IV, 190; Sławski, I, 226; Brückner 1989, 120).

¹¹ U L z tur. i arab. *aba*; SWil *haba, chaba*; SW *haba* gw. ‘bielizna, ubranie, manatki’ z arabskiego. W ukr. *з’аба* ‘białe sukno tureckie; oblamówka’ (Гринченко, I, 262; СУМ). Omawiany wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm (tur. *aba*, arab. *abā* ‘gruba wełniana tkanina’) przejęty przez medium ukraińskie, z XVII wieku (ЕСУМ, I, 444; Фасмер, I, 378; Turek 2001, 207).

¹² Jest to zapożyczenie z języków tureckich, tur. *yar* (ЕСУМ, VI, 548–549; Фасмер, IV, 561–562; Sławski, I, 501–502; Brückner 1989, 199). „*Jar* poświadczony w słownikach od XVI wieku, prawdopodobnie zapożyczenie z ukraińskiego *яp*, a tam z tur. *yar* ‘wawóz, parów’” (BoryśSE 204). „Omawiany wyraz pochodzi z tur. *jaryk, jaruk* ‘szczelina, rozpadlina’, a do polszczyzny trafił za pośrednictwem ukraińskim” (Minikowska 1980, 63).

w polszczyźnie XVI wieku wyraz ten był znany w znaczeniu ‘sakwa, mieszek’¹³. W gwarze nastąpiła metaforyzacja znaczenia. Konotacja znaczeniowa związana również ze starym odzieniem została przeniesiona na pejoratywne określenie człowieka.

kozak – w znaczeniu ‘awanturnik, psotnik’ znany w gwarach małopolskich oraz w północnej części Wielkopolski. W znaczeniu ‘chłopiec’ (*Biegej mi, kozok, nawróć bydła* Nosków jaroc; *To kozok, po coś ty tam włoż Kramsk koniń*) znają go gwary Śląska północnego i Wielkopolski oraz niemal całej Małopolski i Kaszub. Konotacja semantyczna **kozaka** na Mazowszu wschodnim oraz na Kujawach często jest utożsamiana z całą nacją ukraińską, gdzie omawiany leksem poświadczony jest w znaczeniu ‘Ukraińiec’. Poza tym na Kaszubach w znaczeniu negatywnym znane są **kozaczka** ‘dziewczyna, która zesła z prawej drogi’ oraz **kozacznicza** ‘kobieta rozpustna’. Wyrazy te w gwarach polskich w dość znacznym stopniu zmieniły swoje pierwotne znaczenie, gdyż w słownikach języka polskiego – SPXVI, L, SWil, SW, SJPD *kozak* funkcjonuje w znaczeniu ‘członka wspólnoty wojskowo-rolniczej, w której żyła dawniej ludność południowo-wschodniej Ukrainy’. Podobnie jest w słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *коз’ак* ‘ts’ (Грінченко, II, 264); ukr., brus., ros. *коз’ачка* funkcjonuje w znaczeniu ‘żona lub córka kozaka’ (Грінченко, II, 265; СУМ; СБМ Даль)¹⁴.

meszty w znaczeniu ‘trzewiki’ poświadczone z szerokiego pasa południowego – od gwar śląskich po Małopolskę południową aż do wschodnich pograniczy Mazowsza (*Możno już chodzić w mesztach* Kombornia kroś). Wyraz poświadczony u L; SWil; SW gwarowy z tureckiego; w SJPD przestarzały z tureckiego¹⁵.

szarawary, szarawarki w znaczeniu ‘spodnie’ znane są w gwarach Małopolski południowej oraz na Kaszubach (*Salawary syrokie* Limanowskie). Poza tym w Małopolsce południowej to również ‘szmaty, strzępy’ (*Plachta się spolila, jany takie szarawary z ni zostały* Hyżne rzesz). W SWil to ‘szerokie i długie węgierskie majtki’ (z Węgier); w SW jest to wyraz ukraiński zapożyczony z perskiego; w SJPD – ‘szerokie spodnie’ wyraz ukraiński z perskiego przez turecki¹⁶.

¹³ W SWil prowinc. *korman* ‘siermięga, sukmana’; SW gw. z tur. *karman* ‘kieszeń’; w SJPD daw. dziś gw. *korman* ‘krótka sukmana chłopska, siermięga’ z tur. *karman* ‘kieszeń’. Wyraz znany jest językiem wschodniosłowiańskim: ukr. *карм’ан* ‘kieszeń; torba, ozdobny woreczek u pasa kobiety’ (Грінченко, II, 222; СУМ); brus., ros. ‘kieszeń’ (СБМ; Даль). Omawiany wyraz kwalifikowany jest jako orientalizm (z pn-tur. *karman* ‘torba na pieniądze’) przejęty przez medium ruskie (ЕСУМ, II, 394; Фасмер, II, 201). Wyraz *korman* notowany jest z XVIII wieku, zasięg geograficzny i historia wyrazu przemawiają za pożyczką z języków turecko-tatarskich (Sławski, II, 487–489). A. Steffen odrzuca turecko-tatarskie pochodzenie leksemu *korman* (też gw. *gurmana*) w znaczeniu ‘odzież’ (Steffen 1972, 51–52).

¹⁴ *Kozak* jest wyrazem turecko-tatarskim, do polszczyzny wszedł za pośrednictwem ukraińskim (ЕСУМ, II, 495–496; Фасмер, II, 158; Sławski, III, 26; Minikowska 1980, 79–80; Popowska-Taborska 1996, 122).

¹⁵ W ukr. *меут, м’еуту* ‘tatarski but, pantofel’ (Грінченко, II, 421); brus. *м’еуты* ‘ts’ (СБГ, 3, 98; СБМ); ros. *меут, м’еуты* (Даль). Jest to zapożyczenie z języka tureckiego *mest* ‘trzewiki’ przez medium ruskie (ЕСУМ, III, 456; Фасмер, III, 25; Brückner 1989, 328).

¹⁶ Wyraz znany językiem wschodniosłowiańskim: ukr. *шарав’ары* ‘szerokie spodnie’ (Грінченко, IV, 485; СУМ); ros. *шарав’ары* ‘ts’ (Даль). „*Шаров’ары* powszechne w przeszłości na Ukrainie, były typowe dla ludzi ze Wschodu, wyraz pochodzi z języków irańskich, który do Słowian dotarł w różnym czasie i różnymi drogami; przypuszczenie o zapożyczeniu z tureckiego jest bezpodstawne” (ЕСУМ, VI, 385). Wyraz

taradaja, taradeja, taradajka, taradejka w znaczeniu lekcew. ‘wóz o żelaznych kołach’ poświadczony w gwarach Małopolski wschodniej, Mazowsza, północnej Wielkopolski oraz na Kaszubach (*Jusie rozklekotała dziadkowa taradeja. Byli wpiyrwy takie wózki, na dwóch kołach, taradejki, jymi sochy na pole wozili* Huszcza biał-podl). W SWil *taradajka*; SW gw. *taradajka, taradejka* ‘grzechotka; baba hałaśliwa; bryczka’; w SJPD przestarz. *taradajka* ‘wóz’, por. ros. *taratajka*. Wyraz znany również językiem wschodniosłowiańskim: ukr., brus. *мапад’аїка, мапам’аїка* ‘klekoczący wóz’ (Гринченко, IV, 247; СУМ; СБМ)¹⁷.

tułub w znaczeniu ‘tułów’ znany jest w powiecie cieszyńskim oraz w szerokim pasie wschodnim (*Tołub, tólubyk – tors człowieka bez rąk i nóg* ok. Biłgoraja Mazur II 172), wyraźnie nawiązuje do postaci zarówno formalnej, jak i semantycznej z języka ukraińskiego. W SWil; SW gw. *tulób* ‘tułów’; w SJPD ‘garbowana skóra, futro’, ros. z tur¹⁸.

Z odnotowanych 16 pożyczek orientalnych, 3 wyrazy nie ma poświadczenia w słownikach języka polskiego: *barachło, chazaj/chaziain* oraz *czulka*. Jedenaście orientalizmów jest poświadczonych na Kaszubach, natomiast tylko 6 znanych na Śląsku. W większości są to wyrazy, które w SJPD są opatrzone kwalifikatorem „dawny”, „przestarzały”.

Czasem znaczenie kaszubskie odbiega od znaczeń występujących w polskim języku literackim, np. *bałamuta, bojarz, czaban, korman/kormon, kozak*; w wielu też wypadkach zwraca uwagę bogactwo derywatów utworzonych już na gruncie kaszubskim od zapożyczeń ukraińskich (*bałamutnik, barachula, barachuły, kozacznica*). Takie leksemy jak *bałamuta, bałamutnik* mogą być jednak również traktowane w literaturze naukowej jako powstałe na gruncie rodzimym.

Drugą grupę stanowią wyrazy ruskie pochodzenia słowiańskiego, w większości znane polskiemu językowi literackiemu, lecz często odznaczające się obcymi na gruncie polskim cechami fonetycznymi. Są to również leksemy nieznane lub nieznane są znaczenia niektórych desygnatów w języku ogólnym:

babuszka w znaczeniu ‘babcia’ jest odnotowana w SGP na wschodnim obszarze kraju oraz na Kaszubach (*Siedzi babuszka Radecznicza zam*). Wyraz ten jest powszechnie znanym i używanym w języku rosyjskim: *бабушка* ‘babcia’ (Даль)¹⁹.

bluda w znaczeniu ‘miska gliniana, drewniana’ jest to leksem pochodzenia rosyjskiego poświadczony na Kaszubach (*Dla kota lona wlała mleka w bludą* kar LPW I 39), notowany już w XVI wieku – SPXVI ‘miska’; L; w SStp. brak; w SWil z rosyj-

zapożyczony jest z iran. *šaravāra-*, nie z greckiego (Фасмер IV 410). Za rodowodem greckim opowiedział się A. Brückner (Brückner 1989, 540).

¹⁷ Pochodzenie wyrazu nie jest całkiem jasne, możliwe zapożyczenie z tureckiego (ЕСУМ, V, 517–518; Фасмер, IV, 23). Wyrazy *мапад’аїка, мапам’аїка* ‘wóz dwukołowy, rozbita stara bryczka’ pochodzą raczej od leksemów dźwiękonaśladowczych *мапам’а, мапап’а* i in. (ЭСБМ, XIII, 225, 234).

¹⁸ Wyraz znany językowi ukraińskiemu: *тулуб* ‘tułów’ (СУМ). Brak jedynej etymologii tego leksemu (ЕСУМ, V, 673; Фасмер, IV, 118; Brückner 1989, 584).

¹⁹ Podstawę słotwórczą stanowi reduplikacja **ba-* oraz wschodniosłowiański deminutywny formant *-ушка < *uška* (Ślpsł., I, 169–171; ЭССЯ, I, 114–115).

skiego. Wyraz znany językom ruskim: ukr., brus., ros. *бл'удо* ‘naczynie drewniane na brzyndzę’ (Грінченко, I, 76; СУМ; СБМ; Даль)²⁰.

blocha ‘pchła’ jest dokładnym odpowiednikiem występującym w językach wschodniosłowiańskich²¹, poświadczony w gwarach śląskich oraz na Kaszubach.

didko – wyraz powszechny w języku ukraińskim *д'ідко*, *д'імько* w znaczeniu ‘diabeł’, znają również gwary Małopolski południowej oraz wschodniego Mazowsza. Na Kaszubach oznacza ‘straszydło, którym straszą dzieci’ (*Sedzkáj spokojno, bo za oknem détko stoi* Kasz pn-wsch S VII 47). W SW gw. *didko* ‘diabeł’²².

chwośt – w znaczeniu ‘ogon’, jest szeroko znany na Śląsku, w Małopolsce południowo-wschodniej, na Mazowszu wschodnim oraz w Wielkopolsce południowej. Ma dokładny odpowiednik w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *хвіст* ‘ts’ (Грінченко, IV, 393; СУМ); brus., ros. *хвост* ‘ogon’ (СБМ; Даль). W SWil, SW gwarowy; SJPD reg., pot. ‘ogon’²³.

debrza, deprze w znaczeniu ‘nierówność, nierówności terenu’ są poświadczone w gwarach Małopolski południowej i wschodniej oraz na Kaszubach (*Okolo niektórych łąk i pastwisk rosna krzaki. Są to tak zwane deprze. W każdej deprzy straszy myślen* ME VI 75). Ich dokładne odpowiedniki powszechnie znane są językom wschodniosłowiańskim: ukr. *дебр*, *д'єбра* ‘nierówny teren’ (Грінченко, I, 365; СУМ); ros. *дебрь* ‘ts’ (Даль)²⁴. W SWil *debra, deprze*; SW gw. *debra, deprze*; w SJPD przestarz. *debra, deprza, deprze*.

doczka, donia, dońcia oraz **dońka** w znaczeniu ‘córka’ obejmują cały pas wschodni gwar małopolskich i mazowieckich (*Ty sie szykuj do lykarza, dońciu* Huszcza biał-podl). Poza tym na Kaszubach **doczka** oznacza ‘kochankę’, natomiast na Białostoczczyźnie **donia** nazywa też ‘żonę’. W SWil z Ukrainy; SW gw. *doczka* ‘córka;

²⁰ Psł. **bl'udo, *bl'udь* ‘drewniane koło, podstawka do jedzenia, tacka; rodzaj naczynia prymitywnego; rodzaj prymitywnego stołu’ z języka gockiego (Słpsł., I, 277–278; ЭССЯ, 2, 132–135). „Staropolski odpowiednik, na podstawie cytatu z Paprockiego, gdzie oddawał koloryt moskiewski, trzeba uznać za pożyczkę ruską. Nie przeszkadza tej opinii stan w gwarach kaszubskich. Paprocki mógł znać *bludę* z ukraińskiego” (Minikowska 1980, 24). „Dial. kasz. *bluda* ‘gliniana miska’ wydaje się gwarantować rodzimość wyrazu, którą można by zakwestionować na podstawie kontekstu” (Sławski 1974, 344).

²¹ Wyraz powszechny w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *бл'уха* ‘pchła’ (Грінченко, I, 75; Даль); brus. *бл'ух'а, бл'ых'а* ‘ts’ (СБГ, I, 197; СБМ). Z psł. **bl'uxa* ‘pchła’ (Słpsł., I, 273–274; ЭССЯ, 2, 129–130; BoryśSE 420).

²² Wyrazy ukr. *д'ідко, д'імько* mają poświadczenia z XV wieku, jest to eufemizm do psł. **dēds* (Słpsł., III, 120–123; ЭССЯ, 4, 227–228). „Wyraz występujący na Kaszubach niewątpliwie wiąże się z ukr. *dit'ko* ‘diabeł’. Godne podkreślenia, że i tu również zachowały się sygnały fonetycznej obości (twarde *d*) oraz specyficzne znaczenie, poświadczone jedynie w języku ukraińskim” (Popowska-Taborska 1996, 121). „Leksmy *didko, dedko* ‘diabeł’ są rutenizmami występującymi w gwarach pasa wschodniego kraju” (Rytter 199, 102–103).

²³ Psł. **xvostь* pierwotnie oznaczał ‘to, czym można machać’; powiązany z **xvostati* ‘bić, machać’, **xvati* ‘chwycić’, **xvati* ‘kołysać’, **xvstati* ‘chronić, przykrywać’ (ЭССЯ, 8, 133–134; Sławski, I, 92–93; Brückner 1989, 187–188). „Jest to polski archaizm podtrzymywany przez języki wschodniosłowiańskie” (Rembiszewska 2007, 55).

²⁴ W psł. **dьbra, *dьbrь* ‘wąwóz, parów, jar, dolina’ (Słpsł., V, 147–150; ЭССЯ, 5, 176–177; Sławski, I, 143; Brückner 1989, 86). „*Debrza* ‘wądół, parów’ z psł. **dьbrь* ‘wądół’, pol. reg. *debra* z XVI wieku, z ukraińskiego *debr*” (Bańkowski 2000, t. 1, 256).

kochanka', *donia, dońka*; w SJPD daw. reg. *donia* 'młoda dziewczyna, córka' z ukraińskiego²⁵.

dremlak, dremlica 'człowiek łatwo zapadający w sen' poświadczone na Kaszubach (*Nasz tatk to je taczi drémlok, łon na westrzód dnia drémleje. Drémlica drémleje choc prze godce* wej S I 239) wyraźnie nawiązują do form wschodniosłowiańskich²⁶.

dragle, drahle oraz **dryhli, drygła, drygle** w znaczeniu 'galareta z mięsa, zimne nóżki' są notowane w gwarach śląskich, na wschodnim obszarze gwar małopolskich i mazowieckich oraz na Kaszubach (*A już drygła ługotowana, jino czostek wdrobić Korczów bił; Zabilem wieprzaka, to zrobie drygle* Siennica Różana kras). Wschodnie pogranicze kraju zna również formy **drygliny, drygulina** (*Dregliny – galareta z nóg cielecych* Horodyszczce włód). W SW gw. *dragle, drahle, drygle, dryhle, dryhli* z ukr. W języku ukr.: *дрaгл'и* 'galareta' (Грінченко, I, 439; СУМ); ukr.: *друхл'и* 'galareta' (Грінченко, I, 442; СУМ) oraz ros. gw. *др'ыга* 'ts' (СРНГ)²⁷.

druh w znaczeniu 'przyjaciel' jest znany w języku ogólnym, natomiast na Kaszubach występuje również w innych postaciach fleksyjnych, np.: **družok, družek** 'przyjaciel' (*To já, družku, zapamiątają* Kasz S I 238), czy **niedruh** 'nieprzyjaciel, wróg' (*Ani jednego niedrecha ni miał, wszesce go kochale* Kasz S III 233; S VII 186). Formy te znane są również językom wschodniosłowiańskim: ukr., ros. *друг, друж'ок* 'przyjaciel' (Грінченко, I, 447; СУМ; Даль); *н'едруг* 'wróg' (Грінченко, II, 546; СУМ; Даль)²⁸.

durak w znaczeniu 'człowiek głupi; głupiec' poświadczony w gwarach Małopolski, Mazowsza oraz na Kaszubach (*Ten żołnierz pirszy, co stanuł, to był durak* Zawada zam; *Ot tam taki durak* suw SFPS II 250) ma dokładny odpowiednik w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *дуp'ак* 'głupiec' (Грінченко, I, 456; СУМ; Даль)²⁹.

habryło na określenie 'wyzwiska człowieka' występuje w gwarach śląskich (*Тын hobryło, to jes tako przezywka* Zabrzeg brzes-śl). W języku ukraińskim jest to powszechnie imię: *Наврыло – Гавр'ило* (Грінченко, IV, 550; СУМ). W SW gw. **hawryło**

²⁵ W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr., brus. *д'оньк'а, д'оня, д'онця, д'очк'а* 'córka' (Грінченко, I, 421, 437; СУМ; СБМ); ros. *д'очь* 'ts' (Даль). Psł. **dьkt'ere* (Słpsł., V, 157–158; ЭССЯ, 5, 178–179; Sławski, I, 107–108). „W polszczyźnie XVI–XVIII wieku funkcjonował wyraz *doczka* zapożyczony z języka ukraińskiego, dla którego *donia, dońka* to hipokorystyka” (Minikowska 1980, 45).

²⁶ Wyraz znany w języku ukraińskim: *дрим'юх* 'człowiek drzemiący' (Грінченко, I, 445). Fonetyka wyrazu wskazuje na identyczność z formami rosyjskimi: *дремл'я, дрем'ак* (Даль); podstawą słowotwórczą jest psł. **drěmati* (Słpsł., IV, 229–230; ЭССЯ, 5, 108; Sławski I, 174).

²⁷ Podstawa słowotwórcza leksemu *drahle* opiera się na psł. **dregati* 'drzeć, trząść się' (ЭССЯ, 5, 112), w ukraińskich formach obserwuje się dialektalne stwardnienie *-r-* (*dra-*) (ЕСУМ, II, 119). Forma *dryhli* pochodzi od podstawy psł. **dъgati* 'drzeć' (ЭССЯ, 5, 137–138; Sławski, I, 165; BoryśSE 130).

²⁸ Z psł. **drugъ* 'towarzysz, przyjaciel', **ne-drugъ* 'wróg' (Słpsł., IV, 269–272; ЭССЯ, 5, 131–132). „Od XVII wieku forma *druh*, ale w XV wieku postać *drug*, wyraz ruski” (Sławski, I, 169–170). Leksem **drugъ* od XVI wieku, „pisownia *druh* zapewne pod wpływem wymowy ukraińskiej – np. u Strykowskiego” (BoryśSE 128). „Poświadczony wyraz *niedruh* na Kaszubach ma swój odpowiednik w językach ruskich, H. Popowska-Taborska wskazuje, że jest to wyraz staropolski (Popowska-Taborska 1996, 97), a postać *druch* jest innowacją utworzoną na wzór *Stach...*” (Popowska-Taborska 1996, 126).

²⁹ Podstawę słowotwórczą stanowi dial. psł. **durъ* z sufiksem **-akъ* (Słpsł., V, 106–108; ЭССЯ, 5, 162; Sławski, I, 180).

‘człowiek gapiowaty’³⁰. Tutaj nastąpił proces apelatyzacji – nazwa własna przekształciła się w pospolitą.

hajdawery / kajdawery ‘luźne szerokie spodnie’ znany jest w powiecie cieszyńskim oraz na Warmii (*Zmieniła się moda i chłopci zaczynają chodzić w takich hajdawerach* ciesz SCiesz II 123; *Wyniósł te zapaskudzone kajdawery do komori, niech się nie wálają po izbie* Wr StefŚl 53). W słownikach języka polskiego wyraz odnotowany z kwalifikatorem ukraińskiego pochodzenia³¹.

hałaburda – w znaczeniu ‘awanturnik, nierób’ utrzymuje się znaczenie ukraińskiego etymonu w powiecie cieszyńskim w gwarach Małopolski południowej oraz na pograniczu językowym polsko-ruskim (*To je hałaburda – taka niewydara, wypić rad, a robić nie lubi* Jaworzynka ciesz), natomiast im dalej na zachód leksem ten nabywa w gwarach Polski centralnej znaczenia ‘człowieka otyłego’, zaś na Orawie – ‘człowieka roztrzępanego’. Ponadto w gwarach Małopolski południowej leksem ten jest znany również jako ‘rudera’ (powiat myślenicki) oraz ‘kość’ (powiat limanowski). W SJPD daw. ‘awanturnik, zawiadziak’ z ukraińskiego. Notują ten leksem również słowniki języka ukraińskiego: *галаб’урда* ‘rozgardiasz, demolka; awanturnik, łobuz’ (Гринченко, I, 267); dial. *галаб’урда* ‘awanturnik, łobuz’ (CYM)³².

hara w znaczeniu ‘wódka, zwykle złej jakości’ jest powszechnie znana gwarom polskim na Śląsku, w Małopolsce południowej i wschodniej oraz na Mazowszu wschodnim (*Ni może hary pić, zaraz mnie głowa boły* Samocice dąb-tar; *Napilimy się ty chary i s tego strasnie chorowołem na drugi dzień* Rzepiennik Strzyżewski gor). Słowniki języka polskiego wskazują na zapożyczenie z języka białoruskiego – w SWil ‘rodzaj nędznej wódki’; w SW z białoruskiego; w SJPD wyraz rzadki, raczej gwarowy z białoruskiego³³.

iwana na Kaszubach jest znany w znaczeniu **1.** ‘człowiek’: **a.** ‘zły, dokuczliwy’ (*Co z tich mojih bachorów só za jiwani, to nié do pojénia Cieciorka st-gdań; Gdzie tén iwana polaz!* Bobowo st-gdań) oraz **b.** ‘gwałtowny, nieobliczalny’ (Kasz S II 107, LPW IV 1397). Poza tym w Małopolsce południowej oznacza również ‘człowieka do-

³⁰ Wyraz ten przez język starsłowiański zapożyczono w staroruskim z greckiego (ECYM, I, 447; Фасмер, I, 379). Z. Kurzowa omawiając polszczyznę Lwowa i kresów południowo-wschodnich podaje, że lwowskie *hawryło* to „przezwiśkowa nazwa chłopów zwłaszcza ukraińskich” (Kurzowa 1983a, 381). Imię *Hawryło* to wschodni wariant imienia *Gabriel* (Rymut 1999, 209). Na obszarze wschodniosłowiańskim zdarza się transformacja fonetyczna: mieszanie głosek [v] : [b]. Dochodzi do tego zwłaszcza w zapożyczeniach późniejszych, dokonanych z języka nowogreckiego, na miejscu [b] pojawia się [v]. „Sporo tego typu oboczności zaświadczonych jest w nazewnictwie, które np. na Rusi z przyjęciem chrześcijaństwa w 988 r. znacząco zmieniło inwentarz imion (por. Гагруул : Gabriel)” (Ostrowski 2014, 257; też Rieger 1998, 97–98, 114).

³¹ W SWil pospolity, żartobliwy; SW podaje, że może z czes. *hajdy vari* ‘z boku, na bok’, z Sienkiewicza; w SJPD przestarzały z ukraińskiego. Wyraz poświadczony w słowniku języka ukraińskiego: *гандес’епу* ‘szerokie spodnie’ (Гринченко I 270). Pochodzenie tego wyrazu jest niejasne, w polskim z ukraińskiego (ECYM, I, 467; Sławski, I, 392).

³² Jest to *compositum* z wykrzyknika *гал’а, гал’аї* oraz rzeczownika *б’урда* ‘łobuz, łotr’, w języku polskim z ukraińskiego (ECYM, I, 455; Sławski, I, 396). „Od *хал* ‘coś taniego, tandeta’ i *б’урда* ‘łobuz, łotr’, wyraz dźwiękonaśladowczy” (Фасмер, IV, 216).

³³ W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *з’апа* ‘wódka’ (CYM); brus. *з’апа* ekspr. ‘wódka’ (СБГ, I, 421; СБМ). Podstawa słowotwórcza oparta jest na rdzeniu psł. **gor-* **gar-*, od **gorěti* ‘palić się’ ze wzdłużeniem wokalizmu rdzennego (ЭССЯ, 7, 42–43).

brodusznego, naiwnego’ (*Ej iwanié, iwanié, ji tyś mu uwierzol* Bóbrka kros) oraz ‘głupca, też przezwisko’. Oprócz tego na Kaszubach, w gwarach wielkopolskich oraz Małopolski południowej poświadczony jest też w znaczeniu ‘diabła’ (*Iwan je w piékle Jeleń tcz; Jidź do Jiwana! Żebi cia Jiwón wżón* Koc SKoc II 57). W tym znaczeniu notuje go SW gw. ‘diabeł, szatan’³⁴. Nazwa *iwana* w znaczeniu ‘diabeł’ według Bernarda Sychty nawiązuje do cara Iwana Groźnego, który w świadomości mieszkańców wsi utożsamiany jest ze złem.

kacap znany jest w różnych znaczeniach głównie z negatywnego nacechowania emocjonalnego. W gwarach małopolskich, wielkopolskich oraz Mazowsza wschodniego poświadczony jest w znaczeniu pogardliwym ‘Rosjanin, czasem też żołnierz rosyjski’ (*Aże za kacapa pójdiesz?* Degucie suw), natomiast w gwarach powiatu cieszyńskiego oraz w Małopolsce południowej oznacza ‘Żyda’ (*Ten Żyd, kacap to mnie pewnie oszukał* Samocice dąb-tar). Na Mazowszu wschodnim to również ‘człowiek niewierzący’. W SJPD przestarz. z niechęcią: ‘chłop wielkoruski, Rosjanin’ z ukraińskiego. W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *кау’ан* zniew. ‘Rosjanin; rosyjski chłop’ (Грінченко, II, 226–227; CYM); w brus. ‘miejscowi staroobrzędowcy, przesiedleńcy’ (СБГ 2: 441); ros. gw. ‘przesiedleńiec; Ukrainiec; staroobrzędowiec; człowiek niewychowany, grubianin; włóczęga; oszust’ (CPHG)³⁵. Wszystkie słowniki, zarówno polskie, jak i ukraińskie czy rosyjskie, poświadczają znaczenie ‘chłop wielkoruski, Rosjanin’. Polakom czy Ukraińcom brodaty Rosjanin mógł kojarzyć się z kozłem (capem). Podobne skojarzenie mogli też mieć Polacy widząc brodatych Żydów. Nastąpił tutaj proces emocjonalizacji znaczeń.

klacza ‘kobyła’ – w takiej postaci jest powszechna w gwarach śląskich, małopolskich oraz na Mazowszu (*Nasa klaca od tygodnia przechodzuje ‘nie źrebi się’* opat MAGP VI s 16; *Bo mu zdechły obie klaczy* Strzelce-Opolskie). Wyraz znany również językom wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *кляч, кл’яча* ‘ts’ (Грінченко, II, 256; CYM; СБМ; Даль), poświadczony w SPXVI; w SSStp.; u L *klacz, klacza*; SWil *klacz*; SW gw. *klacza*; w SJPD *klacz*³⁶.

kraszanka ‘malowane jajko wielkanocne’ poświadczona w gwarach śląskich, małopolskich oraz mazowieckich (*Na Wielkanoc maluje się kroszónki* Olza ryb; *Kroszónki moje jadóm az zagranice do Ameryki* Brudzewice opocz). W słownikach języka polskiego leksem notowany jest jako regionalizm wschodni – SW; SWil; SJPD. W ukr. *краш’анка* ‘malowane jajko wielkanocne; też ogólnie jajko’ (Грінченко, II, 301)³⁷.

³⁴ Z greckiego, ukr. *Ів’ан*, ros. *Ив’ан* (ECYM, II, 287–288; Фасмер, II, 113–114).

³⁵ Autorzy słowników wyraz ten tłumaczą od złośliwego określenia ludzi, którzy nosili długie brody, kojarząc ich z kozłem – *ka-cap*, gdzie *cap* to ‘koziol’ z ukraińskiego, *кау’ан* zniew. ‘Rosjanin’ (ECYM, II, 408; Фасмер, II, 213; Brückner 1989, 211). Wyraz poświadczony od XIX wieku, z języka ukraińskiego (Sławski, II, 12).

³⁶ Psł. **klečь* : **kleča* < **klekja*, **kleka* od **klek-* ‘zginać, zakrzywiać; uginać kolana’, rozwinęło się od ‘ciężkiego, niezgrabnego chodu’ lub od ‘krzywych nóg’ (ЭССЯ, 10, 29–31, 28–29). „W XVI wieku *klacz*, w XV wieku *klacza*, jest to wyraz ruski” (Sławski, II, 182–183). „Wyraz staropolski z XV–XVII wieku, zapożyczenie z wschodniosłowiańskiego” (BoryśSE 232).

³⁷ Brak pewnej etymologii tego wyrazu, możliwe, że jest to derywat od psł. **krasiti* ‘upiększać’, **krasa* ‘piękno’ (ЭССЯ, 12, 99–100); lub od psł. **kresati* ‘krzesać’ (ECYM, III, 76–77). F. Sławski zestawia z wy-

kudlaj, gudlaj w gwarach małopolskich, mazowieckich oraz wielkopolskich oznaczają ‘Żyda’ (*Wygnałta tego gudlaja, cego łón tu chce Adamowo mław*). W gwarach polskich na wschodnim obszarze kraju mianem tym określa się ‘człowieka zaniedbanego, z długimi włosami’ oraz ‘skąpca’, natomiast w powiecie cieszyńskim, Małopolsce oraz na Warmii to też ‘człowiek niezdarny, partacz’ (*Niedorajda, gudłoj, to nic nie umi Woźniki sier*). W SW gw. ‘Żyd’; SJPD daw. *kudła* ‘kudłaty człowiek, rozczochrany’³⁸. W gwarach polskich nastąpiło zwężenie znaczenia w stosunku do ukraińskiego, polegające na uszczegółowieniu znaczenia oraz pogardliwym zabarwieniu uczuciowym (por. Kurzowa 1983a, 302).

lach w znaczeniu ‘Polak’ znany jest w gwarach powiatu cieszyńskiego oraz w Małopolsce południowej. W L; SWil, SW gw. *lach*; SJPD jako dawny. W ukr. *лях* ‘Polak’ (Грінченко, II, 393); hist. ‘Polak’ (СУМ)³⁹.

łuża, lużyna w znaczeniu ‘jama, kotlina zalana wodą’ poświadczone w gwarach śląskich oraz w północnej Wielkopolsce wyraźnie nawiązują do form wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *лужа, лужина* ‘kałuża’ (Грінченко, II, 379, 380; СУМ; Даль); też brus., ros. *луж’ок* ‘ts’ (СБГ, 2, 679; Даль). Poza tym na wschodnim obszarze gwar Małopolski i Mazowsza odnotowane są formy **lużaczek, lużak** ‘kałuża, bagno’ (*Łuzacek, bagno, na łuzacku pas radz-podl PF VI 240; W łuzoku rosnóm brzezinki Krzepiec częs*) oraz **łużyk** ‘kałuża, bagno’ (*Woda trochy je – lużyk puław SFPS III 54; Łużyk – stojąca woda radomsz MAGP XII m 520 s 59*). W SWil prowinc. *łuża*; SW gw. *łuża, lużyna*⁴⁰.

mielnik ‘młynarz’, **mielniczka** ‘młynarka’ poświadczone na Śląsku oraz w Małopolsce południowej i wschodniej (*Ja sobie mielniczka, Trzymam sobie czeladniczka Mppd Pauli 73*), mają dokładne odpowiedniki w słownikach języków ruskich: ukr., ros. *мельник, мельничка* ‘młynarz, młynarka’ (Грінченко, II, 416; СУМ; Даль)⁴¹.

mikita w gwarach polskich nabiera ciekawych powiązań semantycznych. W powiecie cieszyńskim oraz na Mazowszu wschodnim wyraz poświadczony jest w znaczeniu

razem rosyjskim dialektalnym i ukraińskim (Sławski, III, 66–67). „*Kraszanka* regionalizm wschodni, zamiast **kraszonka*, od part. *kraszony*” (Bańkowski 2000, t. 1, 811).

³⁸ W słownikach języków wschodniosłowiańskich: ukr. *к’удла* ‘kudły’, *кудл’ай* ‘człowiek z długimi włosami, kudłami’ (Грінченко, II, 319; СУМ); brus. *к’удлы* ‘włosy’ (СБМ). Podstawę słotwórczą stanowi psł. **kod-ъla* ‘pęk włosów, zwój sierści’ (ЕСУМ, III, 124; Фасмер, II, 400–401; Sławski, III, 317–318). Psł. **kudъla* ‘pęk włosów, zwój sierści’ (ЭССЯ, 13, 84).

³⁹ Psł. **lęxъ* < **lęděninъ*: **lędjaninъ* ‘mieszkaniec równin, otwartych przestrzeni, pustkowie’. „Stary słowiański etnonim, nazwa dana Polakom przez Słowian wschodnich, tak nazywali mieszkańcy gór mieszkańców przykarpackich równin. Polski *lach* z XIV wieku jest zapożyczeniem z ros. *лях*” (ЭССЯ, 15, 57–59). Jest to wyraz ruski z XVI wieku (Sławski, IV, 17–18; Brückner 1989, 289).

⁴⁰ Psł. **luža* < **lugja*, pozostałe formy są derywatami od **luža* z sufiksami *-*ina*, *-*akъ*, *-*ikъ* (ЭССЯ, 16, 217–218; Sławski, V, 381).

⁴¹ Wyraz *mielnik* poświadczony w SPXVI; SStp.; L z XVIII w.; SWil; SW gw. *mielnik, mielniczka*; w SJPD *mielnik, mielniczka* daw. dziś gw., z ukr., ros. Psł. **мельникъ* jest derywatem od **мельнь* z sufiksem *-*ikъ*, psł. **мельничъка* jest żeńskim odpowiednikiem psł. **мельникъ* z sufiksem *-*ька* (ЭССЯ, 18, 94; Brückner 1989, 339–340). *Mielnik* reg. wsch. ‘młynarz’, jakby rutenizm (Bańkowski 2000, t. 2, 176). Historia i geografia wyrazu przemawiają za pożyczką ukraińską (Minikowska 1980, 89). „Nazwa **мельникъ* ‘młynarz’, utworzona sufiksem *-*ьникъ* od czasownika **melti*; **мельничъка* od **мельникъ* – formy te są właściwe dialektom wschodniosłowiańskim” (Siatkowski 2005, 223, 291).

‘człowiek niezgrabny, głupi’ (*To je tako mikita* ciesz RWTN III 116), podczas gdy w gwarach wielkopolskich oznacza ‘lisa (*Vulpes vulpes*)’ (*Mikita, mykita* Luboczeńska szam). W SW gw., żart. *mikita* ‘koziół’, gw. *mykita* ‘kozak; człowiek, szybki, sprawny w jeździe na koniu’ oraz ‘lis’ z ukraińskiego; w SJPD *mikita* reg. ‘lis’ od imienia *Nicefor, Nikifor*⁴². W języku ukraińskim jest to powszechne imię – *Мук’ума* (CYM).

mozol oznaczający ‘odcisk, nagniotek’ poświadczony jest w gwarach cieszyńskich oraz Mazowsza wschodniego (*Una ma mozola na nodze* Huszcza biał-podl), ma swój dokładny odpowiednik w językach wschodniosłowiańskich: ukr., brus., ros. *моз’оль* ‘odcisk, nagniotek’ (CYM; СБМ; Даль). W L *mozol*; SWil prowincjonalny; SW gwarowy; SJPD *mozol* ‘trud, praca, wysiłek’⁴³.

niezabudka ‘niezapominajka (*Myosotis*)’ powszechna w gwarach polskich, oprócz Śląska (*Narwe niezabudków* Siennica Różana kras), znana jest również językiem wschodniosłowiańskim: ukr., brus., ros. *незаб’удка* ‘ts’ (Грінченко, II, 547; CYM; СБМ; Даль)⁴⁴. W L; SWil; SW z ukraińskiego; w SJPD jako regionalizm.

ożyna w znaczeniu ‘jeżyna (*Rubus fruticosus*)’ odnotowana jest w gwarach cieszyńskich, Małopolsce południowej i wschodniej, na Mazowszu wschodnim, wyraźnie nawiązuje do form ruskich: ukr., ros. *ож’ина* ‘*Rubus fruticosus*’ (Грінченко, III, 44; CYM; Даль); brus. *аж’ына* ‘ts’ (СБМ). W SWil; SW z ukraińskiego; w SJPD regionalizm⁴⁵. Jest to regionalizm kresowy – na południu przejęty pod wpływem ukraińskim, na północy – białoruskim.

paroch w znaczeniu ‘proboszcz prawosławny; pop’ poświadczony w gwarach Małopolski południowej oraz na Kaszubach jest najprawdopodobniej wynikiem zapożyczenia z języka ukraińskiego, w którym jest powszechnie używany: *n’apox* ‘pop’ (Грінченко, III, 97); dial. (CYM)⁴⁶.

stebło, ściebło w znaczeniu ‘żdźbło, łodyga’ powszechnie występujące w gwarach śląskich, w Małopolsce południowej i wschodniej oraz na Kaszubach (*Ni mueżna rwac ni jednegue stebła* Gołubice kar) wyraźnie nawiązują do znanych odpowiedników no-

⁴² Imię *Muk’uma* jest wyrazem zapożyczonym z języka greckiego *Nikolaos* (ECYM, III, 459; Brückner 1989, 336–337). Wyraz *mikita* znany w języku łowieckim jako nazwa lisa (Dynak 1993, 177). „Rus. *Mikita* i u nas znane: *lis-mikita*” (Brückner 1989, 337).

⁴³ Psł. **mozolb* : **mozolb* ‘węzłowata narośl na drzewie’ (ЭССЯ, 20, 98–100; Brückner 1989, 346; BoryśSE 338). M. Vasmer uważa, że jest to wyraz niejasnego pochodzenia (Фасмер, II, 638–639). „St.pol. *modzel* ‘odcisk, nagniotek’ jest odpowiednikiem ros. *mozol*” (Otrębski 1948, 306).

⁴⁴ Jest to wyraz utworzony od *незаб’удь* ‘nie zapomnij’, nazwa rośliny uwarunkowana jest tym, że jej kwiaty długo nie więdną, dlatego często są darowane na pamiątkę (ECYM, IV, 65). M. Vasmer uważa, że jest to kalka z niemieckiego (Фасмер, III, 59). „Regionalna nazwa *niezabudka* jest niejako wtórnym zapożyczeniem leksykalnym bądź z języka rosyjskiego, bądź z ukraińskiego, bowiem ukr., i ros. *незаб’удка* to kalki z pol. *niezapominajka* lub, co mniej prawdopodobne, z niemieckiego” (Waniakowa 2012, 112).

⁴⁵ Leksem psł. **eżina* powiązany z **eżb* ‘jeż’ z sufiksem **-ina*; nazwa motywowana występowaniem kolców na roślinie (ECYM, IV, 165; Фасмер, II, 10, 11, III 125). „Wyraz notowany od XV wieku, *ożyna* jest wyrazem wschodniosłowiańskim” (BoryśSE 214; Bańkowski 2000, t. 2, 476). „Wyraz ten w Polsce i na Słowacji jest pożyczką przyniesioną z Ukrainy przez kolonizację Wołoską” (Stieber 1968, 419–420; Budziszewska 1972, 115).

⁴⁶ W L; SW; w SJPD kult. przestarz., z gr. *párochos*. Wyraz poświadczony w słownikach języka ukraińskiego: Wyraz cs. ПАРОХЪ (z 1710 r.), późnołacińskie, z gr. *párochos* (ECYM, IV, 298).

towanych w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros. *стебл'о* 'ts' (Грінченко, IV, 201; СУМ; Даль); brus. *цябл'о* 'ts' (СБМ)⁴⁷.

ugrzech, urzech w znaczeniu 'pas ziemi pominięty przy oraniu' znają gwary wschodniego pogranicza kraju oraz Kaszub. Na wschodnim obszarze kraju to również 'ostatnia skiba przy rozorywaniu zagonu na dwie połowy' (*Ugrzech – urzecha – ostatnia skiba przy rozorywaniu* sied Cyran 225, 53). Natomiast forma **ugrzecha** 'pas ziemi pominięty przy oraniu' poświadczona jest na Mazurach i Warmii oraz w północnej części Wielkopolski (*Ón źle orał, bo dużo ugrzechów ostawiól* Koślinka szt; *Łógrzecha – lomknienta przī łorce pola* mrąg SWM IX 72). Leksem znany w SW jako gw. *ugrzech, ugrzecha*. Podobieństwo zarówno formalne jak i semantyczne w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *„зрпх* 'ts', też ukr. gw. *зрпх* 'miejsce opuszczone przy koszeniu' (Грінченко, III, 37; СУМ); brus. *„зрпх* 'pas ziemi pominięty przy oraniu' (СБГ, V, 176), może wskazywać na pożyczkę stamtąd⁴⁸.

żenich w znaczeniu 'oblubieniec, narzeczony' poświadczony w gwarach śląskich, na Mazowszu wschodnim, we wschodniej części gwar wielkopolskich oraz na Kaszubach (*Na takigó co się żyni mówiom tyż żynich* Kramsk koniń) jest prawdopodobnie zapożyczony z języków ruskich: ukr., ros. *жен'их* 'narzeczony, młody chłopak' (Грінченко, I, 478; СУМ; Даль). W SWil przestarzały; SW gwarowy⁴⁹.

żyża 'człowiek opryskliwy' poświadczony jest w gwarach Mazowsza północno-wschodniego (*Mniej obelżywą była nazwa żyża i ta oznacza opryskliwość i gwałtowność charakteru* Maz pn-wschMaz V 32), natomiast **żyżka** w znaczeniu 'skąpiec' znany jest w powiecie cieszyńskim (*A tu ani u brata się spomóc, bo nie do. Taki z niego żyżka* Cieszyn [Cz] BMJP XIV 64). Występuje tu podobieństwo formalne oraz semantyczne w stosunku do języka ukraińskiego: ukr. *ж'ужа, ж'ужка* 'człowiek opryskliwy' (Грінченко, I, 483, 484), natomiast w brus. *ж'ыжка* oznacza już tylko 'pokrzywę' (СБМ). W SW gw. *żyża* 'człowiek opryskliwy'⁵⁰.

Wśród zanotowanych 31 leksemów wschodniosłowiańskich, 8 z nich nie jest poświadczonych w słownikach języka polskiego, są to: *babuszka* 'babcia', *blocha* 'pchła', *dremlak* 'człowiek łatwo zapadający w sen', *durak* 'głupiec', *iwana* 'człowiek dokuczliwy', *kudłaj* 'Żyd', *mozol* 'odcisk', *stebło/ściebło* 'żdźbło'. Poza tym 9 wyrazów jest odnotowanych tylko w SW lub SWil, najczęściej z kwalifikatorem „gwarowy”. Wiele jest pożyczek, które w gwarach polskich, już raczej na gruncie polskim zmieniły swoje znaczenia, np. na Kaszubach *doczka* oznacza 'kochankę', na Białostocczyźnie 'żonę', *halaburda* na Orawie to 'człowiek roztrzepany', w Polsce centralnej 'człowiek otyły', *iwana* 'człowiek zły, dokuczliwy, gwałtowny i nieobliczalny', *kacapa* – poza 'Rosjani-

⁴⁷ W psł. **stьbl'ь, *stьblo*; były to odpierwiastkowy derywat z suf. *-lь* rozszerzony na gruncie słowiańskim przez *-jo-*. „Najprawdopodobniej jednak *stьbl'ь* jest wtórnym derywatem od coll. *stьblьje*” (Sędziak 1977, 39; ЕСУМ, V, 404–405; Фасмер, III, 750; Brückner 1989, 650–651; BoryśSE 748–749).

⁴⁸ Podstawę słowotwórczą stanowi rzeczownik psł. **grěxъ* 'błąd, pomyłka' (ЭССЯ, 7, 114–116). „Kontaminacja *ap'xъ* (< *ap'auъ*) oraz *azp'xъ* (< *zрxъ*). Model słowotwórczy pozostaje niewyjaśniony” (ЭСБМ, I, 75).

⁴⁹ Psł. **ženixъ* jest oparty na podstawie psł. **žena, *ženiti* oraz sufiksie **-ixъ* (ЕСУМ, II, 205–206; Фасмер, II, 47).

⁵⁰ Wyraz *ж'ужа* jest derywatem od *жезет'и*, z psł. **žego, *žьgo* (ЕСУМ, II, 191; Фасмер, II, 38; Brückner 1989, 663–664).

nem' – oznacza 'Żyda', 'człowieka niewierzącego', *kudłaj* to 'Żyd', 'człowiek zaniedbany, z długimi włosami', w powiecie cieszyńskim oznacza 'skąpcza', *mozol* 'odcisk'.

W badanym materiale znalazły się przykłady nawiązań do dialektów północnych i północno-zachodniej Polski. Z zebranych 48 zapożyczeń ruskich, 16 leksemów stanowią orientalizmy.

Na Kaszubach poświadczono 26 wyrazów wschodniosłowiańskich, są to: *babuszka, balamut, balamutnik, barachło, bojarz, czaban, didko, donia, dremlak, druh/niedruh, durak, iwan, korman, kozak, paroch, żenich, czulka, delia, ferezja, szarawary, dragle/drahle, bluda, taradajka, blocha, niezabudka, stebło/ściebło, deprza, ugrzech*.

Na Śląsku odnotowano 25 przykładów, są to: *chazaj, habryło, halaburda, kozak, kudłaj, lach, mielnik, mikita, żenich, żyża, chwost, mozol, tulub, haba, hajdawery, meszty, hara, dragle, kraszanka, blocha, klacza, ożyna, stebło/ściebło, jaruga, luża*.

Pomijając wyrazy o zasięgu ogólnopolskim (czy ogólnogwarowym) warto zwrócić uwagę na dwa zasadnicze kierunki nawiązań.

1. Kaszuby oraz północno-wschodnia część Polski (Warmia, Mazury, Mazowsze), drugi – to teren zachodni Polski (Wielkopolska, Kujawy). Tylko na samych Kaszubach poświadczono są wyrazy: *balamutnik, barachula, barachuły, bluda, dremlak, družok, niedruh*. Wspólne dla Kaszub i Wielkopolski leksemy to: *iwana, kacap, korman, kozak, taradaja, niezabudka, żenich*. Dla gwar Kaszub i Mazowsza znane są następujące pożyczki: *babuszka, barachło, bojarz, czaban, delia, didko, doczka, dragle, durak, ferezja, ugrzech*.

2. Kaszuby oraz teren południowej Polski – Małopolska, Podhale i Śląsk. Na Kaszubach i Śląsku poświadczono są pożyczki *blocha, dragle/drahle, stebło/ściebło*. Kaszuby oraz Małopolska południowa znają takie wyrazy ruskie: *czulka, deprza/debrze, durak, iwan, paroch, szarawary, ugrzech/urzech*.

Tylko na Śląsku odnotowano leksem *habryło*. Poza tym wyrazy wspólne na Śląsku i Mazowszu (czasem w Małopolsce) to: *hajdawery, hara, klacza, kraszanka, lach, meszty, mielnik, mozol, ożyna, tulub, żyża/żyżka*. Pożyczki poświadczono na Śląsku i w Wielkopolsce to: *chwost, kacap, kudłaj, luża, mikita, żenich*.

Wiele wyrazów ruskich, zwłaszcza pochodzenia orientального, przejętych za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich, w dzisiejszych gwarach nie znajduje żadnego odzwierciedlenia, gdyż znaczna część orientalizmów jest poświadczona w zabytkach wieku XVI–XVII ze względu na specyfikę przedmiotów i pojęć, których te nazwy dotyczyły.

Wśród zebranych przykładów wyróżniają się leksemy w jakimś sensie nasycone emocjonalnie, co wiąże się albo już z ich znaczeniem pierwotnym, albo z wynikiem późniejszych przemian semantycznych, dokonanych już na polskim gruncie gwarowym.

Znaczną część zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich, w tym ogromna ilość orientalizmów, cechuje charakterystyczna deprecjacja znaczeniowa, powstała zapewne w trakcie przejmowania wyrazów. „Kaszuby południowe i środkowe stanowią tereny ekspansji niektórych pożyczek wschodniosłowiańskich. W omówionej grupie uderza w większości przedstawianych tu orientalizmów ich silne nacechowanie emocjonalne, wynikające z charakteru znaczenia pierwotnego lub wtórnego. Znana językoznawcom pejoratywizacja znaczeń, którym często ulegają pożyczki, zdaje się wpływać

na ich szczególnie rozległe zasięgi, np. liczne poświadczenia tego typu zapożyczeń ze Śląska oraz szeroko pojętej Polski zachodniej i północno-zachodniej” (Popowska-Taborska 1980, 86).

Drogi, jakimi poszczególne wyrazy trafiają do polskich gwar, nadal nie są do końca znane. W pasie gwar sąsiadujących bezpośrednio z wschodniosłowiańskim obszarem językowym wiadomo, że jest to bezpośrednie przejmowanie niektórych form od sąsiadującej z ludnością polską ludności ukraińskiej i białoruskiej. Poświadczenia niektórych zapożyczeń na terenach bardziej odległych można interpretować jako wynik rozpowszechniania się tych leksemów drogą gwarową. Jednak wiele też wyrazów trafiło do gwar bezpośrednio z polskiego języka literackiego, w którym wiele z wymienionych tu pożyczek zostało zadomowionych już od dawna – od XV–XVI wieku. Szerzyły się one m.in. w związku z handlem, z wojskowością czy za pośrednictwem języka urzędowego. Nieznane polskiemu rynkowi przedmioty ze wschodu nie miały polskich odpowiedników, dlatego wraz z desygnatami przejmowano też ich nazwy.

Odnotowałam kilka leksemów, które świadczyły o kontaktach ludności polskiej z językami ruskimi związane z wojnami, ze służbą w wojsku rosyjskim, wyrazy związane z dawną administracją rosyjską na ziemiach polskich.

Literatura

- Bańkowski A. (2000), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Boryś W., Popowska-Taborska H. (1994–2006), *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–V, Warszawa.
- Brückner A. (1915), *Wpływy języków obcych na język polski*, Encyklopedia AU II, dział III, cz. I, Kraków, s. 100–153 (przedruk: Brückner A. (1974), *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa, s. 363–429).
- Brückner A. (1989), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. V, Warszawa.
- Budziszewska W. (1972), *Związki polsko-ruskie w zakresie terminologii botanicznej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XI, s. 113–121.
- Dynak W. (1993), *Łowy, łowcy i zwierzyzna w przysłowiaach polskich*, Wrocław.
- Hrabec S. (1949), *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń.
- Kostecka-Sadowa A. (2016), *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w gwarach wielkopolskich*, [w:] *Język w regionie, region w języku*, pod red. B. Osowskiego, J. Kobus, P. Michalskiej-Góreckiej, A. Piotrowskiej-Wojaczyk, Poznań, s. 23–40.
- Kurzowa Z. (1983a), *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z. (1983b), *Zmiany w polach językowych zapożyczeń ukraińskich a polsko-ukraińskie kontakty językowe*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. II, s. 49–63.
- Kwaśnicka-Janowicz A. (2008), *Żywotność wschodnich sławizmów leksykalnych w gwarach Małopolski południowowschodniej*, „LingVaria” 3, nr 1 (5), s. 133–139.
- Lehr-Splawiński T. (1938), *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*, [w:] *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*, Lwów, s. 105–127.

- Łesiów M. (1962), *O polsko-ukraińskich związkach językowych w średniowieczu*, „Język Polski” XLII, s. 70–71.
- Minikowska T. (1980), *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Ostrowski B. (2014), *O jeszcze jednym ciekawym zjawisku fonetycznym w gwarach Grodzieńszczyzny (na szerszym tle)*, [w:] *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska*, Kraków, s. 247–352.
- Otrębski J. (1948), *Życie wyrazów w języku polskim*, Poznań.
- Popowska-Taborska H. (1962), *Z badań nad dawnymi i obecnymi zasięgami terytorialnymi wyrazów*, „Język Polski” XLII, s. 280–286.
- Popowska-Taborska H. (1969), *Leksykalne dialektyzmy wielkopolskie w świetle współczesnego polskiego języka literackiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” VIII, s. 55–66.
- Popowska-Taborska H. (1975), *O niektórych zbieżnościach leksykalnych kaszubsko-białoruskich (poleskich)*, [w:] *Беларуска-польскія ізалексы*, Минск, s. 102–109; (przedruk [w:] „Szkice” I, s. 145–150).
- Popowska-Taborska H. (1980), *Losy dawniejszych zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich w gwarach polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XIX, Warszawa, s. 77–87.
- Popowska-Taborska H. (1985), *Serb i sobaka – dwa słowa służące jako argumenty w dociekaniach nad etnogenezą Słowian*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XXIII, s. 225–231.
- Popowska-Taborska H. (1986), *Losy niektórych karpatyzmów w gwarach polskich*, „Slavia Occidentalis” XLIII, s. 193–200.
- Popowska-Taborska H. (1992a), *Geneza ukrainizmów w dialektach polskich*, „Język a kultura”, t. VII: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, Wrocław, s. 41–46.
- Popowska-Taborska H. (1992b), *Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 4, *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, red. J. Bartmiński i M. Łesiów, Lublin, s. 13–19.
- Popowska-Taborska H. (1994), *Z rozważań nad leksykalnymi związkami kaszubsko-ukraińskimi*, [w:] *Проблеми сучасної ареалогії*, Київ, s. 174–178; (przedruk [w:] „Szkice” II, s. 230–234).
- Popowska-Taborska H. (1997), *Nielatwy problem interferencji językowych w dociekaniach etymologicznych*, [w:] *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, red. E. Umińska-Tytoń, Łódź, s. 20–24.
- Popowska-Taborska H., Boryś W. (1996), *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa.
- Rembiszewska D. (2007), *Leksyka gwarowa Podlasia*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XLII, s. 105–122.
- Rieger J. (1988), *Z dziejów języka rosyjskiego*, wyd. 2, Warszawa.
- Rieger J. (2011), *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w:] *Українська мова в Галиччині: історичний вимір*, red. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей, Львів, s. 107–123.
- Rymut K. (1999, 2001), *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I, II, Kraków.
- Rytter G. (1992), *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź.
- Schmidt J. (1997), *Stereotyp i granica. Pogranicze zaborów w mentalności współczesnych Wielkopolan*, Międzychód.

- Sędzik W. (1977), *Prasłowiańska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne*, Wrocław.
- Siatkowski J. (2005), *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
- Siatkowski J. (2012), *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
- Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- Steffen A. (1972), *Rozważania etymologiczne. Korman*, „Język Polski” LII, s. 51–52.
- Stieber Z. (1934), *Geneza gwar laskich*, Kraków.
- Stieber Z. (1936a), *Wpływy polski i słowacki na język Łemków*, [w:] *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, t. XLI, s. 45–50.
- Stieber Z. (1936b), *Polska i ruska nazwa Sanu*, „Język Polski” XXI, s. 172–174.
- Stieber Z. (1953), *O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku*, „Prace Polonistyczne”, seria XI.
- Stieber Z. (1956–1964), *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, z. I–VIII, Łódź.
- Stieber Z. (1968), O wyrazie *ożyna* w dialektach polskich, „Slavia Orientalis” XVII, Warszawa, s. 419–420.
- Stieber Z. (1979), *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Stieber Z. (1982), *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*, Wrocław.
- Szymczak M. (1966), *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach językach polskiego*, Warszawa.
- Turek W. (2001), *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków.
- Turska H. (1970), *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska)*, [w:] SPAN XXXVI, s. 88–89.
- Urbańczyk S. (1968), *Charakterystyka zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa, s. 293–304.
- Walczak B. (1980), *O rozwoju znaczeniowym zapożyczeń leksykalnych*, [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka*, red. M. Preyzner, Kielce, s. 159–187.
- Walczak B. (1999a), *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 69–107.
- Walczak B. (1999b), *Zapożyczenia leksykalne (formalno-semantyczne) czy kalki? O pewnym typie zapożyczeń w kontaktach języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*, red. M. Blicharski, H. Fontański, Katowice, s. 124–133.
- Walczak B. (2010), *Swoistość zapożyczeń z języków blisko spokrewnionych (na przykładzie zapożyczeń czeskich i wschodniosłowiańskich w języku polskim)*, „Linguistica Copernicana” 4, s. 189–200.
- Waniakowa J. (2012), *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Kraków.
- Zajączkowski A. (1934), *O potrzebie studiów turkologicznych dla historyka kultury i języka polskiego*, „Język Polski” XIX, z. 2, s. 33–38.
- Грінченко Б.Д. (1907–1909), *Словарь української мови*, t. I–IV, Київ.
- Даль В.И. (1903–1909), *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. I–IV, Санкт-Петербург–Москва.
- Фасмер М. (1986–1987), *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, т. I–IV, М. и узур. О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва.

Wykaz skrótów

- BoryśSE**, Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 2005.
- L**, *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, t. I–VI, wyd. II, Lwów, 1854–1860.
- SPXVI**, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXVII, pod red. M.R. Mayenowej i F. Peplowskiego, Wrocław, 1966–1994, K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od t. 35, do hasła ROWNY), Warszawa, 1995–.
- SW**, *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I–VIII, Warszawa, 1900–1927.
- SWil**, *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, t. I–II, Wilno, 1861.
- SJPD**, *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa, 1958–1969.
- Słpsl**, *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, t. I–VIII, Wrocław, 1974–2001.
- SStp**, *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I–XI, Warszawa, 1953–2002.
- ЭСБМ**, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, pod red. Г.А. Цыхуна, t. I–XIII, Мінск, 1988–2010.
- ЭССЯ**, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, pod red. О.Н. Трубачева, т. 1–, Москва, 1974–.
- ЕСУМ**, *Етимологічний словник української мови*, pod red. О.С. Мельничука, t. I–VI, Київ, 1982–2011.
- СБМ**, *Слоўнік беларускай мовы* pod red. М.В. Бірылы, Мінск, 1987.
- СБГ**, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах*, pod red Ю.Ф. Мацкевіч, t. I–V, Мінск, 1979–1986.
- СУМ**, *Словник української мови*, pod red. І.К. Білодіда, Київ, 1970–1980.

Wykaz cytowanej literatury

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, t. I: Horodyska-Gadkowska H., Strzyżewska-Zaremba A., t. II–X: Kowalska A., Strzyżewska-Zaremba A., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1971–1992.
- AJK – *Atlas językowy Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie, t. I–VIII pod kierunkiem Z. Stiebera, t. IX–XV, pod kierunkiem H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1964–1978.
- AJPP – Małecki M., Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków, 1934.
- AJŚ – Zaręba A., *Atlas językowy Śląska*, t. I–VIII, (Warszawa)–Kraków, 1969–1996.
- AJW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI: red. Z. Sobierajski i J. Burszta, t. VII–XI: red. Z. Sobierajski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1979–1992, od t. VII, Poznań, 1994–2005.
- BMJP XIV – *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*, red. A. Zaręba, „Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego”, Kraków, 1961.
- Boj 57 – Bojanowski E., *O prowincjonalizmach wielkopolskich*, „Rocznik Humanistyczny” XX, z. 4, 1972, s. 43–65.
- Cyran – Cyran W., *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź 1960.

- EncRoln II 812 – 846 – Konopka J., *Gospodarstwo górskie*, [w:] *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z nim mających*, red. J.T. Lubomirski, E. Stawicki, S. Przysiański, Warszawa, 1874.
- GMalb II – Górniewicz H., *Dialekt malborski*, t. II. *Słownik*, z. 1, 2, Gdańsk, 1973, 1974.
- Kiel I – Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria XVIII, XIX. Kieleckie, cz. I–II, Kraków, 1885–1886.
- LPW – Lorentz F., Hinze F., *Pomoranisches Wörterbuch*, t. I–V, Berlin, 1958–1983.
- Łęcz – Kolberg O., *Lud...* Seria XXII. *Łęczyckie*, Kraków, 1889.
- MacŚl – Maciejewski J., *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Toruń, 1969.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kier. K. Nitscha, t. III–XIII pod kier. M. Karasia, Wrocław, 1957–1970.
- Maz – Kolberg O., *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. I–V, Kraków, 1885–1890.
- Mazur II – Mazur J., *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. I: *Fonologia*, cz.: *Fleksja*, Wrocław, 1976, 1978.
- ME VI 3–123 – Udziela S., *Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VI, 1897.
- Pauli – Pauli Ż., *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów, 1838.
- PF IV 173–279 – Lubicz R. [Hieronim Łopaciński], *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego*, „Prace Filologiczne”, Warszawa, 1893.
- PF VI 187–276 – Pracki W., *O mowie wsi Turowa*, „Prace Filologiczne”, Warszawa, 1907.
- PKJ II – Klich E., *Narzecze wsi Borki Nizińskie*, 1919.
- PKJ XVI – Tomaszewski A., *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, „Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XVI, 1930.
- PME IV 95–151 – Bystron J., *Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych i lokalnych*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1927.
- Pobl – Pobłocki G., *Słownik kaszubski z dodatkiem idiotyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno, 1887.
- RWil I 39–132 – Czarkowski L., *Powiat bielski w gub. grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. I, Wilno, 1908.
- RWTN III – Bizoń F., *Ze słownictwa gwarowego na Śląsku Cieszyńskim (Etymologie)*, „Rozprawy Komisji Językowej” III, s. 101–126, Wrocław, 1961.
- S – Sychta B., *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I: A–G, t. II: H–L, t. III: Ł–O, t. IV: P–Ř, t. V: S–T, t. VI: U–Ž, t. VII: *Suplement*, Wrocław–Warszawa–Kraków (–Gdańsk), 1967, 1968, 1969, 1970, 1972, 1973, 1976.
- SCiesz II – Krop J., Twardzik J., Pilch J., Wronicz J., *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, Wyd. II. Ustroń, 2010.
- SFPS II 247–269 – Zdancewicz T., *Osobliwości akcentowe w gwarze wsi Radziuski pod Sejnam*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa, 1957.
- SFPS III 8–60 – L. Moszyński, *Szkic monograficzny gwary wsi Rudy powiat Puławy*, 1958.

- SGP – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. 1 pod kier. M. Karasia, t. 2–5 pod kier. J. Reichana, t. 6–7 pod kier. J. Okoniowej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Kraków, 1982–2014.
- SKoc – Sychta B., *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1980–1985.
- StefSł – Steffen W., *Słownik warmiński*, Wrocław, 1984.
- SWM IX – Judycka I., *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach Pomorza Mazowieckiego. Stan obecny, historia i związki z terenami przyległymi*, „Studia Warmińsko-Mazurskie”, red. W. Doroszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961.
- Święt – Świętek J., *Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny*, Kraków, 1893.

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Черкаси, Україна
ganmart@meta.ua

Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки

Реферат: У статті проаналізовано архаїзми та інновації, засвідчені в діалектних словниках говорів української й інших слов'янських мов, що є номінативними наслідками значних суспільно-економічних, науково-технічних і культурних перетворень ХХ ст. – до початку ХХІ ст., які спричинили перебудову лексичної системи сучасних діалектів: зникнення слів та окремих їхніх значень; появу нових значень і нових лексем.

Ключові слова: діалектна лексика, архаїзми, інновації, динаміка мовних одиниць.

Abstract: *Archaisms and innovations in dialectal dictionaries as a reflected patois dynamics.* The article analyses archaisms and innovations established in dialectal dictionaries in the patois of the Ukrainian and other Slavonic languages which is a nominative sequence of the significant social-economic, scientific-engineering and cultural changes in the 20th and early 21st centuries, resulting in the restructuring of the lexical system of modern dialects: the extinction of words and some of their meanings, the appearance of new meanings and new lexemes.

Keywords: patois lexical stock, archaisms, innovations, lexical unit dynamics

Лексику діалектної мови вважають найбільш відкритою порівняно з іншими структурними рівнями, потенційною для змін як унаслідок власне лінгвальних, так і позалінгвістичних чинників. Саме тому з'ясування активних процесів, що супроводжують функціонування діалектної лексики, залишається актуальним завданням сучасної лінгвістики, оскільки уможливило спостереження над перебудовою лексичної системи діалектів, дозволяє вирізнити архаїчні й інноваційні явища, спрогнозувати подальший розвиток говірок.

У слов'янському мовознавстві динаміку різних рівнів народної мови спочатку розглядали з огляду на генетичну основу говірок, згодом відстежували розвиток визначальних рис діалектів в історичному аспекті шляхом зіставлення сучасних дослідникові фактів і свідчень місцевих пам'яток; у 30-х роках ХХ ст. звернено увагу на зв'язок просторових і часових характеристик діалектних одиниць, але об'єктом докладного вивчення динаміка й статика в просторі й часі стали лише на початку ХХІ ст. (Коць-Григорчук, 2002; Костів, 2003; Глуховцева, 2005; Kobus 2015). Лексика діалектів засвідчує рухливість мовної системи, її здатність адапту-

ватися до різних змін, що породжує інновації, спричинює динаміку «компонентного складу синонімічних рядів, гнізд у діалектних системах, вербального наповнення лексичної організації семем» (Глуховцева 2005, 361), і водночас збереження архаїчних назв, пов'язаних із матеріальною та духовною культурою мовців.

Традиційно до діалектних слів-архаїзмів зараховують слова давнього походження – спільнослов'янські (праслов'янські) та спільносхіднослов'янські (прасхіднослов'янські), збережені в говірках до наших днів (Бевзенко 1980, 185). Кваліфікацію таких одиниць здійснюють в етимологічних студіях та словниках шляхом фіксації повного чи часткового збереження в говірках праслов'янських слів, висвітлення їхньої генези, функціонування й розвитку. Під інноваціями розуміють одиниці, що виникли на ґрунті окремих говірок і поширені на території їхнього функціонування. Вони відображають різні нововведення в побуті, суспільному житті, техніці, у сфері культури та ідеології, унаслідок чого частина слів архаїзується й поступово виходить із вжитку, причому цей процес у різних групах лексики відбувається неоднаково: одні назви зберігають усі носії говірок; інші – лише представники старшого покоління, а деякі згадують, що „так колись казали”. Дослідник української діалектної лексики В. С. Вашенко в 60-х роках ХХ ст. засвідчив динаміку найменувань українських національних страв, зокрема лексеми *кваша*, *перепічка*, *лемішка*, *потапці*, *плескач*, *мнишики*, *макорженики*, *вергуни* вже на той час перебували в пасивному вжитку; активніше діалектоносії послуговувалися назвами *галушки*, *куліш*, *затірка*, *узвар*, *млинці*, *юшка*, *пампушки*, *товченики*, однак і їхнє використання вже було звужене, обмежене віковою категорією мовців, а загальноновживаними з найвищою активністю були такі найменування: *борщ*, *суп*, *холодець*, *вареники*, *пирого*, *каша*, *пюре*, *лапша* (*локшина*), *котлети*, *ячня*, *сирники*, *коржі*, *кисіль*, *компот* (Вашенко 1969, 7). Відзначимо, що ці лексеми і нині функціонують у говірках і не втрачають активності, хоч з'явилися інновації: *налисник*, *оладка*, *зрази*, *макарони*, *заливне*, *бужаніна*, *паштет*, *омлет* тощо. Як бачимо, часовим відтинком динаміки мовної системи говірки є життя діалектоносія, який завжди чутливо реагує на потреби називати предмети, які виникають у процесі його активної діяльності та пізнання доволі багатого світу.

Підґрунтям для написання статті стали матеріали електронної картотеки словника середньонадніпрянських говірок, створеного на основі діалектних текстів (ГПК, ГЗП, ГЧ), записаних у кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та діалектних словників говорів української й інших слов'янських мов. У них здебільшого засвідчено діалектну лексику трьох поколінь діалектоносіїв від початку ХХ ст. – до початку ХХІ ст. Це період значних суспільно-економічних, науково-технічних і культурних перетворень, активних контактів із різними мовами й діалектами та відчутного впливу літературних мов, що спричинили перебудову лексичної системи діалектів.

У статті проаналізовано лексику побуту, що належить до праслов'янської та спільносхіднослов'янської спадщини, є ареально релевантною для виділення й внутрішньої діалектної диференціації середньонадніпрянського говору й засвідчена в діалектах української та інших слов'янських мов. Вона належить до пасивного шару говіркової лексики, оскільки збережена лише в пам'яті (чи зрідка

трапляється в мовленні) діалектоносіїв найстаршого віку, що дає змогу розглянути лексичний склад сучасних говірок з позицій старої лексичної системи і виявити: 1) зникнення слів; 2) зникнення окремих значень слів; 3) появу нових значень; 4) появу нових лексем.

Загальнослов'янську географію має лексема *лава* 'довга широка дошка на стояках із спинкою та поручнями' (**lava* 'отрезок, отрезанный кусок' (ЭССЯ, 14, 54–55); у давньоруських пам'ятках засвідчена в словотвірному варіанті *лавица* 'лавка' (МСДЯ, 2, 1–2)): *л'ави сто'йал'и в 'хат'і / та'к'і де'ре'в'йан'і л'ави сто'й-ал'и кру'гом* (ГПК, 61). Вона відома з цим же значенням у середньо- і нижньо-наддніпряньських (Вашенко 1968, 29), бойківських, закарпатських (СБйГ, 1, 400–401; ВД, 107), західнополіських говірках, щоправда, у фольклорному тексті (СЗГ, 273). Із цим же значенням лексема *лава* функціонує в говірках російської (СРНГ, 16, 218), білоруської (СБГ, 2, 600; Бялькевіч 1970, 245; ТС, 3, 7; МСГО, 254; ДСБ, 120), словацької, чеської мов (ЕСУМ, 3, 176). Й. О. Дзендзелівський вважав, що це давнє східно- і західнослов'янське утворення (Дзендзелівський 1969, 82–83). Назва перебуває в омонімічних зв'язках із лексемою *лава* 'упорядкований ряд косарів': *у'же то'д'і с'тал'о ме'н'і ш'іс'над'ц'ат' год / і йа станов'л'ус'а в л'аву ко'сит' пше'ниц'у / 'жито і вс'о* (ГПК, 30), яку розглядають як семантичний дериват від *лава* 'лавка' (ЕСУМ, 3, 176).

У західній частині середньонаддніпряньського ареалу (перехідні, східноволинські та східноподільські говірки) лексема зафіксовано в словотвірному варіанті *лавка* 'те': *та'ка була 'чириз у'с'у 'хату лавка* (ГПК, 320). Він поширений у південно-західних та західнополіському діалектах української мови (МСЗГ, 152, СПГ, 55, СБкГ, 248; Лисенко 1972, 112, СЗГ, 273). Омонім *лавка* 'крамниця': *та шо ж м'н'і у'роки / йа п'іду до л'авки / та куп'л'у рач'к'ів* (ГПК, 234), утворений унаслідок семантичних змін слова *лавка* 'ослін, шеренга' (ЕСУМ, 3, 176). Дослідники вважають його запозиченням із російської мови, однак фіксація лексеми в діалектних словниках із розширенням семантичної структури (у буковинських: 'учнівська парта', 'довгий фуганок', 'полиця, частина плуга' (СБкГ, 248); у бойківських: представлено 10 значень лексеми, серед яких 'лавка, стілець', 'кладка через потік, річку', 'смужка землі', 'нерухома лавка, на якій стужать клепки' (СБйГ, 1, 401)), дає підстави прогнозувати можливість незалежного розвитку вторинної семантики в діалектах української мови: 'ослін, лавка' → 'лавка, прилавок' → 'крамниця'. У сучасних говірках лексеми *лава*, *лавка* на позначення хатніх меблів втратили активність, вони перебувають у пасивному словнику діалектоносіїв найстаршого віку, проте лексеми *лавка* активно використовують різні вікові категорії на позначення довгої дошки на стояках для сидіння.

Лексеми *судник*, *по'судник* 'шафа з полицями для посуду і продуктів' (<*s^hдъ 'посудина, щось складене' (ЕСУМ, 5, 467–468)): *ро'бил'и судники / та'к'і ро'бил'и з дошчок зби'вал'и / суднички / і дл'а посуду / дл'а вс'ого / там йа'к'і ста'канчики / там все сто'йало у тому судничку // дири'в'йаніх ро'бил'и / май-ст'р'і були ро'бил'и вс'ак'і судники / у нас ше й 'зараз та 'шахва чи судник дес' вал'айш'ц'а коло 'хати / вже пот'рух* (ГПК, 201) поширена з цим же значенням в інших середньонаддніпряньських (Вашенко 1968, 135) та східнополіських говір-

ках (Сенчук); у закарпатському й бойківському говорах української мови назва *судник* позначає дерев'яний посуд (ДЛАЗ, 2, к. 172; СБЙГ, 2, 266). Лексема має кілька значень у діалектах білоруської: 'шафа для кухонної посуду' (Бялькевіч 1970, 423, Янкова 1982, 345), 'полка для посуду' (СБГ, 5, 11), *суднік* 'дерев'яна бочка для сала' (МСГО, 470) та російської мов: *по́судник* 'висящий открытый стеной шкаф для посуды в виде ряда полок' (ЯОС, 74); *судник* 'хозяйственный сундук' (СМОС, 887), *судник* 'широкая лавка возле печки для приготовления пищи'; *судница* 'дерев'янная кадушка, в которой мыли посуду' (СРГП, 525). У сучасних говірках лексема *судник* втрачена у зв'язку зі зникненням реалії, яку замінили інші меблі для посуду та продуктів; на їх позначення в 70–90-х роках ХХ ст. засвідчені назви *бух'вет*, *сир'вант*, *ст'енка*, *сценка*: *йе в л'удей бух'вет / йе в л'удей сценки / йе л'у́стра / йе все / ... с'тул'а вже наку'пил'и / і в мене вже те'пер во'ни йе / й бух'вет ку'пил'и вже* (ГПК, 184).

Особливу увагу привертають засвідчені в словниках архаїчні назви дерев'яного та глиняного посуду. Найдавніші з них виникли від праслов'янського дієслова **dolbiti* / **dьlbati* / **dьlbtі* 'довбати, виколупувати' (Трубачев 1966, 153). Дериватом від цього дієслова є лексема *довбанка*, що в середньонадніпрянських говірках репрезентує кілька сем: 'видовбана переважно з липи чи верби висока діжка для зерна', 'видовбана з липи діжечка для меду', 'видовбана або зроблена з клепок діжка з накривкою для борошна', 'діжка для соління сала', 'видовбаний із суцільної колоди вулик'. Для реалізації останньої семи назву засвідчено в буковинських (СБкГ, 97) та середньополіських говірках (Никончук 1979, 206); а в степових вона репрезентує сему 'дерев'яна ложка' (Мельничук 1951, 78). Назва перебуває в пасивному словнику мовців найстаршого віку, тому в сучасних говірках відбувається часткова втрата цих значень, унаслідок чого семантика слова поступово зневиразнюється: *довбанка ка'зали / м'ір'ки / м'ір'ка / ну вже м'ір'ка м'енши / ночви довбан'и були з вир'би / з о'сики / кадуб та'ка боч'ка здорова була / тоже зир'но сипали в ней / і довбанка ка'зали / це од'но // дл'а меду робил'и із л'ипи / бо з вир'би т'ікайе / довбал'и та'к і довбанки і бочич'ка на мед ка'зал'и* (ГПК, 325).

Лексема *дупл'анка* 'видовбана з липи діжечка для меду', 'видовбаний із суцільної колоди вулик' (<**durьla* / *durьlo* 'порожнина, дупло' (ЕСУМ, 2, 146)): *мед був дупл'анка та'ка називалис'а / липова / дупл'анка / і вулики бул'и в дупл'ан'ц'і / і мед хра'нил'и в дупл'ан'ц'і* (ГЗП, 176) засвідчена, крім середньонадніпрянських, ще й у буковинських 'видовбаний із суцільної колоди вулик' (СБкГ, 97) та поліських 'дуплисте дерево, у якому живе бджолиний рій', 'вулик, зроблений із колоди дерева' (Лисенко 1972, 70–71), 'шпаківня зі стовбура вільхи', 'пеньок із дуплом, куди клали звірям сіль' (СЗГ, 145) говірках української мови, а також у діалектах російської – *дупленка*, *дуплянка* 'выдолбленная кадка, баддя, миска', 'улей, выдолбленный из дуплистого дерева' (СРНГ, 8, 260–261) та білоруської мов: 'калодачны улей' (СБГ, 2, 106). У словотвірному варіанті *дупл'ак* назва поширена в інших середньонадніпрянських 'старе дерево, витрухле всередині', 'вид видовбаного вулика' (Ващенко 1960, 31), буковинських 'вид видовбаного вулика' (СБкГ, 145) говірках і діалектах білоруської мови – 'стары тып вуля, калода' (ДСБ, 60), де відомий і варіант *дупл'анік* 'вулей з дуплавага дрэва'

(Янкова 1982, 110). Як бачимо, на наддіалектному рівні лексема має широку семантичну структуру, причому в нових значеннях збережена праслов'янська семантика, пов'язана з лексемою *дупло* 'витрухла порожнина в дереві', активною в сучасних говірках.

У тісному семантичному зв'язку з попередньою назвою перебуває лексема *липи́вка* / *липовка* 'видовбана з липи діжечка для меду' (<*ліра (ЕСУМ, 3, 237)): *липовки бул'и / дес' в нас вал' айе"ц':а / з ли'ипи видовбује"ц':а / видовбувал'ас'а дупл'анка / і встав'ал'ос' в'нейі дно / і во'на о'то медом йак про'питувал'ас' // і саме л'уч:е сохр'ан'ал'ос' во'но у ли'иповц'і* (ГПК, 59), що також має східнослов'янську географію. Вона відома в середньонадніпрянських *липи(о)вка* 'тс' (Вашенко 1960, 55), поліських *липовка* 'тс' (Лисенко 1972, 115) говірок української мови, а також у діалектах російської *липовка* 'тс' (СРНГ, 17, 57) та білоруської мов *липоўка* 'тс' (СБГ, 2, 657–658). У сучасних говірках лексема втрачена, її субституювали назви виробів із металу: *б'ідон*, *би'тон* та *ка(о) ст'рул'а*.

Для різних господарських потреб діалектоносії використовували видовбану чи зроблену з клепок діжечку, на позначення якої засвідчено вже втрачену назву *поставе"ц'* 'невелика діжечка для продуктів (сиру, жиру, січеної капусти тощо)' (<*ставъ, *stavъсь (Трубачев, 1966, 260)): *о'це поставе"ц' / може то на сир і ка' зал'и поставе"ц' / спиц'і'ал'но сир укл'а'дат' поставе"ц'* (ГЗП, 268). Вона відома в інших середньонадніпрянських 'кухонний посуд у вигляді тазака', 'вид чарки' (Вашенко 1968, 6; Вашенко 1960, 69) та східнополіських 'посуда для пиття горілки' (Сенчук) говірок української мови, а також зафіксована в діалектах російської *поставец* 'глиняний посуд для приготування лакомої пиши' (СМОС, 682–683), *постав*, *поставец* 'шкаф для продуктів и пасуды' (ЯОС, 160), *поставец* 'род сосуда для питья' (Миртов 1929, 251), *ставчик* 'глиняная пасуда в виде миски' (СРГП, 515).

Лексема *ко'р'ак* 'видовбаний дерев'яний ківш' (<*(s) korakъ (Козлова 1985, 265–267); *къгакъ/*къг'акъ суфіксальне похідне від *къгъ (ЭССЯ, 13, 206)) засвідчена в середньонадніпрянських, степових *ко'р'ак* 'ківш з довгим держалом', 'велика розливна ложка' (Москаленко 1958, 43), східнословобожанських *кор'а'чок* 'ківш' (СУСГ, 103) та східноподільських *ко'рак* 'дерев'яний ківш' (Кримський 1930, 346). У середньонадніпрянських говірках ця лексема та її словотвірний варіант *кор'а'чок* мають кілька значень: 1. 'дерев'яний видовбаний совок із ручкою для набирання зерна, борошна': *видовбаний із ручкоюу / то ко'р'ак з'вец':а / із д'ерива з'робл'иний і 'ручечка та'ка / ко'р'ак то тим наб'ирал'и бо'рошино і с'ипал'и чи с'вин'ам / чи 'кур'ам / йе в'ін у мене й 'зараз той ко'р'ак* (ГПК, 78); 2. 'дерев'яний черпак з довгою ручкою, що був причеплений біля криниці': *спиц'і'ал'но при'чеплиний та'кий кор'а'чок / о'то й п'їут' і нали'вайут' у в'ідра* (ГЗП, 191); 3. 'видовбана дерев'яна миска з вушком чи з ручкою': *ко'р'ак та'кий був / ота'кий ко'р'ак з'роблиний / к'руглий / о'це ви'брали пир'їж'ки з п'ечі і чи там ба'лабуху / о'це ск'лали йїх у ко'р'ак* (ГЧ, 272). У сучасних говірках лексема архаїзувалася і перебуває в пасивному вжитку діалектоносіїв найстаршого віку, її субституювала літературно нормативна лексема *совок*: *ми / мабут' / ка'жим совок / да / совок / шо було і на 'борошино би'рут' / на 'борошино дири'в'аний*

зроблений / а ти пер жи ми н'і по к'ійний Би д'ей то зроби в жи л'ізний / руч'ка то дири в'яна / було дл'а борошина ж от д'елно / а дл'а зерна от д'елно / там де кур'ім уз'ат' та кинут' от д'елно / а ти пер у нас у же / кор'ачок бул'о кажут' на його (ГЗП, 201).

Лексема *д'іжа* 'хлібна діжа, широка низька діжка з клепок' (<*dēža 'діжа' (ЕСУМ, 2, 88; Меркулова 1988, 119–121)): *д'іжа / т'іки шо во на ни зен'ка та ка / і роби л'и то же та ке де рив'яне / й к'ришку та ку роби л'и / о / на кри ват' / а спе'ц'і ал'но во но ж так і бу л'о / ... і це спе'ц'і ал'но бу л'о дл'а т'іста / це у д'іж'і м'і сил'и т'істо* (ГПК, 264) поширена з цим же значенням в інших середньонаддніпряньських і степових (Ващенко 1968, 106), бойківських *д'іжа* 'тс', 'коритце, у якому місять тісто' (СБЙГ 1, 219); відома в діалектах російської *д'е'жа* 'квашня для теста' (СРНГ, 7, 333; СмоС, 204; Войтенко 1991, к. 35), білоруської – *дз'іжа, дз'а'жа, дз'е'жа* 'тс' (СБГ, 2, 41; Бялькевіч 1970, 152; ТС, 2, 13) та інших слов'янських мовах в основному зі значенням 'дерев'яна посудина, у якій місять тісто' (ЕСУМ, 2, 88). У сучасних діалектоносіїв ця лексема перебуває в пасивному вжитку, оскільки архаїзувалася реалія. Тільки окремі мовці найстаршого віку ще зберегли цей предмет побуту: *хл'іб пик'ли в д'іж'і / в нас і с'і час д'іжа / ос' виниси / пока жи / во ни ни бачи ли // ма л'ен'ку виниси / во на о там п'ід сто лом сто'їт' / і то д'і ж пик'ли хл'іб у д'іж'і / бо іначи ж ни бу ло в чо му / ти пер жи ж то в кост'ру л'і / а то д'і ж ни бу ло / т'іки в д'іж'і* (ГЧ, 272). У 60–70-х роках ХХ ст. для приготування тіста стали використовувати велику глиняну макітру: *дири в'ян'і т'і / д'іж'і / та к'і бо чич'ки / та к'і во к'ру гл'і / і це в ка жд'ій с'ім'ї / а йесл'і ни ма / то ма к'ітра та ка здо ров а / то ма л'ен'к'і / шо ма к м'ят' / а то здо ров'і / учи н'айут' / із к'іста ни ви в одил'ис'а* (ГЧ, 196). Лексема *ма к'ітра* 'велика череп'яна посудина напівсферичної форми' (<*makotъra, makotъrtъ 'макітра' (Трубачев 1966, 259–260; ЭССЯ, 14, 140–142)) зафіксована із цим же значенням у середньонаддніпряньських *ма кор'тет* (Ващенко 1962, 19), *ма к'ітра* (Ващенко 1960, 57), подільських (СПГ, 59) та східнополіських *ма котра, ма кхтра, ма ка т'ор* (Сенчук) та в словотвірних варіантах *ма кітрик* у буковинських (СБКГ, 274) та *ма ко тирка* 'горщик для кімнатних рослин' у західнополіських (СЗГ, 299) говірках української мови, а також у діалектах білоруської *ма ко ц'єр* 'глиняная пасуда, в которой трут мак' (Янкова 1982, 187); *ма котра* 'тс' (ТС, 3, 62; МСГО, 277, СБГ, 3, 14); *ма котра* 'велика миска з глини' (Бялькевіч 1970, 258) та російської мов *ма китра* 'большой широкий горшок, в котором трут мак, табак, ставят опару; вообще большой глиняный сосуд' (СРНГ, 17, 310). Первісно ця назва позначала невелику посудину для розтирання маку, яку в середньонаддніпряньських говірках іменують словотвірним варіантом *ма к'ітерка*: *ну ма к' тер л'и то жи ж в ма к'ітирках / ма л'ен'к'і ма к'ітирки й ка ч'ал'ко ю ж о то так рос ти рал'и ж його* (ГЧ, 37). Реалії відрізняються не лише розміром, але й внутрішньою поверхнею: у макітрі для вимішування хліба вона гладенька, облита поливою, а в посудині для розтирання маку – жорстка. У 70–80 роках ХХ ст. макітру перестали використовувати в побуті, її субституювала металева посудина циліндричної форми – каструля: *ти пер же в кост'ру л'ах учи н'айим а то д'і ж д'іжа та ка бу л'а з дере ва зроби на / к'ру гл'а / гла ден'ка* (ГЧ, 36). У лексичні мікросистеми сучасних говірок активно входить літе-

ратурно нормативна неолексема *хл'ібо^нічка* 'пристрій для автоматичного приготування тіста та випікання хліба'.

Від кореня праслов'янського походження утворена лексема *во^д'анка* 'хатня діжечка для води' (<*voda (ЕСУМ, 1, 414)), яку засвідчено в середньонадніпрянських *во^д'анка* 'тс' (Ващенко 1968, 21, 110; Ващенко 1960, 21; Сизько 1990, 19), степових *во^д'анка* 'великий череп'яний глек чи невелика діжечка на воду' (ДНП, 40), поліських *ва^д'анка*, *во^д'анка* 'діжка для води' (Лисенко 1972, 39), бойківських *во^д'анча*, *водниц'а* 'горня для води' (СБйГ, 1, 139), а також у діалектах російської *во^д'анка* 'дерев'янная кадушка или глиняный сосуд з узким горлом для хранения воды' (СРНГ, 4, 350; СмОС, 74) та білоруської мов *ва^д'анка* *вы^д'анка* 'дзешка на воду' (Бялькевіч 1970, 102, 117, Янкова 1982, 62). З часом цю реалію замінили вироби з металу: відра, бідони, каструлі.

Лексема *тиква* (відома в давньоруських пам'ятках *тыква* 'макітра', 'тыква', 'глиняный сосуд с узким горлом, кубышка' (МСДЯ, 3,1072)), засвідчена в середньонадніпрянських говірках із двома значеннями: 1. 'посудина для води, зроблена з видовбаного плода рослини родини гарбузових': *а то^д'і ййакос' видовбувал'и і бу^л'и та^к'і тикви / шо нал'ивал'и воду / а ж чо^го во^но та^ке / ото та^ке мов гарбуз / і то та^ка во^на гар'нен'ка* (ГПК, 78); 2. 'округла глиняна посудина з вузькою шийкою, у якій тримали воду під час праці в полі': *на сонц'і / йак ідут' на жни^ва л'уди й бирут' оц'у тикву во^ди / і ставл'айут' ййй хот' і на сонц'і / во^ни ни накривайут' / і та во^да на сонц'і сто^йит' ц'ілий ден' / йак доп'іру з кри^ниц'і / ййакос' так во^на тако^го зробл'ана к'ругла / а с'уди та^ка шийка* (ГПК, 281), що репрезентують процес семантичної деривації: 'рослина родини гарбузових' → 'плід рослини родини гарбузових' → 'посудина, зроблена з плоду рослини родини гарбузових' → 'округла глиняна посудина з вузькою шийкою'. Лексема утворює суцільний незамкнений ареал у середньонадніпрянських говірках (ЛГПЧ, к. 80), її фіксують у степовому та слобожанському говорах південно-східного наріччя української мови: *тиква* 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою' (Ващенко 1968, 19), *тиква* 1. 'посудина з гарбуза, у якій зберігали воду під час жнив'; 2. 'різновид глечика (з верхом і тоненьким горлом)' (СУСГ, 204) та в діалектах російської *тыква* 'сосуд с узким горлом' (СРГП, 546; Миртов 1929, 330) та білоруської мов *тыква* 'посуд з гліны на алею' (Янкова 1982, 364).

У словниках засвідчено лексему *кор'чага*, відому в давньоруських пам'ятках *кърчага* 'горшок' (МСДЯ, 2, 1411; *къгъагъ/*когъсага 'глиняный сосуд, кувшин, корчага' (ЭССЯ, 13, 243)); 'сосуд, предназначенный для хранения вина, масла, зерна' (СДРЯ, IV, 373)). У двох середньонадніпрянських говірках ця назва має застарілі значення: 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою', 'обплетений лозою бутель із вушком'. Вона поширена в бойківських говірках української мови – *кор'чага* 'плетінка для олії чи горілки' (СБйГ, 1, 379) та в діалектах російської *кор'чага* 'большой глиняный сосуд, служащий для разных хозяйственных надобностей' (СРНГ, 15, 29), білоруської та інших слов'янських мов, де позначає глиняний посуд, глечик (ЕСУМ, 3, 46). Кваліфікація цієї лексеми з погляду походження в науковій літературі дискусійна: П. Ковалів вважає її запозиченням з тюркських мов домонгольського періоду (пор.: тюрк. kolçak 'великий глиняний

горщик') (Ковалів 1964, 148), а О. М. Трубачов виводить від праслов'янського кореня *кѣгкъ 'шия' і суфікса (j)ага, підтверджуючи свою думку давньоруським значенням цієї лексики: 'глиняний посуд з вузькою шийкою для зерна, рідини' (Трубачев 1966, 214–215).

У західній частині середньонаддніпряньського ареалу (перехідні, східноволинські та східноподільські говірки) на позначення цієї реалії поширена лексема *бан'ка* 'глиняний посуд з вузькою шийкою' (<*bъnъka / *bъnъka (ЭССЯ, 1, 153)), яку фіксують у степових говірках південно-східного 'тс' (Мельничук 1951, 72) та в говорах південно-західного наріччя: у подільському 'глиняна посудина з вушком' (Бащенко 1971, 301), 'банка' (СПГ, 12), покутсько-буковинському *бан'ка* 1) 'посудина з завуженим отвором для води, молока', 2) бот. 'сорт ранніх слив' (СБкГ, 24), бойківському – *бан'ка* 'бідон на молоко (50–60 л)' (СБйГ, 1, 43), лемківському 'куля на нафту в лямпі' (Горбач 1973, 2) та в поліських діалектах північного наріччя української мови – *бан'ка* 'глиняна посудина для води з вузьким горлом' (Лисенко 1972, 29); 1) 'будь-яка посудина циліндричної форми'; 2) 'глиняна посудина для води з вузьким горлом'; 3) 'металева посудина циліндричної форми, у якій охолоджують молоко для отримання сметани'; 4) 'скляна ялинкова прикраса' (СЗГ, 11), а також у говірках білоруської *бан'ка* 1) 'пухір'; 2) 'глек' (ТС, 1, 41), 'глиняны збанок с носіком' (ДСБ, 18), 'слоік' (СБГ, 1, 164) та інших слов'янських мов (ЕСУМ, 1, 136). З огляду на поширення й значення цієї лексики в слов'янських мовах дослідники вважають її семантичною інновацією, що постала унаслідок видозміни значення слова *баня*: 'закрите приміщення для миття, купання' → 'круглий звід, купол' → 'закритий посуд круглої форми' [Трубачев 1966, 289; ЕСУМ, 1, 136]. В основі найменування метафоричне перенесення назви за подібністю форми, свідченням цього є значення лексики *бан'ка* в сучасних говірках: 'кулястий або опуклий предмет, здебільшого порожній усередині', 'очне яблуко', 'білок ока' (ЛГПЧ, к. 137), 'скляна ялинкова прикраса' (СЗГ, 11). Деактуалізацію реалії спричинила поява скляного та металевого посуду, зокрема скляної посудини опуклої форми, на позначення якої в сучасних говірках активно функціонує фонетичний варіант *банка*: *в т'ій бан'ці / то ро'с'іл ути'че / то з'ір'ве / то роз'іб'йеш й'ій ту банку // ну н'і'чого / пол'зуй'мос'а поти'пер'іш'ому / пев'но / банка* (ГПК, 298).

Отже, аналіз архаїчних та інноваційних одиниць у діалектних словниках засвідчує динаміку лексичної системи говірок, що є номінативними наслідками суспільно-економічних і культурних змін. Здебільшого архаїзація лексем спричинена деактуалізацією реалій, проникненням літературно нормативних елементів, потребою називати предмети, які з'явилися в побуті. Аналіз архаїчної лексики діалектних словників, укладених у II половині ХХ – на початку ХХІ ст., засвідчує тривалий процес її пасивізації навіть після зникнення позначуваних нею реалій, оскільки в багатьох випадках вона збережена в мовній свідомості діалектоносіїв і сьогодні.

Література

- Баченко К. С. (1971), *Про назви деяких побутових реалій у говорах Хмельниччини*, [в:] *Праці 12 Республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 298–304.
- Бевзенко С. П. (1980), *Українська діалектологія*, Київ.
- Бялькевіч І.К. (1970), *Краевы слоўніку сходняй Магілеўчыны*, Мінск.
- Вашенко В. С. (1962), *3 історії та географії діалектних слів: Матеріали до вивчення лексики говорів середньої і нижньої Наддніпряниці*, Харків.
- Вашенко В. С. (1968), *Лінгвістична географія Наддніпряниці*, Дніпропетровськ.
- Вашенко В. С. (1969), *Про лексичну систему сучасних говорів Наддніпряниці*, [в:] *Сучасні говори Наддніпряниці*, Дніпропетровськ, с. 3–11.
- Вашенко В. С. (1960), *Словник полтавських говорів*, Харків.
- ВД**, Верхратський І., *Говір долівський*, Львів, 1900.
- Войтенко А. Ф. (1991), *Лексический атлас Московской области*, Москва.
- Глуховцева К. Д. (2005), *Динаміка українських східнословобожанських говірок*, Луганськ.
- ГЗП**, *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, Черкаси 2012.
- ГПК** – *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина, Черкаси, 2008.
- ГЧ** – *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран, Черкаси 2013.
- Горбач О. (1973), *Піденнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід (Пряшівщина)*, Мюнхен.
- Дзензелівський Й. О. (1969), *Українсько-західнослов'янські паралелі*, Київ.
- ДЛАЗ**, Дзензелівський Й.О., *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика*, ч. 1–2, Ужгород 1958–1960.
- ДСБ**, *Дьялектны слоўнік Брэстчыны*, Мінськ 1989.
- ЕСУМ**, *Етимологічний словник української мови*, т. 1–6, за ред. О. С. Мельничука, Київ 1983–2012.
- Казаченка Т. М. (1990), *Дьялектны назви посуду*, [в:] *Проблеми української діалектології на сучасному етапі*, Житомир, с. 196–197.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Ковалів П. (1964), *Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст.*, т. 2, *Запозичення*, Нью-Йорк.
- Козлова Р. М. (1985), *Праславянские *(s) korakъ, *(s) koraka и их рефлексы в славянских языках*, [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва, с. 265–267.
- Костів О. М. (2003), *Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ)*, Львів.
- Кочь-Григорчук Л. (2002), *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору*, Нью-Йорк–Львів.
- Кримський А. (1930), *Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного*, Київ.

- ЛГПЧ**, Мартинова Г. І. *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини*, Черкаси 2000.
- Лисенко П. С. (1972), *Словник поліських говірок*, Київ.
- Лисенко П. С. (1958), *Словник специфічної лексики правобережної Черкащини*, [в:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 6, Київ, с. 5–27.
- Мельничук О. С. (1951), *Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимський р-н, Одеська обл.)*, [в:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 2, Київ, с. 67–98.
- Меркулова В. А. (1988), *К вопросу о диалектных различиях в лексике*, [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва, с. 119–123.
- Миртов А. В. (1929), *Донской словарь (материалы к изучению лексики донских казаков)*, Ростов-на-Дону.
- Москаленко А. А. (1958), *Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл.*, Одеса.
- МСЗГ**, Корзонюк М. М., *Матеріали до словника західноволинських говірок*, [в:] *Українська діалектна лексика*, Київ, 1987, с. 62–267.
- МСГО**, Сцяшковіч І. Ф., *Матэрыялы до слоўніка Гродзенскай вобласці*, т. 1–5, Мінськ 1972.
- Никончук М. В. (1979), *Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся*, Київ.
- СБГ**, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 1–5, Мінск 1979–1987.
- СБЙГ**, Онишкевич М. Й., *Словник бойківських говірок*, т. 1–2, Київ 1984.
- СБкГ**, *Словник буковинських говірок*, ред. Н. В. Гуйванюк, Чернівці 2005.
- СЗГ**, Аркушин Г., *Словник західнополіських говірок*, Луцьк 2016.
- СДРЯ**, *Словарь древнерусского языка (XI–XVI вв.)*, Москва 1988.
- Сенчук І. В. *Словник лівобережнополіських говірок*, Чернігів (рукопис).
- Сизько А. Т. (1990), *Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини*, Дніпропетровськ.
- СлРЯ**, *Словарь русского языка (XI–XVII вв.)*, вып. 1–17, Москва 1984–1991.
- СмОС**, Добровольский В. И., *Смоленский областной словарь*, Смоленск 1914.
- МСДЯ**, Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 1–3, Москва 1893–1912.
- СПГ**, Брилинський Д.М., *Словник подільських говірок*, Хмельницький 1991.
- СРГП**, *Словарь русских говоров Приамур'я*, Москва 1983.
- СРНГ**, *Словарь русских народных говоров*, вып. 1–40, ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сорокалєтова, Москва–Ленинград–Санкт-Петербург 1966–2006.
- СУСГ**, *Словник українських східнословобожанських говірок*, упор. Глуховцева К., Лєснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В., Луганськ 2002.
- Трубачев О. Н. (1966), *Ремесленная терминология в славянских языках*, Москва.
- ТС**, *Тураўскі слоўнік*, т. 1–5, Мінск 1982–1987.
- ЭССЯ**, *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачева, вып. 1–17, Москва 1974–1990.
- Янкова Т.С. (1982), *Дыялектны слоўнік Лоевщины*, Мінск.
- ЯОС**, Мельниченко Г. Г., *Краткий ярославский областной словарь*, Ярославль 1961.

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
jasier@amu.edu.pl

Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania

Abstrakt: Artykuł podejmuje problem istotny dla współczesnej dialektologii: w jakim stopniu możliwe jest obserwowanie zmian zachodzących w języku mieszkańców wsi. Obfita baza zawierająca materiał opatrzony danymi socjolingwistycznymi – zwłaszcza rokiem urodzenia informatora oraz inicjałami pozwalającymi poszczególne przykłady przypisać konkretnemu idiolektowi – daje wgląd w procesy (ale i ich przebieg) obserwowane w konkretnych gwarach. Prezentowane spostrzeżenia oparte są na doświadczeniach badawczych zespołu Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu.

Słowa kluczowe: język mieszkańców wsi, zróżnicowanie pokoleniowe gwar, metodologia badań.

Abstract: The dynamic of changes to the language spoken in rural areas; possibilities of examining that dynamic. The article undertakes a significant problem for contemporary dialectology: how far is it possible to observe linguistic changes in a rural population. A large database containing material bearing sociolinguistic data – especially the year of birth and initials of the informant, allowing individual examples to be attributed to a particular idiolect – gives an insight into these processes (or their course), observed in specific dialects. The presented findings are based on the experience of the research team of the Dialectological Laboratory at Adam Mickiewicz University in Poznan.

Keywords: language of village residents, generational diversity of dialects, research methodology

Podjęcie tematu sygnalizowanego powyższym tytułem jednoznacznie przesądza o koncentracji uwagi na trzech podstawowych pojęciach: „(dynamika) przeobrażenia”, „język mieszkańców wsi” oraz „możliwości (badania)”. Zarysowując tu pole badawcze – język mieszkańców wsi – tożsame z dotychczasowym postępowaniem właściwym dialektologii, musimy na wstępie chociaż szkicowo nakreślić pojmowanie przywołanych tu pojęć¹.

Uczyńmy to w kolejności pojawiania się ich w powyższym tytule.

Przeobrażenia zachodzące na obszarze współczesnej wsi są zjawiskiem coraz powszechniej akceptowanym także przez językoznawców. Znacznie wcześniej zaczęli

¹ Artykuł niniejszy jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка*, Київ 2008 (Sierociuk 2008).

opisywać je socjologdy. W prezentowanym szkicu ten socjologiczny kontekst będzie pojawiał się stosunkowo często.

Język mieszkańców wsi dla naszych rozważań jest pojęciem kluczowym, pojawiającym się w miejsce tradycyjnego terminu *gwara*. Odejście w tym wypadku od tradycyjnej terminologii dialektologicznej (vide: *gwara*) jest konsekwencją przyjęcia innych założeń metodologicznych umożliwiających opis zmieniającej się rzeczywistości językowej na terenie tradycyjnego obszaru badań dialektologicznych. Coraz powszechniejszy dostęp do środków masowego przekazu, wzrastający wśród przedstawicieli społeczności wiejskiej udział przedstawicieli zawodów pozarolniczych, zmiana sposobu produkcji (dominacja gospodarki wielkotowarowej) wpływają niewątpliwie na zwiększenie tempa przeobrażeń języka mieszkańców tradycyjnej wsi.

Możliwości są tu użyte prawie na równi z określeniem „metodologia”; tym samym akcentowana jest niejako konieczność podjęcia dyskusji zmierzającej do wypracowania założeń metodologicznych postępowania badawczego, którego przedmiotem jest nowa jakość językowa stwierdzana na terenie wsi. Można zatem przyjąć, że będą to raczej „propozycje metodologiczne” niż dopracowana już „metodologia badań”. Takie ujęcie pozwoli też na skoncentrowanie się głównie na doświadczeniach badawczych poznańskiego środowiska dialektologicznego, dla którego właśnie *język mieszkańców wsi* jest przedmiotem zainteresowania już od dłuższego czasu.

Przejdźmy zatem do zasadniczego tematu.

W środowisku dialektologicznym zalecane jest przestrzeganie określonych reguł postępowania przy typowaniu obiektów badawczych. Swoisty standard nakreślili swego czasu M. Małecki i K. Nitsch rozpoczynając prace nad *Atlasem językowym polskiego Podkarpacia*:

Niezbędnymi warunkami każdego informatora były następujące: 1) Urodzenie w danej miejscowości. 2) Stałe w niej zamieszkanie, t.j. kładziono nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy wogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili; [...]. 3) Odpowiedni wiek, t.j. najchętniej między 45. a 65. rokiem życia; [...]. 4) O ile możliwości analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką. 5) Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt „gada prawdziwie po chłopsku, po naszymu”, co w olbrzymiej większości wypadków okazywało się najzupełniej trafem. 6) Jaka taka inteligencja, też ewentualna umiejętność opowiadania różnych „gadek”, gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwara (Małecki, Nitsch 1934, 18).

Dzisiaj znalezienie informatora spełniającego powyższe warunki jest praktycznie niemożliwe. Chociaż mówi się o różnym stopniu czytelnictwa (szczególnie na wsi), to trudno zakładać rozmowę z osobą niepozostającą w jakimkolwiek stopniu pod wpływem języka ogólnego. Tzw. „zasiedziałość” jest zjawiskiem coraz rzadziej spotykanym, nasila się tzw. „migracja wahadłowa” (Vonderach 2006, 24–29) obejmująca ludność dojeżdżającą do pracy; w coraz mniejszym stopniu należy tu jednak już mówić o tradycyjnej grupie „chłopo-robotników” (opis języka tego środowiska zob.: Kucala 1960). Tradycyjną książkę zastępuje powszechnie dostępna telewizja; powszechniejszy staje się dostęp do Internetu. Mieszkańcy współczesnej wsi w coraz też większym stopniu odchodzą od monokulturowości, jednorodności zawodowej. Praca na roli przestaje tu być podstawowym zajęciem i źródłem utrzymania.

Z drugiej strony o zmianach zachodzących w języku mieszkańców tradycyjnej wsi – utożsamianym z gwarą – mówi się już od dawna. Przekonanie o zaniku gwar coraz częściej jest upubliczniane zwłaszcza po zakończeniu II wojny światowej, w rezultacie której znaczna część ludności zmieniła swoje warunki zamieszkiwania. Dokonująca się także na terenach wiejskich migracja ludności doprowadziła do zmiany „klarowności” badanego terenu. Założenia badawcze początku lat trzydziestych ubiegłego wieku muszą być rozpatrywane jedynie w kontekście tradycji osiągnięć dialektologii.

Jedną z możliwości śledzenia zmian zachodzących w gwarach polskich daje zawartość fonoteki Pracowni Dialektologicznej (dawnego Zakładu Dialektologii Polskiej) UAM w Poznaniu, gdzie najstarsze rejestracje pochodzą z lat tuż powojennych. Cel, jaki przyświecał twórcom tejsze fonoteki – przez jej inicjatora, prof. Ludwika Zabrockiego – został określony w następujących słowach:

Nagrania mają być dokonane pod kątem ich przyszłej analizy fonetycznej (fonologicznej), słownikowej i składniowej. W ciągu dziesięciu lat zakończone ma być utrwalanie globalne całości gwar języka polskiego w kraju i zagranicą. Następne generalne nagrywanie odbywać się powinno za dwadzieścia pięć lat. W ten sposób Archiwum posiadać będzie utrwalony obraz mowy polskiej w odstępach dwudziestopięcioletnich (Zabrocki 1948, 516).

Rejestracje przeprowadzane systematycznie od roku 1948 mogą być podstawą śledzenia interesujących tu nas procesów. Trzeba jednak być świadomym tego, że ówczesne ograniczenia techniczne umożliwiały rejestrację stosunkowo krótkich wypowiedzi – na jednej stronie płyty decelitowej nagrywano do 6 minut. Z czasem jednak i tu następowała poprawa – nagrania stawały się coraz dłuższe. W niewielkim jednak stopniu prowadzone były systematyczne nagrania powtórne („w odstępach dwudziestopięcioletnich”). Niemniej jednak do roku 1974 utrwalono około 520 godzin wypowiedzi informatorów pochodzących z 520 miejscowości (Nowak 2001, 205). Tu dodam, że obecnie do wykorzystania jest już ponad 3200 godzin (zob. Sierociuk 2015c) rozmów prowadzonych na różne tematy – o tym jednak dalej.

Na terenach wiejskich mamy zatem do czynienia z nową sytuacją językową. Druga połowa XX wieku to niespotykane do tej pory powiązanie wsi z miastem, dla którego staje się ona między innymi rezerwuarem siły roboczej. W kontakcie z innym środowiskiem językowym mieszkańcy wsi zaczynają zmieniać swoje tradycyjne zachowania; chęć mówienia „po miejsku” nie od razu przynosi zadawalające efekty. Język powstającej grupy chłopo-robotników jest swoistą wypadkową zderzenia się lokalnej gwary z potocznym językiem regionu (Kucala 1960). Opanowanie nowego kodu komunikacyjnego nie jest łatwe.

Już pobieżna obserwacja języka mieszkańców współczesnej wsi przekonuje, że mamy tu do czynienia z bardzo daleko idącym rozwarstwieniem wewnętrznym języka lokalnej społeczności. Planując badania terenowe, trudno zakładać dotarcie do „przeciętnego użytkownika języka badanej wsi”. Działania dialektologa wymagają koncentrowania się na różnych idiolektach, które dopiero analiza (w większej masie) pozwala niejako uśrednić.

Współczesna wieś to miejsce zamieszkiwania ludności w niewielkim już stopniu zajmującej się tradycyjnymi zajęciami rolniczymi. Ziemia nie jest już podstawowym źródłem dochodu (Sierociuk 2006), coraz częściej sąsiad dotychczasowego rolnika

z rolnictwem nie ma już żadnej styczności. Mieszkańcy wsi dojeżdżają do pracy niekiedy kilkadziesiąt kilometrów; ułatwia to im samochód. Skądinąd rozwój motoryzacji wpływa na wzrost mobilności społeczeństwa wiejskiego, które nie ogranicza swych wyjazdów do najbliższego kościoła czy na targ (Vonderach 2006). W socjologii coraz częściej zamiast tradycyjnego określenia *wieś* mówi się o *obszarach wiejskich*.

Najbardziej istotne jest [...] to, że używanie pojęcia obszary wiejskie nie implikuje bynajmniej konieczności uwzględniania innych charakterystyk, w szczególności zaś tych, które kryją się pod pojęciem wieś. Z tego właśnie względu jest ono coraz szerzej używane we współczesnej socjologii w analizach i debatach dotyczących współczesnej wsi. Pojęcie „obszar wiejski” uwzględni bowiem zmiany, jakie w ciągu ostatnich 150 lat – a więc mniej więcej odkąd istnieje socjologia jako wyodrębniona dyscyplina naukowa – zaszły w obrębie tzw. wsi. Zmiany te polegają na znacznej redukcji odsetka mieszkańców wsi zajmujących się rolnictwem (w krajach wysoko rozwiniętych jest to z reguły zaledwie kilka procent zatrudnionych), pojawienie się wielu innych grup zawodowych na wsi oraz zaniku tradycyjnych form więzi społecznej i kultury wiejskiej (urbanizacja wsi). W tym więc sensie tradycyjna wieś – przynajmniej w krajach wysoko rozwiniętych – przestaje już istnieć (Gorlach 2004, 16–17).

Zmiany opisywane przez socjologów potwierdzane są na każdym kroku także podczas badań językoznawczych. Swoistym *signum temporis* jest specjalizacja zawodowa naszych respondentów. Chcąc pozyskać słownictwo związane z tradycyjnym rolnictwem, należy wyszukać odpowiedniego rozmówcę, zazwyczaj starszego osobnika o odpowiednim „pochodzeniu” rolniczym. Praktycznie na naszych oczach ginie słownictwo zawodów „usługowych” – szewców, krawców, kowali, rymarzy itp. Dobór odpowiedniego wiekiem informatora nie gwarantuje jeszcze powodzenia badawczego. W wielu wsiach wielkopolskich nawet najstarsze, bardzo nam życzliwe kobiety, nie potrafią nic szczególnego powiedzieć o tkactwie. Produkcja włókiennicza na własny użytek nie jest już praktykowana co najmniej od trzech pokoleń. Kowal nie jest już utożsamiany z tradycyjnym zawodem, z podkuwaniem koni; w nielicznych, zmodernizowanych kuźniach produkowane są wyroby zaliczane do kowalstwa artystycznego.

Powyższa sytuacja wymusza także na dialektologach konieczność zmiany orientacji badawczej.

Analizując założenia metodologiczne tradycyjnej dialektologii można odnieść wrażenie, że uwieńczeniem badań gwaroznawczych są osiągnięcia dwojakiego rodzaju: prezentacja zasobu leksykalnego oraz analiza terenowego rozprzestrzenienia charakterystycznych dla konkretnego dialektu cech językowych. Podobnie rzecz się ma w kontekście całego obszaru etnicznego. Odnosząc to do sytuacji polskiej, należy odnotować znaczne osiągnięcia na obu płaszczyznach. Praktycznie cały polski obszar językowy zaprezentowany już został na mapach odpowiednich atlasów (Reichan, Woźniak 2004), nowe działania tego typu nie są już podejmowane. Wydawany jest gwarowy słownik ogólnopolski oraz słowniki gwarowe niektórych regionów – Warmii i Mazur oraz Śląska; ogólnodialektalne słowniki trzech istotnych regionów Polski – Małopolska, Mazowsze i Wielkopolska – nie są doprowadzone nawet do fazy opracowań próbnych. Na tym tle wyjątkowo rysują się Kaszuby z dokumentacją leksykograficzną i atlasową. Obserwowane w środowisku dialektologicznym niewielkie zainteresowanie gwarami tego regionu wydaje się pochodną tego właśnie stanu, trudno bowiem to łączyć z oficjalnym uznaniem kaszubskiego za język regionalny.

Dla środowiska dialektologicznego niezmiernie istotne jawi się pytanie o przyszłość tej dyscypliny. Czy bowiem w sytuacji wyczerpującego opisanego – słowniki i atlasy – gwar należy prorokować zmierzch dialektologii? Jeżeli dialektologia ma być jeszcze dyscypliną żywą, musimy uświadomić sobie konieczność odpowiedzi na pytania, które sygnalizowałem już w innym miejscu.

Mówiąc o problemach konkretnej dyscypliny naukowej, musimy uwzględniać co najmniej dwa kompleksy zagadnień grupujących się wokół zasadniczych kwestii: **co** i **jak**? Zatem należy ustosunkować się głównie do pytania typu: **co dalej?** Co jeszcze jest do zrobienia?, oraz w dalszej kolejności – pytanie warunkowane odpowiedzią na kwestię poprzednią – **jak** opisywać konkretne zjawiska językowe?, jakie zastosować metody badawcze?, czy kontynuować dotychczasową, zasadniczą koncepcję opisu, czy też poszukać nowych możliwości, nowych metodologii? Nie możemy też tracić z pola widzenia możliwości stwarzanych przez rozwój technologii cyfrowej (Sierociuk 2005, 68).

Nie ulega wątpliwości, że pod względem językowym współczesna wieś zasadniczo różni się od tej, którą znali autorzy pierwszych ujęć monograficznych. Konfrontując stan współczesny czy to z nagraniami archiwalnymi (w środowisku poznańskim systematyczna rejestracja fonograficzna gwar polskich prowadzona jest od roku 1948 – zob.: Nowak 2001), czy to z odpowiednimi ujęciami monograficznymi, zauważamy daleko idące przeobrażenia języka mieszkańców współczesnej wsi – analizą kierunków i dynamiki tych zmian na przełomie wieków XX i XXI zajęła się niedawno J. Kobus (Kobus 2015). W największym stopniu zanikają regionalne osobliwości fonetyczne i gramatyczne. Obserwowane są też przeobrażenia na poziomie słotwórczym (Graf 2007) i leksykalno-semantycznym (Kobus 2007, Osowski 2015, Woźna, Osowski 2007). Obserwując procesy wzajemnego oddziaływania na siebie gwar oraz relacje na linii: *gwary – język ogólny*, zauważamy zmianę charakteru wzajemnych stosunków. O ile jeszcze do niedawna mówiąc o zmianach międzodialekalnych, można było koncentrować się na obserwowaniu tempa przesuwania się granic zasięgu konkretnych zjawisk, rywalizacja dwu różnych systemów (gwar, języków) miała miejsce na terenach bezpośredniego kontaktu – co pozwalało w gruncie rzeczy wskazywać kierunki ekspansji (Sobierajski 2003), zmiany te obejmowały bowiem obszary niejako peryferyjne względem centrum występowania konkretnej cechy dialektalnej – to współcześnie (w dobie globalizacji, oddziaływania różnorodnych czynników – także pozajęzykowych) coraz częściej stwierdza się działanie analogicznych procesów nawet na obszarach centralnych; oddziaływanie obcego systemu językowego (np. szczególnie języka ogólnego) z różnym natężeniem obejmuje cały obszar dialektalny. Konkretnym przykładem może być zmiana wzajemnych relacji (proporcji) między terenowymi poświadczeniami wielkopolskich nazw ‘ziemniaka’: tradycyjna nazwa *pyra* (ew. *bulwa* – tak zwłaszcza w pasie zachodnim) ustępuje nowszym nazwom *ziemniak* oraz *kartofel*. Materiał pozyskiwany w latach 70-tych XX wieku pozwalał jeszcze wskazywać „kierunek ekspansji słownictwa” (Sobierajski 2003, 78); dzisiaj w wielu wypadkach stwierdzane jest wycofywanie się tej nazwy.

Obserwując w trakcie badań terenowych ewolucję tradycyjnych systemów gwarowych, coraz częściej mamy na uwadze stwierdzenie socjologa: „tradycyjna wieś [...] przestaje już istnieć” (zob. Górlach 2004, 17).

Czy zatem jest możliwe dostosowanie metod badawczych dialektologii do nowej, dynamicznie zmieniającej się sytuacji językowej współczesnej wsi?

Wydaje się, że podstawowym warunkiem jest modyfikacja orientacji metodologicznej; przedmiotem obserwacji powinna w tym wypadku być nie tradycyjnie pojmowana *gwara*, lecz *język mieszkańców wsi* (Sierociuk 2007b). Takie podejście jest zwrotem w kierunku postępowania badawczego w znacznym stopniu wykorzystującego metodologię socjolingwistyczną (Sierociuk 2007c). Przyjęcie wskazanych założeń metodologicznych wymusza z kolei respektowanie podczas eksploracji terenowej poniższych zasad.

Przesuwając zainteresowanie badawcze z gwary na język mieszkańców wsi, akceptujemy zmiany dokonujące się w tym środowisku językowym; to nie jest już zakładana jednorodność populacyjna (ludność zasiedziała) i językowa – obok użytkowników gwary są ludzie posługujący się różnymi odmianami języka ogólnego. Jednocześnie wyrażana jest zgoda na objęcie badaniem respondentów zróżnicowanych pod względem zawodowym i społecznym – obok osób zajmujących się rolnictwem na wsi coraz częściej spotykani są przedstawiciele innych zawodów; tu także mamy coraz częściej do czynienia z nową inteligencją wiejską.

Inicjując na konkretnym terenie badania języka mieszkańców wsi, mamy w pamięci dotychczasowe osiągnięcia dialektologii; praktycznie najważniejsze zjawiska gwarowe są już w sposób zadawalający rozpoznane. Jest oczywiste, że dotychczas zgromadzone dane (osiągnięcia dialektologii) muszą być punktem wyjścia planowanych badań.

Jeżeli zatem mówimy o możliwości badania dynamiki procesów rozwojowych języka mieszkańców wsi, to musimy brać pod uwagę między innymi:

1. zróżnicowanie pokoleniowe respondentów – w zespole poznańskim dla potrzeb badawczych przyjęto podział na pięć grup pokoleniowych; po uwzględnieniu różnych czynników pozajęzykowych zdecydowano się na następujące cezury czasowe (Sierociuk 2003a, 134):

- a) pokolenie I – urodzeni przed rokiem 1920;
- b) pokolenie II – urodzeni w latach 1921–1945;
- c) pokolenie III – urodzeni w latach 1946–1970;
- d) pokolenie IV – urodzeni w latach 1971–1995;
- e) pokolenie V – urodzeni w roku 1996 i później.

Operując tak wyznaczoną przynależnością pokoleniową, wychodzimy z założenia, że sprawność (i nawyki) językowa każdego człowieka kształtuje się w okresie wczesnej młodości (m.in. szkoła, warunki życia); z drugiej strony jest to konieczne w sytuacji, kiedy od konkretnego respondenta materiał pozyskiwany bywa w dłuższym przedziale czasowym (nagrania wielokrotne).

Powyższy podział zasadniczo ma ułatwić dobór reprezentacji pokoleniowej użytkowników badanej gwary. Przestrzeganie zasady, że każdy zapis opatrzony jest informacjami socjolingwistycznymi (głównie rok urodzenia oraz trzyliterowe inicjały respondenta), daje możliwość śledzenia specyfiki procesów zachodzących w badanym środowisku (a także ich tempa).

2. W wybranych miejscowościach materiał badawczy pozyskiwany jest od znacznej grupy respondentów; każde pokolenie reprezentowane jest przez kilka osób – daje to możliwość nie tylko uogólnień pokoleniowych, lecz także sprawdza się przy próbach wyodrębniania zjawisk idiolektalnych. Możliwość dysponowania materiałem pozyska-

nym od większej grupy badanych daje też podstawy do wnioskowania o kierunkach i tempie zmian zachodzących w języku konkretnej społeczności wiejskiej.

3. Zważywszy na zakres prowadzonych badań – oraz ich czasochłonność – skoncentrowaliśmy się na wybranych punktach reprezentujących różne kompleksy gwarowe. Typując punkty badawcze kierowaliśmy się dwoma przesłankami: mają to być miejscowości położone w różnych rejonach Wielkopolski, przy czym wskazane byłoby, żeby wytypowane punkty pokrywały się z punktami do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), gdzie pozyskiwano materiał w latach 70. ubiegłego wieku. Trzeba przyznać, że z różnych względów (m.in. zaangażowanie społeczności lokalnej) warunek drugi w niektórych wypadkach nie był spełniany.

4. Do badań wytypowano miejscowości o różnej tradycji osadniczej; przeważają punkty z ludnością zasiedlającą, niemniej jednak zdecydowaliśmy się także na badania w miejscowości do roku 1945 zamieszkiwanej przez ludność niemiecką. Po wojnie osiedliła się tu zwarta grupa ludności kresowej. We wsiach okolicznych mieszkają rodowici Wielkopolanie. Jest to więc nowa sytuacja, stwarzająca możliwość obserwowania językowo-kulturowej adaptacji do nowego środowiska; dla językoznawców – nie tylko dla dialektologów – stwarza to możliwość pozyskiwania odpowiedzi chociażby na pytanie o trwałość cech językowych nabywanych w okresie kształtowania się sprawności językowej naszych respondentów; umożliwia to też śledzenie „atrakcyjności” językowo-kulturowej dwu regionów (i ludności je zamieszkującej).

5. Badania prowadzone są w oparciu o specjalnie przygotowane kwestionariusze zestawione wedle klucza leksykalno-semantycznego (pola tematyczne); poszczególne działy zawierają średnio po około 600–700 pytań, zaś specjalny kwestionariusz słowotwórczy obejmuje tych pytań około 1500. Tu należy zaznaczyć, że kwestionariusz ten spełnia rolę przewodnika do rozmowy, w trakcie której nie jest on „wykładany na stół”. Wychodzimy bowiem z założenia, że zadawające rezultaty może dać właśnie preferowanie toku swobodnej rozmowy zawierającej jedynie elementy klasycznego kwestionariusza (niekiedy jednak jest to konieczne). W takiej sytuacji zestaw leksyki pojawiającej się w wypowiedzi respondenta warunkowany jest jedynie jej tematem, a nie treścią zawartą w konkretnym pytaniu.

Preferowanie kwestionariusza tematycznego w trakcie rozmowy daje inne, bogatsze możliwości pozyskiwania materiału badawczego. Respondent ma większą – niż to ma miejsce w przypadku odpytywania bardzo szczegółowych kwestii – swobodę doboru konkretnego wyrazu, przez co uzyskujemy dane pozwalające lepiej charakteryzować rzeczywisty obraz sposobu wyrażania się.

Ekspłorator prowadzi konwersację po wcześniejszym odpowiednim przygotowaniu się do niej. Taki tok postępowania jest pochodną założenia, że nawet najlepiej zorientowany dialektolog nie jest w stanie przewidzieć wszystkich odpowiedzi (nie zna pełnej leksyki gwarowej); sterowana – lecz luźna w swym charakterze – rozmowa stwarza możliwość rejestrowania jednostek nowych, nieprzewidywalnych klasycznym kwestionariuszem. Wskazane jest pozyskiwanie dłuższych fragmentów wypowiedzi ciągłych luźno nieraz związanych z zasadniczym tematem. Obecnie z niektórych miejscowości mamy już ponad 200 godzin zarejestrowanych rozmów.

6. Dokumentacja fonograficzna całej rozmowy pozwala zarejestrować w miarę całość słownictwa tematycznego znanego respondentom; obok tradycyjnego słownictwa

gwarowego będą to jednostki przedostające się do języka mieszkańców badanej wsi z języka ogólnego (m.in. za pośrednictwem mediów). Zakładamy, że takie postępowanie badawcze pozwoli w przyszłości wskazać słownictwo lokalne (gwarowe) i warstwę słownictwa ogólnego wykorzystywanego w komunikacji mieszkańców współczesnej wsi. Dysponując w miarę pełną dokumentacją leksykograficzną jesteśmy w stanie jednocześnie próbować odpowiedzieć na pytania dotyczące np. specyfiki lokalnego (gwarowego) słowotwórstwa; możemy bowiem dysponować potwierdzeniami żywotności (lub jej braku) zarówno derywatów, jak i wyrazów będących dla nich punktem wyjścia procesu derywacyjnego. To, że istnieje potrzeba gromadzenia materiału spełniającego powyższy warunek jednoznacznie przekonują dotychczasowe badania (Sierociuk 2003b, Sierociuk 2006).

7. W akcję pozyskiwania odpowiedniej dokumentacji zaangażowani są także przedstawiciele społeczności lokalnej, głównie uczniowie miejscowych szkół. Tym sposobem mamy do dyspozycji materiał zweryfikowany niejako już we wstępnej fazie badań. Jest to jednak uzupełnienie naszych działań, w niektórych bowiem miejscowościach z różną częstotliwością (pobyty jedno- i kilkudniowe) bywamy już od kilku lat, co pozwoliło na – tak potrzebne w tego typu badaniach – przełamanie bariery obcości.

Tak prowadzone badania pozwalają mówić o wyraźnie nakierowanych socjologicznie dociekaniach typu monograficznego, co charakteryzowane jest następująco:

Przez monografię społeczności lokalnej rozumie się w socjologii i antropologii społecznej taki opis konkretnej miejscowości (wsi, miasteczka, regionu), którego podstawą jest intensywne badanie terenowe, z czym wiąże się długi pobyt w danym środowisku (korzystanie z autopsji), różnorodność stosowanych metod i bezpośredni kontakt badacza z badanymi (osobami, sytuacjami i instytucjami). Najważniejszy postulat dotyczy całościowego (holistycznego) ujęcia rzeczywistości, wydobycia współzależności elementów i roli kultury w interpretacji obserwowanych zjawisk, równoczesne śledzenie „sceny” i „kulis”, więc cech jawnych i ukrytych, odejścia od gromadzenia danych dotyczących tylko świadomości (deklarowane przez respondentów opinie i postawy) i uzupełnienie ich danymi dotyczącymi rzeczywistości (...) (Bukraba-Rylska 2008, 24–25).

Zważywszy na to, że tak zarysowane badania spełniają zasadniczo warunek dociekania synchronicznego, warto mieć świadomość problemu podnoszonego także przez socjologów:

Ostatnią kwestią, do której warto się w tym miejscu ustosunkować jest dylemat: statyka *versus* dynamika w badaniach monograficznych. Pytanie, czy i w jakim stopniu możliwe jest wykroczenie w opisie monograficznym poza synchronię, a więc uchwycenie dokonujących się w danej społeczności lokalnej przemian [...] (Bukraba-Rylska 2008, 31).

Wydaje się, że zarysowane tu postępowanie badawcze stwarza możliwość przezwyciężenia także tej trudności (Sierociuk 2007a). Przytoczę tu kilka przykładów zestawień po części już publikowanych.

Materiał pozyskiwany w terenie wedle zarysowanych wyżej założeń pozwala stawiać konkretne pytanie, w wielu wypadkach warunkuje jednocześnie formułowanie bardzo konkretnych odpowiedzi. Zestawiając dane uzyskane od mieszkańców jednej miejscowości (Bukówca Górnego k. Leszna) podczas wielogodzinnych rozmów (prowadzonych często w znacznym odstępnie czasu), zauważamy na przykład „wygasza-

nie” żywotności przymiotnikowego formantu ze zreduplikowanym *-n-* w derywatach odmateriałowych typu *drewnianny*. Poświadczenia typu *bawelnianny*, *blaszanny*, *ceglanny*, *glinianny*, *skórzanny*, *welnianny* sporadycznie (jednokrotnie) podawane były przez starszych respondentów; typ *drewnianny* kilkanaście razy pojawił się w wypowiedziach jednej z najstarszych – zmarłej kilka lat temu – informaterek. Dysponując tego typu danymi, można jednoznacznie stwierdzić, że zjawisko to we współczesnej gwarze Bukówca Górnego już nie jest obecne (szerzej: Sierociuk 2012b), przy czym przy interpretacji tego zjawiska należy uwzględnić szersze tło slawistyczne (Sierociuk 2015a).

Możliwość obserwowania zmian zachodzących w mowie współczesnych mieszkańców wsi uzyskiwana jest najczęściej poprzez proste zestawienie notowań współczesnych z zapisami wcześniejszymi, uwidocznionymi zwłaszcza na mapach dialektalnych. Niemniej jednak samo stwierdzenie żywotności terenowej nowego zjawiska nie jest w kontekście podejmowanych tu rozważań przekonujące. Sytuację taką zilustrować możemy obrazem współczesnej już wariantywnej żywotności form czasownikowych typu *jachać / jechać* w gwarach Wielkopolski, gdzie w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku – wedle materiałów AJKLW – na znacznych obszarach typ *jachać* był bezwyjątkowy. Zestawienie danych atlasowych z materiałem współczesnym przedstawiłem niedawno szerzej (Sierociuk 2015b); tu dla ilustracji powtórzę najważniejsze z nich.

Poniższe potwierdzenia pojawiły się w wypowiedziach 29 osób, mieszkańców Bukówca Górnego stanowiącego w przeszłości punkt badawczy AJKLW (punkt 74.). Wszystkie przykłady pochodzą z luźnych wypowiedzi, zjawisko to nie było przedmiotem badań kwestionariuszowych. Tym sposobem uzyskujemy możliwość obserwowania naturalnych preferencji językowych badanej społeczności.

JAch(ać) [39×] : JEch(ać) [46×]

– –	PaK (1910)	– 2
– –	TaF (1914)	– 1
5 –	PoJ (1919)	– –
5 –	SoW (1920)	– 2
– –	DoS (1921)	– 2
10 –	SwJ (1921)	– –
– –	BiW (1922)	– 1
– –	MaF (1922)	– 2
6 –	SwS (1922)	– 2
6 –	SIJ (1923)	– 2
– –	SzA (1923)	– 2
– –	SzJ (1925)	– 5
– –	SoF (1928)	– 2
– –	SoA (1928)	– 4
1 –	MHP (1929)	– –
– –	ŚIZ (1934)	– 2
1 –	LiE (1935)	– –
1 –	PoB (1937)	– –
1 –	PoC (1942)	– 3

1	-	GrS (1942)	-	-
-	-	GrP (1944)	-	3
-	-	GuB (1946)	-	2
-	-	BaK (1947)	-	1
-	-	MaM (1948)	-	4
2	-	SaZ (1948)	-	-
-	-	PrE (1949)	-	1
-	-	PoA (1951)	-	1
-	-	PoB (1957)	-	2
-	-	WoS (1959)	-	1

Częściowym uzupełnieniem zestawu obrazującego rozkład rywalizujących form jest wykaz konkretnej formy czasu przeszłego wynotowanej z tego samego korpusu bukówieckiego (tym razem interesujące nas poświadczenia pojawiły się w 27 wypowiedziach spośród nagrań przeprowadzonych z ponad 70-osobową grupą mieszkańców tej wsi):

JAchali [34×] : JEchali [74×]

-	-	PaK (1910)	-	2
-	-	UrA (1912)	-	1
-	-	TaF (1914)	-	2
1	-	SwB (1917)	-	-
2	-	PoJ (1919)	-	-
-	-	SbE (1920)	-	1
3	-	SoW (1920)	-	10
1	-	DoS (1921)	-	2
3	-	SwJ (1921)	-	-
-	-	MaF (1922)	-	1
7	-	SwS (1922)	-	2
9	-	SIJ (1923)	-	5
1	-	SzA (1923)	-	6
-	-	SzJ (1925)	-	17
-	-	MaE (1929)	-	2
-	-	ŚIZ (1934)	-	1
1	-	LiE (1935)	-	-
1	-	PoB (1937)	-	2
1	-	GrS (1942)	-	1
2	-	PoC (1942)	-	2
-	-	GrP (1944)	-	1
-	-	GIB (1946)	-	1
-	-	BaK (1947)	-	6
-	-	MaM (1948)	-	3
2	-	MaT (1951)	-	2
-	-	SaI (1952)	-	1
-	-	WoS (1959)	-	3

Uwzględnianie szczegółowych sytuacji jest istotne, gdyż dane z tej samej bazy materiałowej jednoznacznie dowodzą różnej zależności (proporcji) użycia innych form zależnych tego samego czasownika (Sierociuk 2015b).

Język mieszkańców współczesnej wsi zmienia się, a zmiana ta wymuszana jest między innymi zmianą warunków życia (głównie elektryfikacji i sieci wodociągowej; z innych czynników należy wspomnieć o upowszechnieniu samochodu dającego możliwości nieograniczonego przemieszczania się na znaczne odległości także w poszukiwaniu pracy). Dotychczasowe obserwacje dowodzą, że przeobrażenia języka mieszkańców wsi nie są warunkowane, np. procesem globalizacji, lecz wymianą pokoleniową tej społeczności. Przyzwyczajenia językowe starszego pokolenia są na tyle duże, że nawet częste obcowanie z prasą, radiem i (szczególnie) telewizją nie jest w stanie radykalnie wpłynąć na ich sposób mowy. Z kolei (naj)młodsze pokolenia w trakcie edukacji szkolnej przejmują już nowe (dla danej społeczności wiejskiej) zachowania językowe. Przytoczone tu zestawienia są tego wyraźnym przykładem.

Literatura

- AJKLW, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław [i in.] 1979–1991; t. VII, red. Z. Sobierajski, Wrocław 1992; VIII–XI, red. Z. Sobierajski, Poznań 1994–2005.
- Bukraba-Rylska I. (2008), *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Gorlach K. (2004), *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Warszawa.
- Graf M. (2007), *Derywaty z formantem -ol w języku mieszkańców Grodziska (gm. Osieczna, pow. Leszno)*, [w:] *Gwary dziś. 4. Konteksty...*, s. 293–305.
- Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań 2001.
- Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, red. J. Sierociuk, Poznań 2003.
- Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. Sierociuk, Poznań 2006.
- Gwary dziś. 4. Konteksty dialektologii*, red. J. Sierociuk, Poznań 2007.
- Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*. Prace Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2012.
- Kobus J. (2007), *Zróżnicowanie pokoleniowe wsi a problem rozwarstwienia języka jej mieszkańców – leksyka wielkopolska początku XXI wieku*, [w:] *Gwary dziś. 4. Konteksty...*, s. 307–314.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Kucała M. (1960), *O języku ludzi wyzbawiających się gwary*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XIX, s. 141–156.
- Małecki M., Nitsch K. (1934), *Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Cz. II. Wstęp, objaśnienia, wykaz wyrazów*, Kraków.
- Nowak H. (2001), *Od Archiwum Fonograficznego do Zakładu Dialektologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia...*, s. 201–212.
- Osowski B. (2015), *Ewolucja języka regionu na przykładzie dwóch miejscowości w Wielkopolsce*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: zakresy – identyfikacja – zagrożenia*, pod red. J. Adamowskiego i K. Smyk, Lublin–Warszawa, s. 63–72.
- Perkowska J. (2007), *Zróżnicowanie leksyki dotyczącej uprawy ziemniaka w języku mieszkańców wsi wielkopolskich*, „LingVaria” 1 (3), s. 91–101.

- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Sierociuk J. (2003a), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski, Poznań, s. 131–136.
- Sierociuk J. (2003b), *Słowniki gwarowe a możliwość opisu gwarowego słowotwórstwa*, [w:] *Gwary dziś*. 2. *Regionalne słowniki ...*, s. 249–255.
- Sierociuk J. (2005), *Problemy współczesnej dialektologii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. LXI, s. 67–76.
- Sierociuk J. (2006), *Specyfika gwarowego słowotwórstwa w świetle badań atlasowych*, [w:] *Діалектологічні студії*. 6. *Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, відповідальні редактори: Павло Гриценко, Наталя Хобзей, Львів, s. 135–143.
- Sierociuk J. (2007a), *Aspekt diachroniczny w synchronicznych badaniach języka mieszkańców wsi (problemy metodologiczne)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, s. 215–221.
- Sierociuk J. (2007b), *Język mieszkańców wsi czy gwara. Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 527–534.
- Sierociuk J. (2007c), *Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi*, [w:] *Gwary dziś*. 4. *Konteksty...*, s. 325–336.
- Sierociuk J. (2008), *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, [w:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка*, Київ, s. 177–179.
- Sierociuk J. (2012a), *Dialektologia wobec językowo-kulturowych przeobrażeń współczesnej wsi*, [w:] *Gwary dziś*. 6. *Aktualne problemy ...*, s. 219–234.
- Sierociuk J. (2012b), *Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych*, [w:] *Творба речи и њени ресурси у словенским езицима*. Zbornik radova sa četрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов, извршни уредници: Божо Ђорић и Рајна Драгићевић, Београд, s. 331–340.
- Sierociuk J. (2015a), *Słowotwórcze gwarowe nawiązania wielkopolsko-wschodnio-słowiańskie*, [w:] *Осьмьдесять*. Сборник научных статей к юбилею И.С. Улуханова, Ответственный редактор М. А. Мальгина, Москва, s. 195–200.
- Sierociuk J. (2015b), *Na ile w badaniach językowych można mówić o pokoleniu?*, [w:] *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miast, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, pod red. E. Wierzbickiej-Piotrowskiej, Warszawa, s. 41–50.
- Sierociuk J. (2015c), *Poznańskie archiwum dialektologiczne. Zasób nagrań fonograficznych, opracowanie*, [w:] *Dziedzictwo audiowizualne w warsztacie badawczym historia i procesie dydaktycznym*, pod red. R. Reczka, Poznań, s. 135–156.
- Sobierajski Z. (2003), *Słownictwo i kultura ludowa Wielkopolski w świetle geolingwistyki i geoetnologii (regionalizmy leksykalne Wielkopolski)*, [w:] *Gwary dziś*. 2. *Regionalne...*, s. 75–96.
- Woźna D., Osowski B. (2007), *Zmiany leksykalne w polu semantycznym POLE w języku mieszkańców Bukówca Górnego (pow. leszczyński) w ostatnich 30 latach*, [w:] *Gwary dziś*. 4. *Kontekst ...*, s. 315–332.
- Vonderach G. (2006), *Nowe zadania socjologii obszarów wiejskich*, [w:] *Nowa socjologia wsi w Niemczech*, red. A. Kaleta i G. Vonderach. Toruń, s. 15–38.
- Zabrocki L. (1948), *Archiwum Fonograficzne Instytutu Zachodnio-słowiańskiego Uniwersytetu Poznańskiego*, „Slavia Occidentalis” 19, s. 515–517.

Stanisława Sochacka

Państwowy Instytut Naukowy-Institut Śląski w Opolu

Opole

s.sochacka@instytutslaski.com

Etymologia nazwy *Wschowa* w świetle kontaktów językowych polsko-niemieckich

Abstrakt: Celem pracy jest przedstawienie nowego spojrzenia na pochodzenie nazwy *Wschowa* w kontekście dziejów miasta jako grodu obronnego, położonego na ważnym szlaku handlowym, łączącym ziemię wschowską z Saksonią. Już od XIII wieku większość mieszkańców była obcego pochodzenia, z liczną przewagą Niemców, o czym świadczy niemiecka nazwa miasta *Frauenstadt* (miasto Pani), nawiązująca do patronki kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Praca składa się z trzech części: tła historyczno-topograficznego, prezentacji materiału źródłowego w formie zapisów polskich i niemieckich oraz analizy rozwoju nazwy w środowisku językowo mieszanym. Nazwa *Wschowa* jest formą zniekształconą, co odzwierciedlają silne wahania nazwy, np. *Veschow*, *Wyschow*, *Szowa*, *Uschowa* w zakresie pisowni i wymowy. Była to stara nazwa **Wyszów* od wyrazu *wyszny* 'wyższy' odnosząca się do nazwy grodu położonego na bagnach w dolinie Baryczy, usytuowanego na sztucznie usypanym wzgórzu, z zamkiem murowanym.

Słowa kluczowe: nazwy miejscowe, etymologia, historia, geografia

Abstract: The etymology of the name *Wschowa* in the light of Polish and German linguistic contacts. The goal of this article is to look at the origin of the name *Wschowa* from a new perspective, taking into consideration the town's history. *Wschowa* used to be a gord located on a very significant trade route that connected its lands with Saxony. From the 13th century, most of the residents were immigrants, with a predominance of Germans. Evidence for that can be found in the German name of the city – *Frauenstadt* (Lady's Town) which refers to the Virgin Mary. This article consists of three parts: a historical and topographical background, a source material presentation in the form of Polish and German notations and an analysis of the name's development in a linguistically complex environment. There are many variations of the name *Wschowa* (e. g. *Veschow*, *Wyschow*, *Szowa*, *Uschowa*) that differ both in writing and pronunciation. They reflect the fact that *Wschowa* is a very distorted version of its first form – **Wyszów*. The name **Wyszów* (from the word *wyszny* 'taller') refers to the name of the gord that was located on wetlands in the Barycz Valley and situated on an artificial hill with a brick castle.

Keywords: place names, etymology, history, geography

W nazewnictwie polskim i słowiańskim jest wiele takich toponimów, które w potocznym użyciu zatraciły swą wyrazistość znaczeniową i uległy trwałym przekształceniom. Najwięcej tego typu nazw można znaleźć na terenach pogranicznych, gdzie krzyżowały się wpływy polsko-niemieckie czy łużycko-niemieckie. W tej grupie nazw mieści się nazwa *Wschowa*, która w swym dzisiejszym brzmieniu przez wielu badaczy uznana została za niejasną.

Wyjaśnianie nazw zniekształconych nie należy do łatwych. W trakcie rozwoju językoznawstwa metodologia badań onomastycznych doprowadzona została do znacznego udoskonalenia. Ogólnie ich wyniki można sprowadzić do czterech postulatów ściśle ze sobą powiązanych. W myśl tych wytycznych wartościowa analiza onomastyczna powinna spełniać kilka warunków: 1. musi opierać się na solidnej dokumentacji źródłowej, ukazującej rozwój nazwy od postaci wyjściowej do współczesnej; 2. powinna wydożyć zmiany głosowe i słowotwórcze; 3. konieczna jest rekonstrukcja tła historyczno-geograficznego ukazująca fakty i szczegóły panujące w okresie powstania osady. Jest to tzw. Realprobe; 4. ważna jest psychologia nadania nazwy zgodna z ogólnym charakterem i atmosferą okresu, w jakim nazwa powstała (Lutterer 1984, 22–23). Realizacja tych wytycznych otwiera drogę do przenikania tajemnic kryjących się w nazwach ciemnych. W myśl tych założeń, jak się wydaje, udało się zmniejszyć trudności interpretacyjne nazwy *Wschowa*. Ważnym elementem naszych rozważań stała się rekonstrukcja dziejów miasta w aspektach interdyscyplinarnych.

Z dziejów *Wschowy*

Wschowa – dziś miasto w pow. nowosolskim, w woj. lubuskim, historycznie należała do Śląska, Czech, a później do Wielkopolski, a więc przechodziła z rąk do rąk. Pierwotna osada, położona na ważnym szlaku handlowym: Łużyce–Śląsk–Wielkopolska, zaplanowana była przez Kazimierza Wielkiego i jego następców Augusta II Mocnego i Augusta III jako ośrodek strategiczny, chroniący cenne zasoby produkcji i handlu. Późniejsi królowie polscy promowali *Wschowę* do rangi niekiedy drugiej stolicy Polski. Zamierzali bowiem stworzyć ważny szlak, łączący ziemię wschowską z Saksonią (Dreznem), lecz sprzeciwiali się temu Branderburczycy i Habsburgowie. W XIII w. ów trakt nosił miano „drogi poznańskiej” (Weyman 1953, 211).

Lokacja miasta *Wschowy* miała miejsce przed 1273 r., gdy należała ona do Piastów śląskich. W 1343 r. została włączona do Królestwa Polskiego przez Kazimierza Wielkiego i była traktowana jako miasto królewskie mające liczne przywileje. Od XVI w. wymieniano *Wschowę* wśród najzasobniejszych miast w skali całego kraju. Do wzrostu gospodarczego ziemi wschowskiej, poza dobrą jakością gleb, przyczyniło się powszechne przenoszenie wsi na prawo niemieckie. O zamożności najbliższej okolicy *Wschowy* świadczy istnienie tam wielu kościołów gotyckich. *Wschowa* po lokacji miasta, jako punkt o dużym znaczeniu militarnym, a z czasem i gospodarczym, cieszyła się stałym poparciem władców polskich.

W dziejach rozwoju przestrzennego miasta wyróżnia się kilka okresów. Dla naszych rozważań interesujące są dwa etapy: przedlokacyjny do 1273 r. i lokacyjny do 1548 r., kiedy miasto otrzymało zezwolenie królewskie na budowę poza murami Staro Miasta (Nowakowski 1994, 76).

Zacznijmy od informacji na temat ośrodka, który istniał w najstarszym okresie, przed lokowaniem *Wschowy* na prawie magdeburskim. Pierwsza historyczna wzmianka z 1240 r. dotyczy grodu, który był najwcześniejszym elementem fortyfikacji (Wróblewska 1970, 443). Prawdopodobnie był już tam zamek murowany. Usytuowanie grodu na granicy Wysoczyzny Leszczyńskiej i Pradoliny Barycko-Głogowskiej w terenie

bagnistym w pobliżu drogi (na sztucznie usypanym wzgórzu) wskazuje, że już w czasach wczesnohistorycznych istniał tu punkt obrony, który dopiero w 1240 r. został wymieniony w źródłach. Gród zajmował stanowisko wyizolowane w stosunku do zespołu miejskiego. Przypuszcza się, że początkowo uznawano bagna otaczające miasto za wystarczającą obronę. Występowały one gęściej od wschodu, południa i południowego zachodu. Natomiast od strony północno-wschodniej rozciągał się górzysty i lekko zalesiony teren, na którym skupiało się najstarsze osadnictwo przedmiejskie. Warunki te stanowiły dogodną sytuację dla akcji wroga i wymogły rozpoczęcie budowy murów. Pierwotny gródek położony był w niewielkim oddaleniu od wsi Przyczyna, w tym samym miejscu, gdzie znajdują się dziś pozostałości po grodzie historycznym. Pełnił on funkcję obronną przy „drodze poznańskiej”. Zdaniem Grażyny Wróblewskiej (Wróblewska 1970, 487) gródek wschowski istniał wcześniej niż lokacja miasta, przy najmniej od 1248 r.

Przywilej lokacyjny dla *Wschowy* nie zachował się – widocznie spłonął w czasie dewastujących miasto pożarów. W 1273 r. była ona już na pewno miastem, co wynika z dokumentu, w którym Przemysław II, książę wielkopolski, nadał prawo niemieckie wsi Przyczyna (prawdopodobnie chodziło o obecną wieś Przyczyna Górna). *Wschowa* została tu wymieniona jako *civitas adiacens* czyli „miasto przylegające” (KDW I, nr 453). W 1290 r. książę głogowski Henryk I wydał dokument potwierdzający posiadanie przez *Wschowę* 15 łanów we wsi Przyczyna (Ratajewska 2007, 11). W dokumencie tym występuje po raz pierwszy niemiecka nazwa miasta – *Frovenstat* (*Frauenstadt*). Pierwsza, niekwestionowana wzmianka o *Wschowie* pochodzi z 1248 r. *Wschowa* była miejscem wystawienia dokumentu dla klasztoru cystersów w Obrze przez dwóch książąt śląskich – Bolesława i Henryka, synów Henryka Pobożnego. Czytamy tam: „*Bolezlaus et Henricus duces Zlesie et Polonie 1248. s. d. in Veschov; monasterio in Obra thabernam suam in Glogow conferunt. Datum in Veschov*” (Ratajewska 2007, 11). W 1289 r. *Wschowa* była już grodem kasztelańskim. Godność kasztelana sprawował bliżej nieznaną Wierzbęta. Z 1298 r. pochodzi najstarsza wzmianka o wójcie wschowskim. Urząd ten pełnił wówczas niejaki Szyban. Miasto miało własną pieczęć, która przedstawiała postać siedzącej na tronie Najświętszej Marii Panny z Dzieciątkiem Jezus. Pochodziła ona z 1310 r. Jest to najstarsza z zachowanych pieczęci miasta. Pod tym wezwaniem istniał kościół we *Wschowie* poświęcony w dokumentach kościelnych w 1345 r. (Nowacki 1964, 442). Pierwsza wzmianka o plebanii wschowskiej pochodzi z 1326 r., co przemawia za istnieniem kościoła już w końcu XIII wieku, a najpóźniej w początkach XIV w. Przypuszcza się, że kościół farny pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny wybudowano w związku z lokacją miasta między latami 1248–1273.

Początki *Wschowy* są bezspornie związane z historią Polski. Średniowieczny plan tego miasta – jak podaje Grażyna Wróblewska – miał reprezentować wysoki poziom koncepcji urbanistycznej (Wróblewska 1970, 446). Wzorem dla ówczesnych architektów mogła być śląska szkoła miernicza oddziaływująca na bliskie sąsiedztwo Wielkopolski (Pudełko 1964, 125).

Podsumowując powyższe informacje historyczno-archeologiczno-topograficzne, możemy przyjąć, że najstarsza postać nazwy *Wschowa*, brzmiała **Wyszów* (*Veschow*, *Wyszow* 1310) i odnosiła się najpierw tylko do gródka, a później została przeniesiona

na nazwę wsi. Na miejscu przedlokacyjnego grodu wybudowano zamek otoczony potężnym murem i podwójną fosą. Gródek – ściśle połączony z umocnieniami miejskimi, zajmował stanowisko nadrzędne w stosunku do osady, a później miasta (Wróblewska 1954, 586). Był widowym wyrazem władzy, pełniącym funkcje strażnicze przy szlaku handlowym. Niektórzy historycy i architekci sugerowali, że gród służył celom refunkcyjnym (tj. jako schronienie dla ludności w chwili zagrożenia). W tym kontekście zrodzić się mogła etymologia ludowa wiążąca nazwę *Wschowa* z „chowaniem się”. Wydaje się, że wyjaśnienie genezy pierwotnej nazwy jako **Wyszów* należy szukać w motywacji topograficzno-kulturowej, w powiązaniu z historią regionu i dokumentacją źródłową, która pozwala właściwie odczytać zapisy historyczne naszej nazwy i ustalić jej pierwotne brzmienie.

Material źródłowy

Zebrany materiał zostanie tu przedstawiony w porządku chronologicznym, poczynając od najdawniejszych zapisów z podziałem na dwie grupy: zapisy polskie i niemieckie według fonetyczno-graficznych sposobów zapisywania.

Zapisy polskie

- 1240 – pierwsza historyczna wzmianka bez nazwy, dotycząca grodu: *castris ac fortalitis* KDW I, nr 275,
 1245 (?) – *Veschov* NMP, 271,
 1248 – *in Veschov* SU, II, 223,
 1273 – nadanie prawa niemieckiego przyległej do *Wschowy* wsi Przyczyna. Nazwa *Wschowa* tu nie występuje tylko łac. *civitas adiacens* (miasto przylegające) KDW, I, nr 453.
 1289 – *de Vschow* NMP, 271,
 1300 – *Veschowam, Weschowa* CS, XIV, 161,
 1307 – *Fraustadt pol./ nisch / Wschowa* CS, XIV, 273,
 1310 – *Wyschow* CS, XVI, 175,
 1319 – *Wischenow* KDW, I, nr 1015,
 1333 – *von Schowa (richter Wschowa, der polnische Name für Fraustadt)* CS, XXII, 180,
 1345 – *Vschowa* KDW, III, 1289,
 1399 – *in Wszchowa* CS, VI, nr 376,
 1409 – *de Wschowa* KDW, II, 1665,
 1418 – *oppidi in Wschowa* CS, VIII, 838,
 1566 – *Schowa* J, III, 1.

Zapisy niemieckie

- 1290 – *in Frowenstadt civitatem* SU, V, 378,
 1298 – *de Wrowenstaht* SU, VI, 280,
 1307 – *territorio Vrowenstatiensis* CS, XIV, 276,
 1310 – *Stadt Vrowinstat* CS, XVI, 182,
 1313 – *Vroenstst* CS, XVI, 252,
 1327 – *Fraustadt* CS, XXII, 26,

- 1327 – *Vrowenst/adt/* CS, XXII, 124,
 1335 – *Fraustadt* CS, XXIX, 49,
 1337 – *Stadt Frowenstat* CS, XXIX, 149,
 1337 – *Ffrawenstad* NMP, 271,
 1380 – *Frauwinstat* CDL, III, 63,
 1563 – *Frauenstadt* CS, XXXIII, 46,
 1580 – *oppidi Frauenstadt* J, III, 7,
 1580 – *Vroenstadt* J, III, 1,
 1666/67 – *Fraustadiensis* J, I, 734.
 1687/88 – *Fraustadt* J, III, 502.

W różnych źródłach notowane są jeszcze inne warianty graficzno-fonetyczne polskiej nazwy *Wschowa*, por. np. SG, XIV, 63: *Czchowa*, *Schowa*, *Unschowa*, *Uschovia*, *Uschovia*. Ich mnożenie nic już nie wnosi dla rozwiązania zagadkowości nazwy, gdyż są one nieregularne. Świadczą jedynie jak trudna była wymowa tej nazwy w komunikacji niemieckojęzycznej.

Jak z przytoczonego materiału wynika, najstarszy zapis polski najpewniej pochodzi z XIII w. (1248 *Veschov*) i odzwierciedla zmianę graficzną *y:e*. Od XIII wieku omawianą nazwę zapisywano w grafii niemieckiej: *Wÿschow*, *Weschowa*, *Wischenow*, *We-schowam* obok form skróconych *Schowa*, *Wschowa*. W XV w. regularnie zaczyna występować nazwa *Wschowa* (czytana po polsku: *W-s-ch-o-wa*). Wpływałby stąd materiałowo potwierdzony wniosek, że dzisiejsza forma *Wschowa* wykrystalizowała się ostatecznie w XV w. na skutek fałszywej dekompozycji nagłosowego *Wÿsz-*. Najstarsze zapisy wyraźnie wskazują na fonetyczne brzmienie nazwy w postaci **Wÿszów*, w przypadkach zależnych zapisywana *Weschowam* (rzadko), potem *Wschowa*, z dopełniacza, z pominięciem samogłoski *-y*.

Nazwa niemiecka *Frovenstat* poświadczona w 1290 r. świadczy, że żywioł niemiecki był tu już panujący. Nazwa oficjalna *Frauenstadt*, tj. „miasto Pani” nawiązuje do najstarszego kościoła we *Wschowie* pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Jest więc nazwą kultową mającą swe potwierdzenie w wizerunku pieczęci miasta, przedstawiającą postać siedzącą na tronie Najświętszej Marii Panny z Dzieciątkiem Jezus (Nowacki 1964, 443). Zanim przejdziemy do szczegółowej analizy lingwistycznej nazwy *Wschowa*, zapoznajmy się z dotychczasowymi jej interpretacjami.

Stan badań

Piśmiennictwo poświęcone dziejom *Wschowy* jest dość obfite. Większość prac stanowią publikacje w języku niemieckim (Wróblewska 1954, 436), szczególnie ważne dla dziejów przestrzennych miasta, ale i tam można znaleźć wzmianki o pochodzeniu nazwy i czasie powstania osady.

W historiografii niemieckiej początki osady datuje się na 1150 r., a jej etymologię wiąże się z położeniem na wzgórzu (Bergungsort), jako spokojnym, ustronnym miejscu, gdzie chowały się kobiety z dziećmi (Braune 1889, 3). Często powtarzana jest w historiografii polskiej informacja, że w *Bulli gnieźnieńskiej* (1136) zawarta jest wzmianka o *Wschowie*, co nie jest zgodne z prawdą (Ratajewska 2007, 11). W zabytku tym brak jakichkolwiek wiadomości o tej nazwie (Bańkowski 1984, 183–189).

Powojenny polski dorobek na temat genezy nazwy *Wschowa* jest skromny, ale treściwy. Niestrudzony prof. Stanisław Rospond w swej serii prac poświęconych nazwom zagadkowym próbował jako pierwszy ustalić pierwotną nazwę *Wschowy*. Jego zdaniem jej właściwa postać brzmiała **Wieszów (Veschow)*, a więc n. dzierz. od n. os. *Wiesz* <zdrob. od *Wielisław, Wielebor*, a następnie zniekształcona w środowisku niemieckim. „Niepodobna wyjaśnić – pisze autor – tego toponimu jako **Wschowa*” (Rospond 1950, 3–5). Na plus należy zaliczyć autorowi to, iż dopuszczał wtórną polonizację formy zniemczonej *Wschow*, polegającą na literalnej wymowie *-sch-* jako *s+ch*, czyli *W-s-ch-owa*, a następnie kojarzoną z czasownikiem *schować*, por. warianty polskie *Schowa*, w *Schowie*. Od XIII w. zgermanizowana nazwa polska została zapomniana, gdyż w użyciu była nazwa niemiecka.

W podobnym duchu pisali o wielkopolskiej nazwie Kazimierz Rymut (NMP 1980, 271), Karol i Zofia Zierhofferowie (Zierhoffer, Zierhoffer 1987, 170–171) i Maria Malec (Malec 2003, 269–270). Krok dalej poszedł Karol Zierhoffer podając w wątpliwość domniemaną nazwę **Wieszów* i możliwość jej przejścia w formę *Wschowa*. Nie zaproponował jednak innego rozwiązania.

Tymczasem prawdopodobieństwo znalezienia nowego objaśnienia tej nazwy rysuje się całkiem realnie.

Rozwój nazwy w kontekście bilingwalnym

Doszedłszy do wniosku, że niejasna w swym pochodzeniu i znaczeniu postać nazwy *Wschowa* może być poprawnie pod względem fonetycznym wyprowadzona z pierwotniejszej nazwy **Wyszów*, zastanówmy się zatem nad czynnikami oddziaływanymi na ten proces ewolucyjny. Na pierwszym miejscu należy wymienić czynnik zewnętrzny – obcy. Była to wczesna kolonizacja niemiecka skutkująca silnym zróżnicowaniem etnicznym wszystkich przedlokacyjnych osad wielkopolskich. W XIII w. około 90% mieszkańców *Wschowy* należała do ludności niemieckojęzycznej. Decydowało o tym położenie w strefie nadgranicznej, przy ważnym szlaku handlowym. Pod rządami książąt śląskich, szybko się germanizujących, ludność niemiecka była uprzywilejowana, co zachęcało do osiedlania się Niemców. Od XV wieku mieszkańcy miasta zaczęli też interesować się nauką Lutra. Wielokulturowość i różnorodność wyznaniowa nasilała się z każdym wiekiem (Nowakowski 1994, 35).

Drugim czynnikiem wewnętrznójęzykowym była derywacja fleksyjna, która wyeliminowała w przypadkach zależnych nazwy *Wyszów* samogłoskę nieakcentowaną *-y*.

Mówiło się: *Wyszów – idę do Wyszowa > idę do Wszowa*. W obcym środowisku językowym nazwa **Wyszów* oderwała się od swej podstawy *wysz-* ulegając wtórnym skojarzeniom. Niemcy przejęli n. *Wschowa* z dopełniacza *do Wschowa*, co spowodowało przeniesienie formy z *-ów* do form na *-owa*: *Wysz-ów – Wsz-owa* (zmiana paradygmatu rodzaju męskiego na rodzaj żeński).

Materiał historyczny z różnych okresów dostarcza dość przykładów na zanik (synkopę) samogłosek wysokich i średnich w języku polskim por. np. *Golikowice > Golkowice, Soboniowice > Sobniowice, Bochynia 1198 > Bochnia (1243)*, (Lubaś 1968, 193).

Uproszczeniu samogłoski *-y-* w nazwie *Wyszów* sprzyjał jednak bardziej kontakt z językiem niemieckim. W nazwach geograficznych Śląska, Pomorza, Wielkopolski

skracanie nazw przebiegało lawinowo por. np. nazwę *Muchobor* > *Muchbor*, *Gniechowice* > *Gniechwitz*. Redukcji ulegały zwłaszcza grupy samogłoskowe. Tego typu zmiany nazewnicze były częstą praktyką skrybów średniowiecznych.

Synkopa polegająca na eliminacji samogłoski słabej fonetycznie (w sylabie nieakcentowanej) należy do zjawisk często prowadzących do zerwania związku formalnego i semantycznego z podstawą wyjściową (bazą leksykalną). Nazwa *Wschowa* zatem oddaliła się od swej podstawy *wysz-* i zbliżyła do pnia *schować*.

Nowa n. *Wschowa* została zatem sztucznie wyabstrahowana z przypadków zależnych w procesie derywacji fleksyjnej: *Wyszów* > *idę do Wyszowa* > *Wszowa*, przez Niemców zapisywana na sposób niemiecki *Wschowa*.

Powrót do nazwy **Wyszów* stał się już niemożliwy. Nazwa została zapomniana. Natomiast nowa nazwa *Wschowa* została wskrzeszona drogą wtórnej polonizacji i czytana literowo jako dwudźwięk *s + ch* (tj. *W-s-ch-owa*). Nagłosowe *W-* (*schowa*) wyuczane było jako przyimek *W-*. Wyrażenie: *w Wschowie* zaczęto dzielić jak: *w Schowie*. Forma *Schowa* była też używana oficjalnie w polskich dokumentach. Słowiańskie nazwy zawierające zbitki spółgłoskowe często były upraszczane, por. pol. *Zgorzelec* > *Gorzelec* (*Görlitz*). Jest to tzw. błędna dekompozycja.

Podsumowanie

Reasumując powyższe rozważania możemy stwierdzić, że nazwa *Wschowa* stanie się wytłumaczalna, kiedy przyjmiemy pogląd, że pierwotnie brzmiała **Wyszów* a nie **Wieszów*.

Wywód taki jest usprawiedliwiony zarówno lingwistycznie, jak i historycznie. Forma **Wyszów* określała nazwę grodu, położonego na wzniesieniu od wyr. *wysz* 'wyższy'. Przy nazwach grodów powinno się w silniejszym stopniu uwzględniać stronę fizjograficzną, a więc znaczenie topograficzne niż dzierżawcze, por. częste w Słowiańszczyźnie nazwy grodów typu *Wyszogród*, czes. *Wyšehrad* od *vyšní*, *vyšný* 'górný' (Machek 1957, 528). Nazwy od wyr. ps. **vyso-* pol. *wysoki*, dawne *wyszny*, nowsze *wyźni* (pod wpływem *niżni*) oznaczały obiekty położone najwyżej na przeciw sąsiadującej osady. Wokół wielkopolskiego grodu o nazwie **Wyszów* rozwinęła się osada handlowo-przemysłowa o tej samej nazwie. Przenoszenie nazw z jednego obiektu na drugi było powszechnym sposobem nazewniczym. Dalsze koleje losu nazwy w środowisku językowo mieszanym spowodowały jej deformację w zakresie grafii i wymowy.

Jako stara n. pol. **Wyszów* najpierw została przeniesiona do systemu języka niemieckiego i w krzyżujących się procesach fleksyjno-derywacyjnych powstała niemiecka postać *Wschowa* przez Niemców wymawiana *Wszowa*, a przez Polaków czytana *W-s-ch-owa*, a następnie powtórnie zrekonstruowana substytucyjnie i przeniesiona do języka polskiego. Nazwy w środowiskach etnicznie złożonych uzależnione są od kilku czynników: 1. Kto je wymawia; 2. Kto je zapisuje; 3. W jakim języku oficjalnie się je używa. Jeśli ludność żyjąca na tym terenie miała charakter mieszany, to i mieszane będzie jej nazewnictwo.

Nazwa *Wschowa* jest przykładem spontanicznego bilingwizmu, na której wycisnął zasadnicze piętno język niemiecki. O takich nazwach mówimy, że są to kryptogerma-

nizmy. Przykładem identycznej nazwy jest *Dobrodzień* – pierwotnie *Dobrocin*, zmieniony jako *Gutentag*, a po 1945 r. spolszczony jako *Dobrodzień*.

Rozwiązanie skrótów źródeł

CDL, *Codex diplomaticus Lusatiae*, I, Görlitz 1854.

CS, *Codex diplomaticus Silesiae*, VI–XXVI, Breslau 1865–1911.

Jungnitz J., *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau, Oppeln, Liegnitz, Glogau*, I–III, Breslau 1902–1905.

KDW, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, red. I. Zakrzewski, I–III, Poznań 1877–1880.

NMP, Rymut K., *Nazwy miejscowe Polski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

SG, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, XIV, 2, pod red. H. Sulimirskiego i B. Chlebowskiego, Warszawa 1895.

SU, *Schlesisches Urkundenbuch*, II–VI, Wien–Köln–Graz 1977–1998.

Literatura

Bańkowski A. (1984), *Wątpliwe lekcje nazw miejscowych i wodnych w Bulli gnieźnieńskiej*, *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Filologia Polska. Prace Językoznawcze* X, s. 183–189, Gdańsk.

Braune A.G.W. (1889), *Geschichte der Stadt Frauenstadt*, Frauenstadt.

Lubaś W. (1968), *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Lutterer I. (1984), *Miejsce etymologii w pracy onomastycznej*, „*Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Filologia Polska. Prace Językoznawcze*” X, Gdańsk, s. 21–25.

Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.

Malec M. (2003), *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa.

Nowacki J. (1964), *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań.

Nowakowski J. (1994), *Wschowa i Ziemia Wschowska w dawnej Polsce: (do roku 1793)*, Białystok.

Pudelko J. (1964), *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII w.*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, z. 2., 125–211.

Ratajewska B. (2007), *Kalendarium dziejów Wschowy*, Wschowa.

Rospond S. (1950), *Ze studiów nad polską toponomastyką VI. Wschowa*, „*Język Polski*”, XXX, nr 1, 5–9.

Weyman S. (1953), *Zagadnienie dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, „*Przegląd Zachodni*”, nr 6–8, 194–248.

Wróblewska G. (1954), *Mury obronne Wschowy*, „*Przegląd Zachodni*”, nr 11–12, 583–599.

Wróblewska G. (1970), *Wschowa*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, Zielona Góra.

Zierhoffer Z., Zierhoffer K. (1987), *Nazwy miejscowe Wielkopolski*, Poznań.

Bogdan Walczak

Akademia im. Jakuba z Paradyża, Katedra Historii Języka
Gorzów Wielkopolski
nataha@amu.edu.pl

Warstwy chronologiczne germanizmów w gwarze miejskiej Poznania

Abstrakt: Autor wyróżnia w gwarze miejskiej Poznania przynajmniej trzy warstwy chronologiczne germanizmów. Pierwsza obejmuje to, co z polskiego języka literackiego bądź z polskich (wielkopolskich) gwar ludowych pozostało w gwarze poznańskiej, a co swoim wiekiem sięga czasów przedpolskich. Druga warstwa, to archaizmy polskiego języka literackiego. Trzecia warstwa to wyrazy, które przenikały do gwary miejskiej Poznania z języka niemieckiego w XIX i na początku XX wieku (okres zaborów). Teoretycznie można by się spodziewać jeszcze jednej, najpóźniejszej warstwy – spadku po latach 1939–1945. Potrzebne są jednak w tym zakresie dalsze badania.

Słowa kluczowe: gwara miejska Poznania, germanizmy, zapożyczenia.

Abstract: The chronological layers of Germanisms in the Poznań sub-dialect. I have identified at least three chronological layers of Germanisms in Poznań urban sub-dialects. The first one encompasses what is left in the Poznań sub-dialect from Polish literary language, or Polish (Wielkopolska) folk sub-dialects dating back to pre-Polish times. The second layer includes archaisms in Polish literary language. The third layer comprises words borrowed by the Poznań sub-dialect from German in the 19th and the early 20th centuries (the Partitions of Poland). Theoretically, another, even younger layer should be expected: the aftermath of the war period (1939-1945). However, further research is required in this respect.

Key words: Poznań sub-dialect, Germanisms, borrowings

Na wstępie chciałbym się odwołać do referatu Tadeusza Lewaszkiewicza *Niemiecko-słowiańskie kontakty językowe (perspektywy badawcze)* wygłoszonego na konferencji *Wpływy języka niemieckiego na strukturę gramatyczną i leksykalną dialektów słowiańskich* (Poznań 13–15.05.2014), który zasadnie nam przypomniał, że zarówno język polski w ogóle (jako język narodowy, czyli etniczny¹), jak i gwary polskie (północnej, zachodniej i południowej części polskiego terytorium językowego, a w tym

¹ Klasyczne ujęcia zróżnicowania językowego na gruncie polskim przynoszą prace: Klemensiewicz 1953; Urbańczyk 1956 (tutaj pojawia się termin *język etniczny*); Furdal 1973; Wilkoń 1987. Inne ujęcia, w liczbie przynajmniej kilkunastu, stanowią mniej lub bardziej istotne modyfikacje tych czterech ujęć podstawowych.

i gwara miejska Poznania) należą do etnolektalnego obszaru słowiańskiego², który był w największym stopniu wystawiony na silne wpływy języka niemieckiego. Jeżeli przez germanizmy rozumieć, tak jak je rozumiem w tej pracy, elementy językowe (w niniejszym studium ograniczę się do elementów leksykalnych) pochodzenia niemieckiego (tzn. o niemieckiej etymologii) niezależnie od drogi, jaką przeniknęły do gwary miejskiej Poznania – to trzeba stwierdzić, że wpływy niemieckie towarzyszyły całym dziejom zarówno gwary poznańskiej, jak i tych odmian językowych, z których czerpała ona swój zasób leksykalny.

W gwarze miejskiej Poznania można w związku z tym wyróżnić przynajmniej trzy (o potencjalnej czwartej kilka słów w zakończeniu tej pracy) warstwy chronologiczne germanizmów.

Pierwsza obejmuje to, co z polskiego języka literackiego bądź z polskich (wielkopolskich) gwar ludowych pozostało w gwarze poznańskiej, a co swoim wiekiem sięga czasów przedpolskich. Mamy tu tylko jeden pewny przykład. Jest to wyraz *węborek* ‘wiadro’. Jak o tym świadczą dokładne fonetycznie odpowiedniki innosłowiańskie (połańskie *vumberak* (tj. fonetycznie *vǫbork*), czeskie *ubor/oubor*, dolnołużyckie *bórk*, serbochorwackie *ùborak*, słoweńskie *oborek*, staroruskie *uborъкъ*, rosyjskie *uborok*, ukraińskie *uborok*), chodzi o przedpolskie (późnoprąsłowiańskie – wyraz jako prąsłowiański powiększa zasób prąsłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w języku polskim³ i oczywiście winien się znaleźć w SPrasł) zapożyczenie ze staro-górno-niemieckiego *ambar*, które najzupełniej regularnie zostało na gruncie (pra)słowiańskim przyjęte w postaci **ǫborъ*. Vasmer interpretuje wyraz staro-górno-niemiecki jako pożyczkę z łacińskiego *amphora* (Vasmer 1987, 143–144), co z kolei przez greckie dialektalne *amphorá* wywodzi się ostatecznie z greckiego przymiotnika złożonego *am(-phi)phoréus* ‘dosłownie: noszony (za pomocą uchwytów) z obu stron; oburęczny’⁴. Dodajmy, że staro-górno-niemieckie *ambar* w nowszej i współczesnej niemczyźnie rozwinęło się w *Eimer*, z czego w gwarze poznańskiej mamy dziewiętnastowieczne zapożyczenie gwarowe *ajmerek* ‘wiaderko’. Innych pewnych przykładów germanizmów sięgających chronologicznie doby przedpolskiej, zaświadczonych w miejskiej gwarze Poznania, nie umiałbym w tej chwili podać, ale nie można chyba wykluczyć, że przy skrupulatnym oglądzie poznańskiego zasobu leksykalnego takie germanizmy mogą się znaleźć.

Druga warstwa, bardzo liczna, to archaizmy polskiego języka literackiego (czyli to z germanizmów funkcjonujących w polskim języku literackim od średniowiecza do XVIII wieku, co przetrwało w miejskiej gwarze Poznania). Przykłady: *aprykoza* ‘morela’ (dla oszczędności miejsca rezygnuję z przytaczania form niemieckich –

² Termin *etnolekt*, tak zdefiniowany przez Alfreda F. Majewicza: „**Etnolekt** to bardzo wygodny termin pozwalający na uniknięcie wikłania się w spór o status językowy środka językowej komunikacji danej społeczności, uniknięcie wyboru między takimi terminami jak **język**, **zespół dialektalny**, **dialekt** czy **gwara** – obejmuje on je wszystkie (tzn. etnolektem jest zarówno język, jak i dialekt czy gwara) [...]. Etnolekt może być zdefiniowany jako zbiór bardzo bliskich sobie **idiolektów**, tj. języków osobniczych, indywidualnych języków poszczególnych osób” (Majewicz 1999, 95), pozwala na uniknięcie dylematu „język czy dialekt”. Zob. też na ten temat: Walczak 2007.

³ O prąsłowiańskim zasobie leksykalnym w polszczyźnie zob.: Rzepka, Walczak 1992; Jankowiak 1997.

⁴ Wyczerpujące opracowanie historyczne i etymologiczne *węborka* w pracy: Walczak 2005.

podstaw zapożyczenia – zainteresowany czytelnik znajdzie je w rozdziale *Słownictwo* (SGMP, 53–69) i przy poszczególnych hasłach słownikowych w SGMP), *celstat* ‘strzelnica’, *deka* ‘koc, narzuta’ i *deczka* ‘kocyk, serwetka’, *dudki* ‘pieniądze’, *dycht* ‘całkiem’, *dychtowny* ‘odpowiedni, dopasowany’ i *dychtownie* ‘całkowicie, gruntownie’, *forszpan/fuszpan/fuczpan* ‘woźnica’, *funt* ‘pół kilograma’, *gamuła* ‘gamoń’, *gardyny* ‘franki’, *glanc* ‘połysk’, *grajcarek* ‘korkociąg’, *gryf* ‘uchwyt’, *hela* ‘wóz ze skrzynią’, *jaka* ‘kurtka, bluza’ i *jaczka* ‘marynarka’, ‘kaftanik’, *jupa* ‘kurtka’, *kachel* ‘kafel’ i *kachlowy* ‘kaflowy’, może *karbonada* ‘schab’ (jeśli to nie galicyzm), *kasta* ‘skrzynia’, *kejter/kiejter* ‘pies, kundel’, ‘niegodziwiec’, ‘malec’, *kinderbal* ‘balik dziecięcy’, *kis* ‘żwir’, *kłofsta* ‘kłoda’, *knyp* ‘nóż’, *karbal/korbol* ‘dynia’, *litkup* ‘poczęstunek po dobitym targu’, *majsel* ‘przecinak’, *mantel* ‘płaszcz’, *murzyć* ‘brudzić, zwłaszcza sadzą, węglem itp.’ i pochodne (formacje prefiksalne), *mus* ‘konieczność’, *nudle* ‘makron’, może *paltot* ‘płaszcz’ (jeśli to nie galicyzm), *pupka* ‘lalka’, *rajzender* ‘podróżny’, *rant/rand* ‘krawędź, skraj’, *rubanek* ‘strug, hebel’, *rychtować* ‘przygotowywać’ i pochodne (formacje prefiksalne), *rychtyk/rychtyg* ‘akurat, dokładnie, w sam raz’, ‘w porządku’, ‘rzeczywiście’, *stelmach* ‘kołodziej’ i *stelmaszka* ‘żona kołodzieja’, *szabel* ‘fasolka szparagowa’, *szablak* ‘fasolka szparagowa’, *szefel* ‘miara objętości’, *szlicht/szlichta* ‘gładź’, *szpanować* ‘naprężyć’, *sztuk* ‘kawał’, *szyfcik* ‘trzępień’, *szyftować się* ‘stroić się’ i pochodne (formacje prefiksalne), *szuwaks* ‘czarna pasta do butów’, *szwajsować* ‘spawać’ i pochodne (formacje prefiksalne), *taszka* ‘teczka, torebka itp.’, *tum* ‘katedra’, *tutka* ‘gilza (do papierosów)’, *waserwaga* ‘poziomica’, *werkmistrz* ‘majster’, *westka* ‘kamizelka’, *winkiel* ‘narożnik, róg’, *wyc/wic* ‘żart’, *wystrychnąć się* ‘wystroić się’, *zaborgować* ‘udzielić kredytu’, *zoolog/zolog* ‘zoo, ogród zoologiczny’ itd.

Oprócz germanizmów-archaizmów leksykalnych *stricto sensu* należą też do tej warstwy chronologicznej archaizmy semantyczne, czyli zachowane znaczenia germanizmów niegdyś „literackich” (tzn. składników polskiego języka literackiego), jak *ganek* ‘wąskie przejście, korytarz’ czy *haczyk* ‘pogrzebacz’. Stosunkowo nieliczne są kalki strukturalne⁵, jak *macoszka* ‘bratek’ (według niemieckiego *Stiefmütterchen* ‘bratek’), *szkolnik/szólnik* ‘uczeń’ i *szkolnica/szólnica* ‘uczennica’ (według niemieckiego *Schüller* i *Schüllerin*) czy *świętojanka* ‘porzeczką’ (według niemieckiego *Johannisbeere* ‘porzeczką’). Wyjątkowo trafia się germanizm wykolejony (zmodyfikowany, przekształcony) formalnie, jak *mateklosy/materklosy* ‘rupiecie’ wobec dawnego (staropolskiego *sensu largo*⁶) *materklasy* ‘graty, rupiecie’ i ‘manatki’. Wreszcie bywa i tak, że jedynym śladem po staropolskim germanizmie jest w gwarze miejskiej Poznania derywat – jak *bindka* ‘krawat’ wobec staropolskiego *binda* ‘wstęga, szarfa, przepaska’.

Na koniec do tej drugiej warstwy chronologicznej należą też niemieckiego pochodzenia dialektyzmy (tzn. wyrazy nigdy nie znane polskiemu językowi literackiemu), które w gwarach polskich (głównie oczywiście wielkopolskich) pojawiły się jako zapożyczenia z niemieckiego w okresie od średniowiecza do XVIII wieku, a do poznańskiej gwary miejskiej przenikały do lat dwudziestych (wówczas bodaj najobficiej)

⁵ W kwestii kalk wciąż niezastąpionym kompendium jest monografia: Obara 1989.

⁶ O różnym rozumieniu terminu *staropolski* zob.: Walczak 2006.

XX stulecia. Poza miejską polszczyzną Poznania mają one różne zasięgi terytorialne (Wielkopolska lub tylko jej część, Wielkopolska – Krajna – Kujawy – Pomorze, Wielkopolska – Śląsk – Małopolska (najczęściej tylko zachodnia), cała Polska północna, zachodnia i południowa aż po Lwów⁷ itd.). Między innymi należą tu:

bobel ‘bobek’, *bruch* ‘przepuklina’, *bryle* ‘okulary’, derywat *dyszulka* ‘dyszel’, *grajfnąc* ‘chwycić, capnąć’, *gotalina* ‘pasta do butów’, *kalafa* ‘twarz, gęba’, *karasol/karasola/karasela* ‘karuzela’, *klopnąc* ‘sprzedać’, *knebel(ek)* ‘kijek, patyk’, *kolona/kolona* ‘zespół roboczy’, *labija* ‘uczta, zabawa’, *land* ‘wieś’, *luntrus/luńtrus* ‘łobuz, chuligan’, *luńt/lujnt/lunt* ‘kawał’ i ‘łajdak’, *mauszel* ‘rodzaj gry w karty’, *rechlać się/rachlać się* ‘gramolić się, niezgrabnie się poruszać’, *repeta* ‘gęsta zupa, najczęściej jarzynowa, stanowiąca jednogarnkowy obiad’, *retynta/retenta* ‘narzędzia’, także ‘graty, rupiecie’, *szmaja* ‘mańkut’, *szpilorek/špilorek* ‘narzędzie do przekłuwania materiału’, *szpryt* ‘spirytus’, derywat *szwagrocha* ‘szwagier’, *telbuch* ‘grubas’, *westfalka* ‘metalowy piec kuchenny’ itd.

Na trzecią, najliczniejszą, warstwę chronologiczną germanizmów w gwarze miejskiej Poznania składają się wyrazy, które przenikały do niej z języka niemieckiego w XIX i na początku XX wieku (przypomnijmy, że Poznań należał do Prus w latach 1793–1919, z kilkuletnią przerwą w latach 1807–1814, gdy wchodził w skład Księstwa Warszawskiego). Na skutek powszechnej (od lat sześćdziesiątych XIX stulecia) dwujęzyczności i przemiennej używania obu języków, polskiego i niemieckiego⁸, wyrazy niemieckie przenikały bezpośrednio do polszczyzny Poznania. Należą do tej warstwy germanizmy, które nie są (ani nigdy nie były) znane polskiemu językowi literackiemu – mogą natomiast występować na szerokim obszarze gwar wielkopolskich lub jeszcze szerszym – gwar całego byłego zaboru pruskiego, nie ma jednak podstaw, by przyjmować pośrednictwo gwar wielkopolskich w procesie ich przenikania do poznańskiej gwary miejskiej (przeciwnie – wszystko wskazuje na to, że mieliśmy tu do czynienia z bezpośrednim i jednoczesnym wpływem niemczyzny, uwarunkowanym znanymi okolicznościami historycznymi, na wszystkie substandardowe odmiany polszczyzny w zaborze pruskim). Wymienimy tu dla przykładu:

aŃa ‘małpa’, *ajmerek* ‘wiaderko’, *ajnfach* ‘prosty, zwyczajny’ i ‘prosto, zwyczajnie’, *ajntop* ‘jednogarnkowa potrawa, zwykle wieloskładnikowa zupa’, *ajzbajna* ‘golonka’, *ajzol* ‘kawałek żelaza, żelastwo’, *ancug* ‘garnitur’, *antrejka* ‘przedpokój’, *ausdruk* ‘wyrażenie, wyraz’, *bachać się* ‘kapać się’, *badejki* ‘kąpielówki’, *bademajster* ‘kąpielowy, nadzorujący kąpielisko’, *baka* ‘policzek’, *balangza* ‘równowaga’, *bamber* ‘chłop, zwłaszcza bogaty’, ‘prostak’, *bana* ‘pociąg’, *banszuc* ‘strażnik kolejowy’, *bauer* ‘gospodarz’, *baumajster* ‘mistrz budowlany’, *bejmy* ‘pieniądze’, *bigiel* ‘wieszak, ramiączko’, ‘kant u spodni’, *biglować* ‘prasować’ i pochodne (derywaty prefiksalne), *biksa* ‘puszka’, *blachmierz/blachnierz* ‘blacharz’, *blajba* ‘nocleg; tymczasowe mieszkanie’, *blałka* ‘wagary’, *blaumontak* ‘próżniaczy poniedziałek’, *blaža* ‘bąbel’, *blondka* ‘lemoniada’, *blubrać* ‘głędzić’, *blubry* ‘brednie, bzdury’, *blyce* ‘okulary’, *blycki* ‘klucz na-

⁷ Szczegóły w SGMP. O wyrazach, które zasięgiem terytorialnym sięgają aż Lwowa, zob.: Walczak 1998.

⁸ Więcej o tle historycznym w kontekście zjawisk i procesów językowych w zaborze pruskim zob.: Walczak 1985; Walczak 2015.

stawny', *blycować* 'zerkać', *brant* 'pragnienie, kac', *brecha* 'łom', *brechsztang* 'łom', *bremsować* 'hamować', *brendka* 'bimber', 'denaturat', *bryfkasta* 'skrzynka na listy', *bryfmarka* 'znaczek pocztowy', *bubek* 'walec', *buchta* 'więzienie', *bumelcug* 'powolny pociąg na drugorzędnej linii', *bums/bumbs* 'zabawa', 'lokal rozrywkowy', *byrgerka* 'szkoła miejska', *colog* 'ogród zoologiczny', *cug* 'pociąg', *cwajka* 'dwójka (jako numer linii tramwajowej)', *cyga* 'koza', *dalas* 'bieda, nędza', 'biedak, nędzaryz', *dekiel* 'czapka', *deknąc* 'uderzyć', *destylia/destylia* 'wytwórnia wódek z wyszynkiem', *dojczkatolik* 'Niemiec wyznania katolickiego', *drach/dracheta/drachyta* 'latawiec', 'rondo kapelusza', *dryker/drykier* 'uchylający się od obowiązku', *durch* 'zupełnie', 'ciągle', *dynks* 'rzecz, której nazwy mówiący nie zna lub nie może sobie przypomnieć', *ejber* 'osiłek', 'chuligan', *eka* 'narożnik, róg, kąć', 'paczka, banda', *elwa* 'jedenastka', *ema* 'dziewczyna', *erbnąc* 'ukraść', *fachówka* 'budynek o konstrukcji szachulcowej', *faferfłoki* 'płatki owsiane', *faksy* 'żarty, figle', *famula* 'rodzina', *fana* 'chorągiew', *fater/fofter* 'ojciec', *feca* i *fecka* 'kawalek, strzęp', *fefermyncki* 'cukierki miętowe', *fefry* 'strach', *fif* 'psota, żart, figiel', *fifny* 'zgrabny, szykowny', 'sprytny, zręczny' i *fifnie* 'zręcznie, sprytnie', *fora* 'fort', *fras* 'jedzenie', *frech* 'bezczelny', 'bezczelnie', *frech-kunda* 'zuchwalec, zawiadyka', *frechowny* 'bezczelny' i *frechownie* 'bezczelnie', *fucha* 'piłka nożna', *fumel* 'pomyłka, zwłaszcza w grze w karty', *fumlować* 'mylić się, zwłaszcza w grze w karty', *funcka* 'lampa naftowa', *funkta* 'praca; miejsce pracy', *furt* 'ciągle', *fusłapa* 'parzybroda (zupa z białej lub włoskiej kapusty)', *futer* 'pożywienie', 'pasza', *fyrteł* 'część miasta, dzielnica, okolica', *gajgi* 'skrzypce', *galart* 'galareta z mięsa', *ganc* 'zupełnie, całkiem', *garować* 'spać', *gemelkasta* 'pojemnik na śmieci', *gemiza* 'sklep warzywny', *gemyla* 'śmietnik', 'śmieci', *gibać* – *gibnąć* 'dźwigać, dźwignąć', *gichnąć* 'nalać', 'oblać', 'lunąć', *gis* 'deszcz, ulewa', *giskanka* 'konewka', *gisować* 'padać (o deszczu)', 'podlewać', 'polewać', *glaca* 'łysina', 'głowa', *glajcha* 'poziomica', *glazejka* 'ślizgawka', *glazejki* 'rękawiczki skórzane', *grajfnąc* 'capnąć', *gryc* 'kaszka', *gryczpan* 'bukszpan', *haczka* 'motyka', *halbcylinder* 'rodzaj cylindra (nakrycia głowy)', *halbka* 'pół papierosa', *hamster* 'spekulant', *hazaj* 'zając', *hecować* 'podzegać, podburzać', *hejbować*–*hejbnąc* 'podnosić, unosić; podnieść, unieść', *hejbnąc się* 'zdobyć się na co', *heklować* 'szydełkować', *heksa* 'jędza', *hoje* 'spodnie', *ibować się* 'ćwiczyć się', *jamery* 'narzekania, biadolenie', *jok* 'żart, dowcip, figiel', *kajlerajka* 'bójka', *kaker/kakier* 'dziadyga', *kamszyk* 'karkówka', *kana* 'konew, dzbanek', *kanka* 'bańka, dzbanek', *kanona* 'armata', *kepa* 'skok do wody na głowę', *kikać* – *kiknąć* 'zerkać, zerknąć', *kileblondka* 'lemoniada', *kilować* 'studzić, chłodzić', *kipa* 'niedopałek papierosa', *kirus* 'pijak', *kista* 'skrzynia', *klacz* 'bryk', *klajdnąc się* 'ubrać się', *kamlot* 'kamień', *klapnąc* 'pomyślnie się ułożyć, szczęśliwie się zakończyć', *klapsztula* 'podwójna kromka chleba', *klara* 'słońce', *klem/klým* 'twardy cukierek', *kluft* 'garnitur', *klunkry* 'graty, rupiecie', 'łachmany', *knara* 'pistolet', 'karabin', *knobloch/ knobloszek/knobloszka* 'kiełbasa parówkowa', *knochłować* 'faulować', *knot* 'baty, lanie', *knyp* 'przemysłny sposób', *knykry* 'pumpy', *knyks* 'dyg', *knypsać* – *knypsnąc* 'pstrykać, pstryknąć', *kober* 'kosz', *kopel* 'pas', *kornus* 'żytniówka', 'pijak', *kryka* 'laska', *kuczer/kucier* 'woźnica', *kunda* 'klient', 'cwaniak', 'łobuz', *kurbelka* 'korбка', *kwirlejka* 'mątewka', *lachać się* 'śmiać się', *laczki* 'obuwie domowe', *lajcha* 'cherlak', *lajerka* 'katarynka', *lajsnąc* 'sprawić', *langaj* 'człowiek wysoki', *langus* 'człowiek wysoki', *laubzega/laubzyga* 'piłka włosowa', *laufbursz* 'goniec', *laufki*

‘wrotki’, *launa* ‘dobry humor, nastrój’, *leberka* ‘wątrobianka’, *libowanie* ‘spółkowanie’, *lofer* ‘łazęga, powsinoga’, *los/lols* ‘precz’, *lumpy* ‘ciuchy’, ‘szmaty’, *macha* ‘szachrajstwo’, *machler/machlyrz* ‘oszust’, *madrac* ‘materac’, *majluft* ‘majówka’, *mana* ‘drużyna sportowa’, *markierować* ‘lawirować’, *merknać się* ‘zorientować się’, *mostrych* ‘musztarda’, *mota* ‘mól’, *muki* ‘dąsy’, *mustro* ‘wykrój, forma’, *myst* ‘byle co’, *mytelka* ‘rodzaj szkoły ponadpodstawowej’, *nachtop* ‘nocnik’, *nakastlik/nachkastlik* ‘nocny stół’, *nastalować* ‘nastawić’, ‘wyregulować’, *nasztramować* ‘naciągnąć, napiąć’, *nazorgować* ‘nagromadzić, naskładać’, *neper* ‘mężczyzna z marginesu społecznego’, *nona* ‘zakonnica’, ‘dewotka’, *nupel* ‘smoczek’, *nuta* ‘ prostytutka’, *nyga* ‘komar’, *ojla* ‘sowa’, *paker* ‘pakowacz’, *pamper* ‘pajac’, *pana* ‘guma (przebita dętka)’, *petrol* ‘nafta’, *plala* ‘plandeka’, *platówa* ‘dialekt dolnoniemiecki’, *plejdranie* ‘gadanina’, *plyndz/plendz/plindz* ‘placek ziemniaczany’, *podrychtować* ‘podszykować, naprawić’, *pokramować* ‘poflirtować’, *pryma* ‘niższa klasa gimnazjalna’, *przekipnąć się* ‘przechylić się’, *przyzolić* ‘uderzyć’, *puc* ‘tynk’, *puce* ‘tynkarz’, *pucować* ‘tynkować’, *pufmutter* ‘burdelmama’, *pumpować* ‘pożyczać’, *pupensztuba* ‘pokój dla lalek’, *puteradło* ‘czupiradło’, *racha* ‘złość, gniew’, *rajberka* ‘packa do wygładzania tynku’, *rajbucha* ‘kradzież’, *raje* ‘urok, wdzięk’, ‘spryt, dowcip’, *rajchnąć* ‘starczyć’, *rajcować* ‘kusić, wabić, podniecać’, *rajcowny* ‘pełen wdzięku’, ‘dowcipny, zabawny’ i *rajcownie* ‘świetnie’, ‘z wdziękiem’, *rajka* ‘grządka’, *rajpacz* ‘pejcz’, *rajzefiber* ‘podniecenie przed podróżą’, *rajzekofer* ‘waliza’, *rajzetasz* ‘torba podróżna’, *rajzować* ‘wędrować’, *raus/rafs* ‘precz, wynocha’, *rapel* ‘bzik, fioł’, *raszpel* ‘bzik’, ‘głupota’, *raubszyc* ‘rabuś, bandyta’, *redyska* ‘rzodkiewka’, *rodle* ‘sanki’, *rodlować* ‘jeździć na sankach’, *rojber* ‘łobuziak, niepoń, urwis’, *rolwaga* ‘ciężki wóz transportowy’, *rozkwirlać* ‘roz mieszać mątwką’, *rugzak* ‘plecak’, *ruk cuk/rukuk* ‘szybko, w mig’, *ruła* ‘spokój, opanowanie’, *rumel* ‘rwetes, wrzawa’, *rycht* ‘dokładnie’, *rychtyczny* ‘właściwy, trafny’, *ryczka* ‘stołek’, *rydel* ‘daszek u czapki’, *rygielek* ‘zamek’, ‘kłódka’, *ryn !* ‘rym !, buch!’’, *selterka* ‘rodzaj gazowanej wody do picia’, *siber* ‘zasuwka w piecu’, *siber* ‘rodzaj tańca’, *sipa/szypa* ‘łopata, szufla’, *smelka* ‘zupa z chleba lub z bułki’, *sosyska* ‘parówka’, *sportka/szportka* ‘spacerówka’, *spucować/spucnąć* ‘zjeść’, *stalować się* ‘udawać’, ‘wywyższać się’, *stokfiszszupa* ‘zupa z suszonego dorsza’, *szabel/szabelek* ‘fasolka szparagowa’, *szabraka* ‘kurtka, marynarka’, *szachtować* ‘kopać’, *szafner* ‘konduktor’, *szago* ‘krzywo, ukośnie’, *szagówki/szagole* ‘kopytka’, *szajba* ‘bzik, obłęd’, *szajskop* ‘dureń (gra w karty)’, *szalczany/szalczy* ‘karowy’, *szalek* ‘karo’, *szczekiel* ‘klipa’, *szlachtus* ‘rzeźnik’, *szlajfka* ‘kokarda’, *szlagzana* ‘bita śmietana’, *szlank* ‘szczupły’, *szlankowny* ‘szczupły’, *szlojderka* ‘proca’, *szlyc/szryc* ‘rozcięcie z tyłu marynarki’, *szmejker/szmejker/szmeke* ‘brukowiec’, *szmela* ‘rodzaj zupy ziemniaczanej’, *szmergiel* ‘bzik’, *szmucha* ‘oszustwo’, ‘kradzież’, *szmuchać (się)* ‘brudzić (się)’, *sznajdera* ‘proca’, *sznapura* ‘wódka niskiej jakości’, *szneka* ‘drożdżówka’, *sznupa* ‘twarz, gęba’, *sznyt* ‘równy obcięty uskok włosów na karku’, *sznytka* ‘kromka chleba, kanapka’, *sznytloch/sznytlok* ‘szczypiorek’, *szpanga* ‘spinka do włosów’, *szparować* ‘oszczędzać, ciuć’, *szpek* ‘boczek, słonina’, *szpeknąć* ‘spojrzeć, zobaczyć’, *szplin* ‘postrzeleniec, wariat’, *szporać* ‘oszczędzać, ciuć’, *szprechać* ‘mówić po niemiecku’, *szpryca* ‘strzykawka’, ‘łanie, wycisk’, *szpyc* ‘wzrok’, ‘wejrzenie’, *szpyca* ‘czubek, wierzchołek’, ‘uderzenie piłki noskiem buta’, *szpycer* ‘zezowaty’, *szpycka* ‘cygarniczka’, *szpycować* – *szpycnąć* ‘spoglądać; spojrzeć, zobaczyć’, *szpyndnąć* ‘ofiarować, zafundować’, *szru-*

ber/šruber ‘szczotka ryżowa’, *sztapel* ‘stos desek’, *sztaplować* ‘układać deski w sztaple’, *sztekiel/sztekel* ‘klipa’, *sztender* ‘stojak’, ‘trzepak do dywanów’, *sztram/štram* ‘prosty, wyprężony, napięty; prosto’, *sztramować się* ‘prostować się, wyprężać się’, *sztramowny* ‘szykowny, elegancki’, *sztreiber* ‘kujon’, *sztrojfelek* ‘kawalek, plasterek’, *sztrykować* ‘robić na drutach’, *sztuła* ‘kromka’, *sztulpy* ‘szytywne mankiety u koszuli’, *sztumel/sztrumel* ‘niedopałek papierosa’, *sztumfa* ‘szytwna atmosfera’, *sztychówka* ‘łopata’, *sztychpróba* ‘próbna sztuka’, ‘próba (czynność)’, *sztyfle* ‘długie buty’, *sztyft* ‘uczeń rzemieślniczy’, ‘nowicjusz’, ‘pomocnik’, *szucher* ‘oszustwo’, ‘coś śmiesznego, zabawnego’, *szuchrować* ‘oszukiwać’, ‘żartować’, *szuflera/szuflera* ‘suwmiarka’, *szut* ‘miał węglowy’, ‘bilon’, *szwaja* ‘noga, zwłaszcza brudna, o nieprzyjemnym zapachu’, *szwajaparaty* ‘nogi, zwłaszcza brudne, o nieprzyjemnym zapachu’, *szwamka* ‘gąbka’, *szwela* ‘podkład kolejowy’, *szwulek* ‘pederasta’, *szwung* ‘ciąg, pęd, impet, szybkość’, *ślamkreda/ślamkryda* ‘farba kredowa’, *ślómpa/ślumpa* ‘brudna, śmierdząca ciecz’, ‘niechlujna kobieta’, *ślumper* ‘brudas, obdartus’, *ślyps/ślips* ‘krawat’, *śrupok* ‘szczotka ryżowa’, *tafelka* ‘tabliczka’, *tafelek* ‘kawalek, plasterek’, *taszenlampa* ‘latarka kieszonkowa’, *tonkać/tónkać* ‘maczać, zanurzać’, *topek* ‘nocnik’, *twyst* ‘włóczka do cerowania’, *tytka* ‘torebka papierowa’, *ubrechtac (się)* ‘ubrudzić (się)’, *uszparować* ‘zaoszczędzić, uciulać’, *uszporac* ‘zaoszczędzić, uciulać’, *uślómprany* ‘ubrudzony’, *utonkać (się)/utónkać (się)* ‘umoczyć (się)’, ‘utopić (się)’, *wajcha* ‘zwrotnica’, *wanca/wancka* ‘pluskwa’, *wazka* ‘balia’, *weg* ‘precz’, *weko* ‘słój do zapraw’, *wiks* ‘lanie, bicie’, *wiksa* ‘pasta do butów’, *wiksować* ‘pastować’, *winklówka* ‘kątownik’, *wuchta* ‘wielka ilość, masa, mnóstwo’, *wyrajbować* ‘wyciąć otwór’, *wyszpanowany* ‘naciągnięty, naprężony’, *wysztramowany* ‘wyprostowany, wyprężony, sztywny’, *zabremzować* ‘zahamować’, *zajzajer* ‘kwas solny’, *zarościały* ‘zardzewiały’, *zดาลasiały* ‘zabiedzony’, ‘osowiały, zmartwiony’, ‘zmęczony, zmordowany’, *zemelka* ‘bułczanka’, *zicherhajtk/zihajtk* ‘agrafka’, *zojcha* ‘smród’, *zoldaj* ‘żołnierz, zwykle niemiecki’, *zolować* ‘zelować’, *zolówka* ‘zelówka’, *zorgować* ‘zabiegać o coś, gromadzić’, *zynder* ‘łobuz, nierób, obibok’ itd.

Kalk słowotwórczych i znaczeniowych jest w tej warstwie niewiele, gdyż w potocznej polszczyźnie Poznania w warunkach historycznych XIX i pierwszych lat XX wieku, przy powszechnym bilingwizmie polsko-niemieckim, nie wystrzegano się germanizmów formalnoznaczeniowych, mniej lub bardziej zaadoptowanych do języka polskiego (samokontrola użytkowników polszczyzny w tym względzie pojawiała się dopiero na poziomie języka literackiego, w którym, jak wiadomo, zakorzeniło się podówczas wiele kalk strukturalnych i semantycznych, których obcość generalnie nie była odczuwana (uświadamiana) przez użytkowników polszczyzny). Z kalk strukturalnych przytoczymy *obkładać* ‘wędlić, ser itp. na kanapce’ (według niemieckiego *Belag*), też *obkładać* – *obłożyć*, *obłożenie* (według niemieckiego (*die Brote*) *belegen*), serię *odkluścić*, *przekluczyć*, *zakluczyć* itp. ‘otworzyć zamek kluczem’, ‘zamknąć na klucz’ (według niemieckiego *ausschliessen*, *verschliessen*, *zuschliessen* itp.) czy *wietrznik* ‘ptyś’ (według niemieckiego *Windbeutel*). Przykłady kalk semantycznych: *kij* ‘piętro’ (według niemieckiego *Stock*), *odebrać się* ‘zrobić sobie zdjęcie’ (według niemieckiego *abnehmen*), *pojedynczy* ‘prosty, zwyczajny’ i *pojedynczo* ‘prosto, zwyczajnie’ (według niemieckiego *einfach*), *skrzydło* ‘fortepian’ (według niemieckiego *Flügel*) czy *związek* ‘połączenie kolejowe’ (według niemieckiego *Verbindung*).

Germanizmy tej warstwy stanowią około 29% całości leksyki (rozumianej dyferencyjnie⁹) gwary miejskiej Poznania¹⁰. Z oczywistych względów jest to warstwa receywna i zamknięta (co najwyżej może do niej dojść kilka kalk, gdyż te są najtrudniejsze do zidentyfikowania).

Z drugiej jednak strony jest to warstwa bardzo charakterystyczna, zawsze zwracająca uwagę i stąd chętnie wyzyskiwana w tekstach stylizowanych na gwarę poznańską. Stanisław Wasylewski tak napisał o przybyszach z „ciepłych krajów” (w Poznaniu zwanych hurtem *Galicjokami z Kóńgresowy*):

„Posprawiali sobie ogromne notesy, i dalejże zapisywać wszystko, czego w domu nie słyszeli. Pieczołowicie i skrzętnie wycinają ogłoszenia z dzienników, układają słowniki targowe i kuchenne, zapisują niezrozumiałe dla nich pożyczki z gwary [tzn. z gwary wiejskiej – B.W.] i wreszcie z największą uciechą – germanizmy” (Wasylewski 1930, 94).

Teoretycznie można by się spodziewać jeszcze jednej, najnowszej, najpóźniejszej warstwy – spadku po latach 1939–1945. Jak wiadomo, Poznań znalazł się wówczas na ziemiach bezpośrednio wcielonych (26 października 1939 roku) do Rzeszy (w okręgu Reichsgau Posen, przekształconym 29 stycznia 1940 roku w Reichsgau Wartheland). Pozostawał więc w czasie wojny i okupacji w innych warunkach niż na przykład Warszawa czy Kraków. Jednak językowych śladów tego odrębnego usytuowania naszego miasta brak (funkcjonują – czy raczej funkcjonowały – w Poznaniu tylko ogólnopolskie historyzmy typu *ausweis* czy *kenkarta*, brak swoistych historyzmów poznańskich czy wielkopolskich, właściwych ziemiom włączonym bezpośrednio do Rzeszy. Może dalsze dokładniejsze badania coś w tym względzie ujawnią, ale na razie wynik jest ujemny)¹¹.

Generalnie poznańska gwara miejska potwierdza syntetyczne uogólnienia Tadeusza Lewaszkiewicza z jego – wspomnianego już na początku tekstu – szkicu *Niemiecko-słowiańskie kontakty językowe (perspektywy badawcze)*.

Literatura

- Furdal A., (1973), *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Jankowiak L.A. (1997), *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie „Słownika prasłowiańskiego”, t. 1–7)*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1953), *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Majewicz A. F. (1999), *Języki wymierające i zagrożone – stan i perspektywy*, [w:] W. Maciejewski, *Świat języków (Wielka encyklopedia geografii świata, t. XIV)*, Poznań.
- Obara J. (1989), *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.

⁹ Zob. B. Walczak 2004.

¹⁰ Zob. rozdział *Słownictwo w Słowniku gwary miejskiej Poznania*, jw., s. 53–69.

¹¹ O germanizmach w gwarze miejskiej Poznania (choć nie w przyjętym tutaj aspekcie chronologiczno-stratyfikacyjnym) traktują prace: Walczak, Witaszek-Samborska 1989; Walczak 1992.

- Rzepka W. R., Walczak B. (1992), *Stratyfikacja prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w polszczyźnie (Uwagi po lekturze Słownika prasłowiańskiego)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria VIII, Językoznawstwo, Warszawa, s. 217–223.
- SGMP**, *Słownik gwary miejskiej Poznania*, pod red. M. Gruchmanowej i B. Walczaka, Warszawa–Poznań 1997.
- SPrasl**, *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, t. 1–8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974–2001.
- Urbańczyk S. (1956), *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, [w:] *Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich*, pod red. Z. Stiebera, Warszawa, s. 9–36.
- Walczak B. (1985), *Gwara poznańska dawniej i dziś*, „Życie i Myśl”, nr 1/2, s. 90–109.
- Walczak B. (1992), *Wpływy niemieckie w polszczyźnie Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 1–2, s. 67–75.
- Walczak B. (1998), *Zbieżności leksykalne lwowskiego balaku i poznańskiej gwary miejskiej*, [w:] *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича (1–3 квітня 1998 року) – у двох томах*, t. 1, Львів, s. 146–151.
- Walczak B. (2004), *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast – opis pełny czy dyferencyjny?*, [w:] *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, pod red. H. Sędziak, Białystok, s. 25–31.
- Walczak B. (2005), *Notatka etymologiczna: węborek*, [w:] *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, pod red. H. Karaś, Warszawa, s. 343–351.
- Walczak B. (2006), *Staropolszczyzna – zakres pojęcia na płaszczyźnie historycznojęzykowej*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. 1, pod red. E. Koniusz i S. Cygana, Kielce, s. 11–17.
- Walczak B. (2007), *Status etnolektu (problem: „język czy dialekt”?) w polskiej literaturze językoznawczej*, [w:] *leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej i J. Rychter, Gorzów Wielkopolski, s. 115–124.
- Walczak B. (2015), *Geneza poznańskiej gwary miejskiej*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2 (*Gwara*), s. 7–22.
- Walczak B., Witaszek-Samborska M. (1989), *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, pod red. S. Warchoła, Lublin, s. 285–295.
- Wasylewski S. (1930), *Na końcu języka*, Poznań.
- Wilkoń A., (1987), *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Фасмер М. (1987), *Этимологический словарь русского языка*, t. IV, Москва.

Ирина Васильевна Бакланова
Институт лингвистических исследований РАН
Санкт-Петербург, Россия
aglaja70@mail.ru

Лексика тематической группы «Жемчуг» в севернорусских говорах

Аннотация: Статья посвящена изучению названий тематической группы «Жемчуг» в севернорусских говорах. В тексте рассматриваются наименования жемчуга и его качественных характеристик; термины, связанные с добычей и использованием минерала; а также наименования украшений, изготавливаемых из него.

Ключевые слова: севернорусские говоры, жемчуг, женские народные украшения.

Abstract: Words denoting ‘pearls’ in northern Russian dialects. The article is devoted to studying names from the thematic group “Pearls” in North Russian dialects. In the text, names of pearls and their qualitative characteristics are considered; the terms connected with the production and use of the mineral; and also the name of jewellery made from it.

Keywords: Northern Russian dialects, pearls, traditional women’s jewellery

Тематическая группа «Жемчуг» представляет собой интересный материал для изучения материальной культуры русского народа¹.

Предметом описания данной статьи является лексика, относящаяся к природному минералу – жемчугу. В связи с этим будут рассмотрены тематические группы, обозначающие названия жемчуга и его качественных характеристик; терминов, связанных с добычей и использованием минерала; а также наименований украшений, изготавливаемых из него.

Источник исследования – материалы картотеки и Словаря русских народных говоров, а также Словаря русских говоров Карелии.

Этнографический материал, привлеченный в статье, необходим для выделения групп, входящих в исследуемое лексическое пространство. В связи с этим будет рассмотрен широкий круг слов разной частеречной принадлежности, называющих и описывающих реалию, давшую название всей группе; промысловую лексику, а также группы слов, относящиеся к сфере использования основного рассматриваемого объекта.

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ, грант 16-04-00150.

Добыча речного жемчуга на Руси, по всей вероятности, началась в очень отдаленные времена, но самые ранние документальные указания о добыче жемчуга на Руси относятся к XV веку. Так, великий князь Иоанн III в 1488 году сделал подарок венгерскому королю Матиушу (Матвеем Корвину). В этом подарке отмечается новгородский жемчуг, его величина и чистота: «А поминок послал князь Великий к Матиушу соболь черный, ноготочки у него золотом окованы с жемчугом. 20 жемчугов Новгородских на всех ногах, а жемчуг немалый, и хороши и чисты» (Якунина 1955, 11).

Известный русский ученый-географ Штукенберг, занимавшийся перламутровым промыслом, утверждал, что «нет в Европе страны, которая была бы столь богата, как Россия, реками и ручьями, в которых водятся жемчужные раковины (Штукенберг 1849, 56). На территории России чаще всего встречается жемчужница обыкновенная *Margaritifera margaritifera* (Жадин 1936, 106). По свидетельству академика Миддендорфа, жемчужные раковины водились в Архангельской, Олонецкой, Выборгской и Новгородской губерниях, а также в Петербургской, Псковской, Волынской, Ярославской, Вятской, Казанской, Симбирской и Пермской (Казанский 1891, 50). В списке жемчуженосных рек (165 наименований), главным образом, преобладают реки северо-западной части России (133 наименования) (Якунина 1955, 144–148). Жемчужный промысел был широко развит на данных территориях, что и отразилось в лексике местных говоров. Языковые единицы, зафиксированные в севернорусских говорах, мы и рассмотрим в данной статье.

У поморов практиковались особые способы вылова моллюска без нанесения существенного ущерба всей популяции. За каждой семьей промысловиков закреплялось определенное место, где и велась драгоценная охота. С помощью «водогляда», берестяной трубки со слюдяной пластиной на конце, опускаемой в воду через отверстие в плоту, на котором находились промысловики, в глубине высматривались колонии жемчужниц: *Плывешь лумболой [заводь] с тихой водой, смотришь, нет ли где разиньки с зернышком* (Арх.).

Жемчуг искали в двустворчатой ракушке, раковине, называемой *разинька*: *Потому ее разинькой зовут, что она на две створки и будто рот разинула* (Арх.) или *раковица* ‘двустворчатая ракушка, раковина’: *В раковицах жемчуг находили* (Мурман.). Считалось, что чем неказистей раковина, тем большая вероятность нахождения в ней жемчужины. Такая раковина называлась *неукрасистая* или *неукрасливая*: *Которая раковина страшней, в той жемчуг скрывается, она неукрасиста раковина* (Терск.).

Для извлечения ракушки с речного дна использовали щипцы, точнее длинный шест с щипчиками, иногда крючком на конце. Жемчужная горошина, извлеченная из моллюска, немедленно отправлялся за щеку добытчика на несколько часов, поскольку жемчуг, вынутый из раковин, твердеет не сразу, а постепенно. И чтобы при затвердевании он не растрескался, его подвергают так называемому «замариванию» (Бартенев 1902, 391).

Добытый жемчуг подвергается переборке. Вначале определяется размер жемчужин. Для этого использовались специальные дощечки с дырочками разной величины, называемые *кружалó* или *кружалó*. Затем следует специальная процедура по отбору качественных горошин: *Ты жемчужинка некатаная, Серебриночка*

неправленая (Петрозав. Олон.); *Дуня гульняя, фигурная моя, Ты жемчужинка некатая* (Олон.). *Некáтанный* или *некáтый* жемчуг высыпался на чайное блюдце. Те зерна, которые *сокатáлись* ‘катались и вертелись на блюдце’ (Пинеж. Арх.), отбирались, затем самые крупные, отсортировывались, а оставшиеся шли на домашние поделки. *Отборный*, очень хорошего качества жемчуг назывался *перебрáнный* жемчуг (Олон.).

Для наименования описываемого минерала, кроме литературного слова *жéмчуг* в разных вариантах – *жемч’ужка* (Новг., Волог.), *жéнчуг* (Олон., Арх.), *замч’ужка* (Арх., Печор), *зёмчуг* (Олон., Волог.), *зёмчуг* (Арх., Волог.), *зэньчуг* (КАССР), используется также лексема *камч’уг* (Волог.).

Ценность жемчуга определялась формой, величиной, цветом и степенью блеска горошины. Жемчуг высшего сорта назывался *первоно́мерный*: *Так у меня первономерна была [жемчужина]* (Мурман.).

Жемчуг правильной круглой формы, наиболее ценный среди других видов жемчуга – *кáтный*: *Как второй сондук со катным жемчугом*, (Мезен. Арх.); *окáтистый*, *откáтный*: *Не прошу я у тебя, батюшко, ни атласов и ни бархатов, ни откатного жемчугу* (Никол. Волог.); *раскáтный*: *В нас первый корабль с атласным бархатом, а второй-то корабль с раскатным жемчугом* (Пск. Пск.); *скáтный*: *Злато – серебро не откупа, чистый бисер не оборона, скатен жемчуг не заступа*. (Шенк. Арх.); *скопнóй/скопный*: *Из кости в кость да мозг переливается, скопной жемчуг да пересыпается* (Былины Печоры и Зимнего берега), *рóскачен жемчуг*: *По той по речушке да три струйки бежит Первая-та струечка – да бело серебро, Другая-то струечка – да красно золото. Третья-то струечка – роскачен жемчуг* (Тотем. Волог.), *сакочáн жемчуг*: *Яхонт по горнице катился, сакочан жемчуг на беду рассыпался* (Борович. Новг.), *скачённый* и *скачённый*: *Как завитны кудри желтыя по три ряда завивались, во четвертый заплетались, и на всякой волосиночке по скаченой по жемчужинке* (Олон., Печор.) *Как немножко тут времечка проходит же И идет-то ведь Дюкова да матушка. Ее везут-то ведь трое верно под руки, И одета она вся вот в жемчуг скаченной* (Былины Печоры и Зимнего Берега), *ска́жен жемчуг*: *В устах речь та рассыпается. Как скажен жемчуг катается* (Агренева-Славянская).

Хозяева особо крупных экземпляров сравнивали свою добычу, чей жемчуг *покатнее* ‘более круглый и крупный’: *Еще наш-то жемчуг покатнее* (Мурман.). Крупная тяжелая жемчужная горошина именовалась *крупчатая*: *Не крупчатая жемчужина скатилась* (Олон.). Жемчужины овальной формы *бóчечки* также ценились: *По реке нашей раньше тут ракушки доставали. Оветы скажут, может попадёт скатная, бочечка. Скатная катается, бочечка не катается но тоже хорошая, плашка на месте стоит* (Беломор.). В большинстве случаев форма жемчужного зерна неправильна – с разными искривлениями, нарастаниями; отсюда пошли и древнерусские названия такого жемчуга: «уродоватый», «уродец», «зубоватый», «угольчатый жемчуг», «жемчуг рогатый» (Якунина 1955, 16). Кроме цельных жемчужин часто попадался половинчатый жемчуг. Такого рода плоский жемчуг называется *плáшка*: *И форма много значила. Были как буханки – не размером, конечно, формой. Называли такие плашками* (Терск. Беломор.) *Были*

и плашки, значит – одна сторона круга-кругла, а другая – плоска. Плашек больше попадало (Мурман.).

Русский пресноводный жемчуг обычно белый с голубоватым, желтоватым или сероватым оттенком: *Жемчуг бывал разный. Самый стоящий-то – прозрачный* (Терск. Беломор.). Мягкий глянец, блеск, переливчатые оттенки качественных жемчужных зерен также отмечались в названиях, например, рассыпной ненанизанный жемчуг именовался *бл'есотью* 'от блеск' (Арх.).

Из жемчуга изготавливали различные ювелирные украшения, расшивали одежду, головные уборы, использовали в качестве украшения икон, церковной атрибутики и одежд священнослужителей. В рассматриваемом нами отрезке времени – середина 19 – начало 20 вв. – украшения из речного жемчуга являлись наиболее характерными для русского Севера. Пристрастие русских крестьянок и купчих к жемчугу было отмечено многими иностранными путешественниками. Причиной этого была его дешевизна, доступность не только зажиточным слоям, но и девушкам из простонародья, собственноручно изготавливающим изысканные жемчужные украшения. Купец Г. Т. Полилов-Северцев, оставивший своим потомкам любопытные воспоминания, в которых описана русская провинциальная старина начала прошлого столетия, отметил, что «жемчуг находил себе применение буквально во всех женских украшениях, начиная от кокошника и кончая кокетливо сплетенной из его нитей наколкой на косы...» (Пушкарева 1989).

В начале работы жемчуг нанизывали, *сади́ли* на нить: *Во тереме девица сидит, ожсерелье жемчужное садит* (Арх.), которая называлась *пёрлышко* (Верхнетоем. Арх.). При неосторожном движении жемчужинка выскакивала из рук, *прыскала* в сторону: *Жемчужинка прыснула, и не найти* (Осташк. Твер.). Жемчуг на нитке крепили способом *перевивка*: *Жемчуг нанизывали на нитку, перевивку потом делали да и носили на гулянку* (Чер.). Если приходилось откладывать работу в сторону, то оставалась незаконченная нитка жемчуга *пáнизка*: *Панизка жемчугу* (Север.), а готовая, полная нитка жемчуга *блесóвка* (Арх.) составляла дополнительный рядок в новом украшении.

Жемчуг являлся основой практически всех возможных видов украшений – серег, шейных, нагрудных украшений, украшений для головы.

Многообразие видов и форм жемчужных серег легло в основу наименований этого вида украшений. Например, *кошельки́* 'жемчужные или бисерные серьги, по форме напоминающие стилизованный кошелек в виде треугольное полотнища' (Арх., Олон., Тихв. Новг.), *пéтли* 'длинные жемчужные серьги в виде петли' (Холмог. Арх., Север.), *ба́бочки* 'жемчужные серьги, напоминающие крылья бабочки'; *рясы* 'короткие жемчужные серьги' (Арх.), *зерновые серьги* 'жемчужные серьги из особо крупного жемчуга – зернового' (Арх.), *лапы* – серьги большого размера (Верхнетоем. Арх.). Жемчужные серьги в обязательном порядке должны были присутствовать в наряде девушки. Величина сережек – некоторые достигали длины до плеч, а также качество используемого жемчуга свидетельствовали о благосостоянии семьи.

Большое количество жемчужных, шейных и нагрудных украшений дополняли наряд северных красавиц. Девушки носили *заборóчник* (*забрóшник*, *заборóсник*) – подковообразный воротничок, поверхность которого полностью покрывали

жемчугом. Он сиял на шее у девушки, как белый снег в морозную лунную ночь. Узкая белоснежная жемчужная полоска, украшающая шею девушки, называлась *наборóчник* (*набёрник*, *пёрлышко*). *Набóрушник* ‘шейное украшение в виде прямой или фигурной полосы холста, плотно (наборно) расшитой рубленным перламутром, речным жемчугом, вставками стекла в металлической оправе’ (Арх., Олон.); *наборóшник* ‘воротник-ожерелье из ткани, украшенный жемчугом’ (Арх., Олон.); *панízка* ‘короткие жемчужные бусы в одну нитку’ (Север.); *сажéнье* ‘шейное украшение из драгоценных камней и жемчуга, выполненное техникой крепления жемчуга, бисера’ (Север); *сн’изи* ‘бусы, ожерелье’ (Арх., Волог.). Очень красивые шейные украшения *ожерёлки* (*поджерéлочек*) из особо ценного вида жемчуга допускалось носить только девушкам. Считалось, что изысканность жемчуга придает особое очарование юности, подчеркивает чистоту и невинность. Нагрудное украшение подшейный язык спускалось на грудь, прикрывая вырез на одежде. Названия этих украшений отражали способ его изготовления – нанизывание, сборка жемчужных бусин на нить, а также место расположения – шея, горло.

Любой головной убор дополнялся жемчужной бахромой или сеткой из жемчуга и перламутровых бус – «*поднизью*» или «*очельем*». В качестве украшения на голове носили *золотник* ‘украшение из жемчуга’: *Два золотника да два кокошника было, золотник-то жемчуг; перó* ‘женское головное украшение в виде перевитых или соединенных иным образом нитей бус, бисера и т. п.’: *Жемчуг нанизывали на нитоцку. Перезивку потом делали, да и носили на гулянку. Вот это и есть перо* (Беломор.); *повязку* ‘женский головной убор в виде широкой ленты’: *Повязки на головушке носили* (Белоз.). *Повязки еще носили, бисером да жемчугом вышивали, да на лоб повязывали.* (Тер.) Повязкой назвался также ‘девичий головной убор’: *Невеста сидит, повязка така у ей, в церкви у венца повязку снимали.* Тер. *Просто невесту одевали, на голову повязку, жемчугом расшита. До венца повязку снимут.* (Онежск. + Волог.). Девушка в праздничной, расшитой жемчугом повязке на голове называлась ‘*повязанница*’ (Арх., Пск.). Жемчуг на свадебный головной убор невесты *перезвязку*, пришивала особая мастерица – *сажéльница* (Медв. Карел.): *Перезвязка – обручок и подвеска, у кого бусовая, у кого земчуг – кто побогаче* (Каргоп. Олон.).

Большое количество лексических единиц, обозначающих жемчуг и украшения из него, промысловых терминов, связанных с добычей и использованием минерала, свидетельствует о значимости этого минерала в культурно-бытовой жизни русского крестьянства и купечества.

Литература

- Бартнев И. (1902), *О русском жемчуге*, „Дневник отделения ихтиологии (императорское Русское общество акклиматизации животных и растений)”, вып. 10, с. 391.
- Жадин В. И. (1935, 1936), *Фауна СССР. Моллюски*, т. IV, вып. I. Семейство Unionidae, с. 106.
- Казанский Н.П. (1891), *Жемчужные раковины и жемчуг вообще и в России в особенности*, „Вестник Рыбпромышленности”, №2, с. 50.

- Мызников С. А. (2010), *Русские говоры Беломорья*, Санкт-Петербург.
- Пушкарева Н. Л. (1989), «*Венчик золотный, ошивка цепковая, кичка низанная, ошивка атласная...*», http://afield.org.ua/mod3/mod79_1.phtml, 20.04.2015.
- Штукенберг И. Ф. (1849), *О реках в России, в которых рождаются жемчужные раковины*, „Журнал Министерства народного просвещения”, Отд. 7, с. 56.
- Якунина Л. И. (1955), *Русское шитье жемчугом*, Москва.

Светлана Михайловна Белякова

Тюменский государственный университет, Институт филологии и журналистики
Тюмень, Россия
smbelyakova@gmail.com

Эстетическое отражение темы «Питание» в русских говорах Тюменской области

Аннотация: В статье рассматривается денотативно-референтная сфера «Питание» в ее эстетической рефлексии, отраженной в живой речи современного сельского населения. Для выявления специфики эстетического начала народной речи привлекаются языковые факты, характеризующиеся семантической двуплановостью и прагматической нагруженностью: тропы, экспрессивные и оценочные средства, фразеологизмы, прецедентные тексты. Данная область модифицирована как сфера-донор и как сфера-реципиент, соотносясь с разными аспектами области «Человек». Анализируемая тема развивается в нескольких направлениях, связанных, в частности, с субтемами голода, поста, ассоциации процесса еды с другими жизненно важными процессами; присутствует также модус комической оценки.

Ключевые слова: эстетическая функция, русские говоры, денотативная сфера питания

Abstract: Эстетическое отражение темы «Питание» в русских говорах Тюменской области. The article discusses the denotative-referential sphere “Food,” in its aesthetic reflection, mirrored in the living speech of a modern rural population. To identify the specificity of the aesthetic principle of the people’s speech involves linguistic facts, characterized by semantic and pragmatic biplanning load: trails, expressive and evaluative tools, idioms, precedent text. This area is modified as donor and as recipient in correlation with different aspects of the field of “Man”. Analyze the theme develops in several directions, associated in particular with subramani hunger, fasting, the Association of food with other vital processes; there is also the modus comic rating.

Keywords: aesthetic function, Russian dialects, denotative scope of supply

Существование эстетической функции языка (речи) практически никем из лингвистов не оспаривается, однако уровень освещения этого вопроса пока остается, на наш взгляд, не вполне удовлетворительным. В.Н. Телия в работе 1996 г. писала, что данная проблема остается наименее разработанной в лингвистике. К настоящему времени создано немало работ, посвященных этой функции, называемой то эстетической, то поэтической, но она рассматривается преимущественно на материале художественной речи. Однако ещё Р. Якобсон предупреждал, что «любая попытка ограничить сферу поэтической функции только поэзией или свести поэзию только к поэтической функции представляют собой опасное упрощенчество» (Якобсон 1975). По нашему мнению, сфера

разговорной речи, включая и речь диалектную, является тем полигоном, где активно воплощается эта функция, где возникают и испытываются многие средства ее реализации. Это подтверждают работы таких исследователей, как В.Е. Гольдин, Н.В. Лукьянова, В.Д. Лютикова и др. Мы вполне согласны с мнением Л.А. Новикова о том, что «потенциально все средства языка во всех его социально обусловленных разновидностях способны участвовать в реализации эстетической функции» (Новиков 2001, 19). Подчеркнем лишь, что этот потенциал находит свое вполне реальное воплощение в диалектной речи. Естественно, здесь возникает вопрос о том, какая роль в реализации рассматриваемой функции отводится фольклору, а какая – спонтанной диалектной речи. Условно говоря, фольклор – это «литературная» форма диалекта, и ему в максимальной степени присуще «эстетическое переживание» (И.В. Тубалова). Однако устная речь по-своему отражает это «переживание», обладая собственной эстетической рефлексией, специфика которой и должна быть вскрыта. Представляется, что существуют как общие черты, сближающие эти две разновидности (или функциональные стили) народного языка, так и специфические особенности каждой из них.

Работы Г. О. Винокура, В. П. Ковалева, Л. А. Новикова, Д. Н. Шмелева и других исследователей позволяют считать, что эстетика языковых знаков обусловлена различными преобразованиями в их семантике. Примем это положение за исходное для нашего исследования.

Для выявления специфики эстетического начала народной речи нами привлекаются следующие языковые факты: образные средства, экспрессивные и оценочные средства, фразеологизмы, прецедентные тексты (пословицы, присловья, загадки, сентенции, в том числе шуточные), феномены языковой игры. В качестве оснований их общности выступают семантическая двуплановость, которая реализуется главным образом в тропах, и прагматическая нагруженность (экспрессивность, прецедентность), а также взаимозаменяемость этих языковых феноменов.

Важнейшим аспектом рассмотрения является выделение и последующий анализ денотативно-референтных сфер, генерирующих «эстетические поля», их модификаций в качестве сфер-доноров и сфер-реципиентов, другими словами, «центробежных» и «центростремительных». Дальнейший анализ включает в себя определение важнейших семантических центров, связанных с этими двумя тенденциями, их номинативной плотности, выявление направлений переноса, обнаружение наиболее важных образов (предметных и ситуативных), установление связи данной сферы с национально-культурной системой эталонов, а в более широком смысле – с традиционно-культурными представлениями народа, где эстетические предпочтения перетекают в этические установки. Большое значение имеет и определение соотношения эстетически значимых языковых средств в каждой рассматриваемой сфере, выявление повторяющихся признаков и мотивов. Эти параметры описания представляются нам наиболее существенными.

В рамках настоящей работы исследуется денотативно-референтная сфера «Питание» в ее эстетической рефлексии, отраженной в живой речи современного сельского населения Тюменской области. Фактический материал извлечен из «Словаря русских старожильческих говоров юга Тюменской области» и диа-

лектных записей, произведенных автором, а также ее коллегами с кафедры общего языкознания Тюменского государственного университета в период с 1960 по 2016 гг. Для нас представляется принципиально важной установка на фиксацию спонтанной диалектной речи, включая и ее отражение в виде словарных статей в современных диалектных словарях. Сборники и записи фольклорных текстов нами не привлекались.

Денотативная область (точнее – тема) «Питание» – одна из важнейших в жизни человека. Её структура имеет, с одной стороны, общечеловеческие закономерности, с другой – тесно связана с национальными и региональными особенностями и традициями. Эстетическое освоение данной области, несомненно, имеет свою специфику, выявляемую при помощи разработанной нами схемы, включающей ряд параметров, что было использовано при описании других областей. При этом следует подчеркнуть, что общая схема, базируясь на определенных принципах, значительно варьируется в зависимости от характера денотативно-референтной сферы.

Целесообразно начать описание с выделения семантических групп (семантических центров) области. В нашем материале представлены следующие группы:

– наименования кушаний (имена существительные): *кудри* ‘печенье, хворост’, *ушки* ‘пельмени’. Это лексемы с образным компонентом значения, результат метафорического переноса ‘части тела человека’ > ‘кушанье’;

– характеристика кушанья или продукта как имеющего плохое качество, для такой характеристики, как правило, используются не отдельные лексемы, а высказывания: *его в рот пехаешь, а он обратно* ‘о хлебе плохого качества’; *голима костика, а не хлеб*; *крупя за крупинкой бегают с дубиной* (олицетворение); *под коркой (хлеба) роту солдат спрятать можно* (гипербола). Таким образом, плохое качество продукта эстетически отражается не как признак, а как ситуация, часто ирреальная;

– значение ‘быстро есть, наестся’: *метелить, напороться, набузгаться, набузениться, назубениться, налупиться, намякаться* (экспрессивные глаголы, образованные по одной модели, как правило, от экспрессивных основ со значением интенсивного действия);

– значение ‘привередничать в еде’: *рыться в хлебе (Щас в хлебе-та роются)*;

– значение ‘хороший аппетит, всеядность’: *русский человек три копны сена съест; в русском брюхе долото гниёт; зарод травы съедали; за ушами пищит; за уши не оттянешь; есть и давленным и травленным; за милую душу съешь; сядут – как булку хлеба за себя бросят; ели, как поросята*, экспрессивное наименование *набазуля* ‘человек с хорошим аппетитом’. Обратим внимание на определение *русский*, идентифицирующее «всеядность» человека как национальную особенность. При некоторой иронии, присущей данным высказываниям, считаем, тем не менее, что здесь присутствует мелиоративная оценка. Здесь следует отметить такие приемы, как гиперболизация, использование соматизмов, напрямую не связанных с процессом принятия пищи (уши), сравнение с животным. Также заметим, что две последние из выделенных групп находятся в отношении контрадикторности, при этом сопоставление их количественного состава (номинативной плотности) весьма красноречиво.

Следующие семантические центры характеризуют эту денотативную область в качестве сферы-реципиента.

«Питание» как сфера-донор эксплицирует следующие метафорические перемены и другие образно-экспрессивные средства:

– наименование или характеристика человека: *заскрёбышек / подскрёбыш* ‘последний ребёнок в семье’, *крупочка* ‘о маленьком ребёнке’, *солоделый* ‘о пассивном, неэнергичном человеке’; фразеологизмы – общая негативная оценка человека (с отрицательными частицами): *ни с чем пирог, одна корка; не до дна масленый; никуда её не покрошишь; от Абыка ни масла, ни молока;*

– физическое состояние человека: сравнительный оборот: *разопреешь как парёнка (Наредисся ек-ту, дак разопреешь, как парёнка;* где *парёнка* – ‘кушанье из пареных овощей, высушенных в печи’);

– внешний вид человека: сравнительный оборот *белая, как сметана (Эта Наталья у нас бела как сметана, в Веру вся);*

– физическое воздействие, направленное на человека: *берёзовой кашей угостить;*

– речевая характеристика (отрицательная): *каральку завернуть* ‘сказать что-то нелепое’ (*Мы не говорим, а только ляпам. Такую каральку завернёшь, что не развернёшь*), *выквасить* ‘сказать, сказануть’ (*По радио такое слово выквасят, что и не знашь, с чем его едят*).

При помощи образов сферы питания эксплицируются следующие чувства и эмоциональные состояния человека:

– смелость: *кто смел, тот съел;*

– чувство стыда: *как кипятком обожгло (Меня как кипятком обожгло, я застыдилася);*

– жадность: *хотеть два горошка на ложку (Хотел два горошка на ложку, а ни одного не поймал);*

– страстное желание: *хлебом не корми (Олександро наш гостюн, по гостям ходить – хлебом не корми);*

– чувство одиночества: *стены съедят (Меня стены съедят, я со скуки пропаду);*

– милосердие: *поделиться последней крохой.*

Глагол *съесть* является здесь аксиологически двойственным: относясь к субъекту, он несет мелиоративную оценку, ассоциируется с безусловно положительным качеством человека – смелостью; относясь к объекту (*меня съедят*) – пейоративную. Идиома *не знаешь, с чем его едят* является знаком ситуации невозможности идентифицировать какой-либо объект (не связанный с питанием), т.е. утилитарный признак становится признаком гносеологическим.

Достаточно широко представлен перенос на отношения между людьми:

– флирт, любовные отношения: *поглядывают, как рыбочку посаливают;*

– выращивание, воспитание ребёнка, которое ассоциируется прежде всего с кормлением: *вспоить-вскормить (Девять она споила-скормила, а одна померла), покормушка* ‘приёмная дочь’ (*Сын-от родной, а дочь-та покормушка. Её с пяти лет дочерью ишытают*);

– отдельный бюджет членов семьи: *жить на два кусочка (Мы с дедом живём на два кусочка)*;

– разное отношение к людям (возможно, противопоставленным по признаку пола): *кошке – молока да на печку, собаке – тумака да на улицу*;

– нежелание общаться с человеком: *как после собаки мясо не едят, так и после тебя не надо*.

Перенос 'кушанье' > 'природный объект' реализуется в нашем материале единичными примерами: *булка* 'небольшая возвышенность круглой формы' (*Косим-то всё булки, челпашки, значит*).

Сопоставление образного отражения сферы «Питание» в виде ее модификаций как донора и реципиента позволяет охарактеризовать ее преимущественно как обладающую центробежными (донорскими) тенденциями. Спектр переносных значений очень широк, но однонаправлен, это, главным образом, человек в его различных ипостасях.

Важным элементом эстетического отражения действительности является наличие предметных и ситуативных образов, о чем пишет С. М. Мезенин. «Такое деление вскрывает качественное различие сложности объектов отражения, и, кроме того, этому разграничению соответствует определенное различие в грамматическом оформлении образных средств» (Мезенин 1983, 56).

Как мы уже видели, некоторые признаки (продукта, кушанья) или характеристики (человека) могут эстетически отражаться в виде ситуаций. Таким образом, ситуации репрезентируются не на лексическом уровне, а при помощи фразеологизмов, в том числе сравнительных оборотов, и паремий, характеризующихся «наличием в их смысловой структуре оценочной и эмотивной модальности, которые «нагружают» идиому прагматически» (Телия 1996, 152). К ним относятся, кроме уже названных, например, следующие:

– вынесение приговора: *отломить как сухарик (А попробуй вот чё-ненабудь украсть, хотя бы в карман наложить с килограмм зерна, тебе десять лет отломают, как сухарик)*;

– самостоятельная жизнь взрослого ребёнка: *с маминых шанежек да на чёрствы пирожки*. В последнем примере «сепарация» выросших детей образно выражается при помощи замены продукта питания, ухудшения его качества (*чёрствые*), контекстуальной антонимии.

Важным признаком любой денотативной сферы является наличие в ней своеобразных эталонов народного мировидения (максимума, минимума, различных признаков предмета). В рассматриваемой сфере мы находим отражение эталона минимума (отсутствия пищи), для чего используются определенные языковые средства: специфическая конструкция «частица НИ + диалектный гипоним». См., например, следующие контексты: *Нету, нету квасу-ту, ни квасины нет. // Нет ни хлебнины, ни молочины. // В коструле хоть бы супина была! // Суп-от постняюущий: две салины (капельки жира) плават*. Жидкость, жидкое кушанье предстает как нечто дискретное, в нем можно выделить «атомы» (*квасина, молочина* и т.д.). Если в литературном языке в этих целях употребляется гипероним *капля*, то в говорах отмечается целый набор гипонимов, усиливающих экспрессию.

Небольшое количество какого-либо продукта, кушанья (которого достаточно только «для пробы») обозначается сочетанием *разговеться хватит*, отсылающее к теме поста.

Эталоном сладости (или вообще вкусного, приятного) выступает мёд (*считать за мёд*). Как отмечает К. В. Пьянкова, «существуют номинации, соотносящие пищу с различными частями человеческого тела. Например, «сладкими» обычно бывают уста» (Пьянкова 2008, 13). В нашем материале это отражено в частушке:

Раньше губки целовала – были сладкие как мёд,

А теперя опротивели – холодные как лёд.

Одна из наиболее важных тем, развиваемых в диалектном дискурсе в связи с рассматриваемой денотативной сферой, – это тема голода или недостаточного питания. Она реализуется при помощи следующих языковых средств: пословиц, фразеологизмов, часто с использованием рифмы. Например: *Голодному Федотку всё в охотку; День не едим, два не едим, неделю погодим да опять не едим; Дожили до тюки, нет ни хлеба, ни муки; Под одним окошком выпросишь, под другим съешь; Свёклу хлебашь и свёклой прикусываешь; Сегодня поели, завтра помешкали; жить на траве; зарод травы съедали; видал, как барин едал; зубы на спичку вешать; кнутовищем есть; мажут и не кажут; Во сне не видала, не то что едала; На себе шёлк, а в животе щёлк; Нужда заставит калачики есть; Похлёбку сварим, три раз разогреем да семь раз разведём; На крапиве жили, здоровые были.*

Важными образами / мотивами здесь являются отсутствие хлеба, ограниченность одним простым продуктом – овощем (свёкла), использование пищевых суррогатов (трава, крапива), а также мотив ожидания, выраженный глаголами *погодить*, *помешкать*. Отметим также синонимичность смыслов ‘питаться чем-либо’ и ‘жить на чем-либо’ (*Сколько голоду видели, на траве так и жили*), что отражает жизненно важный смысл питания. (Попутно укажем на концептуализацию абстрактного понятия голода как визуального воспринимаемого объекта.)

Характерны особые темпоральные характеристики: день, неделя, сегодня – завтра, а также использование числительных, что отражает феномен голода как продолжительный процесс. Тяжелое состояние человека, вызванное недостаточным питанием, передается при помощи моделирования ирреальных ситуаций (во сне не видела; видел, как ел барин; нужда заставит есть вкусные калачи; «использование» для приема пищи такого неподходящего предмета, как кнутовище; «отторжение» зубов от человека). На синтаксическом уровне развитие темы голода характеризуется использованием отрицательных конструкций, что усиливает модус ирреальности.

В связи с постоянной угрозой голода постулируется необходимость делать продовольственные запасы, что отражено в сентенции: *Едешь на один день, а хлеба бери на два*. Усиливает эмоциональное напряжение и гиперболизация: *зарод травы съедали; три раз разогреем да семь раз разведём*.

В диалектном дискурсе отражена постоянная связь голода с холодом, которые для информантов являются важнейшими знаками тяжело прожитой (пережитой) жизни человека. Например: *Голодом, холодом были. // И голод, и холод – всё*

пережили. // Я всё пережила: голод и холод, нужу и стужу, а вот одиночество пережить – никак. // Мы голоду и холоду хватили. Частично это объясняется и интралингвистическими коннотациями – фонетической структурой лексем, рифмой.

Значительное место этой субтемы в диалектном дискурсе объясняется тем, что записи народной речи производились в указанном регионе на протяжении более чем пяти десятилетий. Это большой период, сам по себе достаточно насыщенный, кроме того, следует учитывать и, если можно так выразиться, его «предысторию», т.е. события, оставшиеся за его нижним пределом, но хранящиеся в памяти информантов. Таким образом, охвачен практически весь XX век и начало XXI. Нет нужды говорить о тех потрясениях и невзгодах, которые пришлось на это время.

Характерной чертой народного мировидения выступает концептуализация горя, голода, тяжелых переживаний как процесса еды, употребления пищи, преимущественно жидкой (глаголы *есть, хватить, хлебать*): *голодушки хватить, горя похлевать, хлебнуть горюшка, хлебнуть жареного петуха* (усиление экспрессии за счет алогизма), *хлебаем горе хоть с квасом, хоть с чаем; съесть жданы*. См. контексты: *Мы покрепче были бы, если бы голодушки не хватили. // Наше поколение было такое. То ли уж мы голода хватили... // Во время войны хватили горького до слёз. // Ничё, пожили, горя похлебали. // В войну-ту хлебнули горюшка, займ отдай, у тебя ни пить ни исъ, давай и только. // Я, дочка, в жизни крепко жареного петуха хлебнула.*

Тема поста не слишком представлена эстетическими средствами и решается, главным образом, в юмористическом ключе, что подробнее будет рассмотрено ниже. Обильная еда выступает символом сытости, достатка, благополучия: *и сырым и варёным; есть от пуза; за милую душу (съесть); сыт, пьян и нос в табаке; хлеб на столе, и гость на коне; едой силу не вымотаешь*. Приведем контексты: *Меня родители поддьярживали и сырым и варёным. Мать настряпает,стряпаного даст. // Мы едим от пуза. Утробу набьём и ходим, земля держит, не гнётся – и ладно. // На гулянке если есть рыбный пирог, то богато живут. // Картопочки сварить, молочка, сметанки, яичко – потом в печку. За милую душу съешь.* Так прием пищи, сытость связывается в народном сознании не только с животом (утробой), но и с душой.

Процесс принятия пищи сопоставляется со следующими процессами (отражено в пословицах и сентенциях):

– работы: *Если печь не накормишь, сам не наешься; Ешь, что поставят, и робь, что заставят; Не пашем, не машем, так едим;* имплицитно: *Лето – припасиха, зима – прибериха; Не посеешь – не пожнёшь.* (Наиболее важный смысл: чтобы была пища, нужно поработать; ср. известную пословицу *Что потопашь, то и полопашь*. Другая народная максима: не надо быть привередливым ни в еде, ни в работе.);

– сна: *Ел бы сладко да спал бы гладко; Мне только и укоренье было: любишь есть сладко да спать гладко; Ела, что хотела, спала, как умела; Не от того оголели, что сладкое ели, а от того, что долго спали.* В двух первых примерах находим отражение идеального образа жизни – гармонии питания и сна, но,

скорее, недостижимого, не случайно употребляется сослагательное наклонение или выражение своеобразного упрёка. При этом используется рифма, наречие *сладко* имеет значение 'вкусно', а *гладко* – 'вволю' или 'мягко'. Смысл последней сентенции: если хочешь жить благополучно, не надо много спать.

Смеховая линия («модус комической оценки»), представленная в нашем материале, касается нескольких направлений. Одно из них связано с религиозной темой. Так, имеется мотив поста, где отчетливо проявляется саркастическое или несерьезное отношение к нему: *пост не мост: можно и объехать* (развернутое отрицательное сравнение); *отойдёт коту масленица, придёт великий пост* (здесь возникает зооморфный образ, мало совместимый с религиозной традицией). Другое развитие этой темы: христианские праздники, где также обнаруживаются проявления народной смеховой культуры. Например, о громе на Петров день: *Петро да Павел пиво гонят; Петров идёт, пиво варит*.

Следующее направление связано с характерным для народной культуры противопоставлением процесса еды работе, что выражается в шутивной присказке: *Тут, айда молотить! – Брюхо болит. Тут, иди йись! – А где-ка моя больша-та ложка?*

И еще одно направление касается темы здоровья, чаще плохого: *чаю без рукавиц напилась – и загрипповала; едим – давимся, идём – валимся*.

Наиболее частотными лексемами – наименованиями продуктов питания являются *хлеб, мясо, крупа, мука, молоко, пирог*. Хлеб выступает символом питания вообще, что отражено и в литературном языке.

Среди частотных соматизмов, используемых в сфере питания: рот, пузо (брюхо), уши, а также душа. И если два первых выглядят совершенно естественно, то лексема *уши*, скорее, является отражением гиперболизации процесса употребления пищи, его особой интенсивности.

Один из важных образов этой сферы – образ теста (квашни). Он рассмотрен нами с привлечением материалов других говоров. В народных представлениях «достаток и обеспеченную жизнь символизировали закваска и хлебная опара, основными качествами которых является «непрерывность» (своего рода преемственность) и постоянный рост» (Пьянкова 2008, 15). Существенным признаком квашни (понимаемой как комплекс посуда + находящееся в ней тесто) является большой объем, важен и признак консистенции теста – его рыхлость, аморфность. Они выступают мотивировочными признаками при переносном наименовании толстого (а иногда и неряшливого) человека: *квашня, квашня квашней* (яросл.); *Эк-от сел за стол, как квашня, расстронулся, а бабёшку с краешку посадил* (кург.). Признак 'чрезмерно полный (о человеке)', как нами уже было отмечено, часто развивает переносное значение 'медлительный, неповоротливый', оно фиксируется, например, в свердловских или среднеобских говорах. Косвенно этот признак отражен в пословице *Баба не квашня: встала да пошла*. Может развиваться и более широкое значение, отражающее общую отрицательную оценку человека, т.е. статус лексемы приближается к экспрессиву: *А она сидит, квашня, дома, не работат* (ср.-приобск.).

Другой признак квашни, т.е. теста, опары – это способность быстро подниматься, увеличиваться в объеме, что приводит к возникновению

компаративов *как на опаре* «очень быстро», *как на опаре киснут* ‘о быстро растущих детях или растениях’ (с мелиоративной оценкой). См. контексты: *Он, Сенька-то, как на опаре растёт. // Как на опаре киснут, как сутунки парни-те у их, полнушиши да здоровушиши. // В огородчике всё как на опаре кисло.* Ироническое употребление этого же фразеологического оборота фиксируется в новосибирских говорах, где он приобретает семантику ‘очень быстро полнеть’. В некоторых диалектах, например, в ярославских, ФЕ *как на опаре киснуть* приобретает совершенно иное значение – ‘вести однообразную, бездеятельную жизнь’. Это связано с разнообразием ассоциаций, связанных с признаком ‘кислый’, сводимых, как отмечает К. В. Пьянкова, к двум основным вариантам: ‘заквашивать’ (действие человека по отношению к продукту) – это хорошо, а ‘прокисать’, т.е. портиться – плохо. Однако признак ‘кислый, заквашенный’ может приобретать пейоративную оценку при характеристике человека в связи с участием персонажа нечистой силы: *лешим (чёртом) наквашен* ‘об упрямом, «вредном» человеке’ (ср.-урал.).

Процесс заквашивания (заведения) теста образно сопоставляется и с зачатием человека – *на вине заведённые* «о детях пьяниц», что выстраивается в логическую цепочку: заквашивание – увеличение объема теста (зачатие – рост). Этот же круг ассоциаций лежит в основе фразеологизма *на ржаной закваске замешанный* ‘обычный, ничем не примечательный (по отношению к человеку)’ (краснояр.). Основой «теста» становится вино или «простая» закваска.

Кроме того, с квашнёй связан довольно длительный процесс замешивания и дальнейшей обработки теста. Отсюда фразеологизмы *не растворёно, не замешано* ‘ничего не сделано, работа не выполнена’ (*Зовут суседи по ягоды, а у меня ешо не растворёно, не замешано, нечё не успеваю я*) и *растворил, а примешивать нечем* ‘о ситуации, когда нет возможности продолжить уже начатое дело’. См. обыгрывание данного фразеологизма в следующем контексте: *Начал, растворил, а примешивать нечем. Теперь этот примешивает* (о разных руководителях, сменивших друг друга). Вследствие длительности и постоянности процесса замешивания теста он становится символом непрерывности женской домашней работы в целом: *У неё одна рука в квашине, другая – в корыте.*

Сфера «Питание» весьма своеобразно рефлексирована в народной речи и культуре. Так, при сопоставлении с аналогичной сферой, отраженной в литературном русском языке обнаруживаются значительные расхождения, например, в плане системности образования переносных значений. В частности, В. П. Харченко выделяет следующие направления метафорического переноса наименований кушаний, продуктов питания: консистенция какого-либо кушанья (*кисель, тюрмя, лапша*); способ приготовления и разнообразный состав кушаний (*винегрет, кавардак*); вкусовые качества продуктов (*малина, мармелад, мёд*); часть продукта, выделяющаяся по своим вкусовым качествам (*изюминка, сок, сливки*) (Харченко 2012). В нашем материале обнаруживаются оказываются относительно продуктивными лишь первое и третье из выделенных этим исследователем направлений. В целом такой тип метафорического переноса не выглядит слишком активным в изучаемых говорах. Если используется метафора: кушанье > человек, то, как правило, происходит уточнение, конкретизация наименования кушанья: *ни с чем тирог.*

Таким образом, рассмотренный материал позволяет прийти к некоторым выводам. Сфера «Питание» сочетает в себе свойства донора и реципиента. Однако «донорство» присуще ей в гораздо большей степени. Происходит преимущественно перенос на человека (его физический облик, чувства и эмоциональные состояния, отношения между людьми). Таким путем денотативная сфера, имеющая утилитарную направленность, эстетически переосмысливается как мир человеческой личности в ее разнообразных интенциях и состояниях, а также жизненных коллизиях.

Сфера характеризуется многообразием семантических центров, она может быть представлена как «коммуникативно-деятельностная ситуация» (В. В. Химик), так как предполагает приготовление и совместный приём пищи, различные состояния, оценки, взаимоотношения, типичные образы и т.п.

Языковые средства, отражающие эстетическое восприятие данной сферы, очень разнообразны. Одна из специфических особенностей, присущих определенным направлениям развития темы (субтемы голода или плохого качества продукта), – это моделирование ирреальных ситуаций. Таким образом, «инобытие» порождает не только алкоголь, о чем пишут исследователи (Степанов 2001, Устинова 2011), но и значительное ограничение питания.

Данная сфера отражается в многочисленных пословицах и сентенциях, особенно при объективации субтемы голода, чрезвычайно важной для диалектоносителя и развиваемой при помощи различных образов и мотивов. Перед нами не только эмоциональная, но и рациональная реакция, осмысление наиболее существенных ситуаций. Плохое питание проецируется на жизнь в целом, обретая экзистенциальное значение. Существует корреляция между различными типами образов и языковыми средствами, характер которой, однако, нуждается в подробном исследовании.

Прослеживается тесная ассоциативная связь процесса питания с другими жизненно важными процессами (работы, сна). Это могут быть отношения противопоставления, причинно-следственные или взаимного дополнения. Так основные составляющие биологического и социального существования человека вступают во взаимодействие и объединяются в эстетическом начале народного языка.

Сокращенные наименования русских народных говоров: краснояр. – красноярские, кург – курганские, ср.-приобск. – среднеприобские, ср.-урал. – среднеуральские, яросл. – ярославские.

Печатные источники

- Алексеев М. А., Белоусова Т. П., Литвинникова О. И. (2004), *Человек в русской диалектной фразеологии: Словарь*, Москва.
- Лютикова В. Д. (2000), *Словарь диалектной личности*, Тюмень.
- Словарь русских старожилческих говоров юга Тюменской области* (2014), в 2 т., ред. С. М. Белякова, Тюмень.

Фразеологический словарь русских говоров Сибири (1983), ред. А. И. Федоров, Новосибирск.

Литература

- Мезенин С. М. (1983), *Образность как лингвистическая категория*, „Вопросы языкознания”, № 6, с. 48–57.
- Новиков Л. А. (2001), *Избранные труды*, Т.2, *Эстетические аспекты языка*, Москва.
- Пьянкова К. В. (2008), *Лексика, обозначающая категориальные признаки пищи, в русской языковой традиции: этнолингвистический аспект*, АКД, Екатеринбург.
- Степанов Ю. С. (2001), *Константы русской культуры*, Москва.
- Телия В. Н. (1996), *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва.
- Тубалова И. В. (2003), *Фольклорный таксис как эстетическая категория*, [w:] *Миромоделирование в языке и тексте*, ред. З. И. Резанова, Томск, с. 151–160.
- Устинова Н. А. (2011), *Пищевой код традиционной культуры Среднего Приобья: этнолингвистический аспект*, АКД, Томск.
- Харченко В. П. (2012), *Переносные значения слова*, изд. 3-е, Москва.
- Химик В. В. (2000), *Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен*, Санкт-Петербург.
- Якобсон Р. (1975), *Лингвистика и поэтика*, [w:] *Структурализм: «за» и «против»*, Москва.
URL: <http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm>, 04.05.2016.

Lechosław Jocz

Akademia im. Jakuba z Paradyża, Pracownia Dialektologii
i Słowiańskich Języków Mniejszościowych
Gorzów Wielkopolski
lechoslaw.jocz@gmail.com

System samogłoskowy gwary Dąbrówki Wielkopolskiej

Abstrakt: W niniejszym artykule przedstawiono akustyczno-fonetyczną i fonologiczną analizę samogłosek współczesnej gwary Dąbrówki Wielkopolskiej. W przebadanym materiale stwierdzono bardzo dobre zachowanie fonetycznych cech gwarowych (np. dyftongicznej wymowy *[i], bogactwa wariantów dyftongicznych i monoftonicznych */o/ czy uwarunkowanej sąsiedztwem lewostronnym alofonii /u/). Analiza akustyczna pozwoliła na precyzyjną charakterystykę głosek gwary i rewizję dotychczasowych opisów (np. alofon /u/ po koronalnych i palatalnych jest nie tylko obniżony, ale również scentralizowany, kontynuanty */e:, eN, ẽ/ po miękkich zachowują odrębność od /i/, kontynuans */a:/ bywa nieco obniżony w stosunku do [ɔ], ale nie osiąga poziomu [ɐ]). Ponadto analizy audytywne i akustyczne umożliwiły wykazanie niezauważonej dotychczas opozycji pomiędzy kontynuansiem */e:/ a kontynuansiem /e/ przed /N/ i ustnym kontynuansiem */ẽ/, a w konsekwencji odkrycie „nowego” fonemu samogłoskowego.

Słowa kluczowe: fonetyka, fonetyka akustyczna, fonologia, system samogłoskowy, gwary wielkopolskie.

Abstract: The Vowel System of the Dialect of Dąbrówka Wielkopolska. The aim of the paper is to provide a phonetic and phonological description of the vowel system of the Dąbrówka Wielkopolska dialect. The analysed material revealed the very good retention of the original dialectal phenomena (e.g. the diphthongal pronunciation of *[i], diversity of monophthongal and diphthongal variants of */o/, or two allophones of /u/ conditioned by the preceding consonant). The acoustic analyses provide a precise phonetic description of the dialect's vowels and revisions to the previous descriptions (e.g. the allophone of /u/ after coronal and palatal consonants is not only lowered, but also centralised, the reflexes of */e:, eN, ẽ/ after palatals are distinct from /i/, the reflex of */a:/ is sometimes lower than [ɔ], but never reaches the height of [ɐ]). Farther, the perceptive and acoustic analyses revealed a – hitherto unnoticed – opposition between the reflexes of */e:/ on the one hand, and the reflexes of */e/ before /N/ and the vocalic reflexes of */ẽ/ on the other, and, consequently, made it possible to discover a “new” vowel phoneme.

Keywords: phonetics, acoustic phonetics, phonology, vowel system, Greater Poland dialects

Wstęp

Niniejszy artykuł jest pobocznym pokłosiem badań terenowych w Dąbrówce Wielkopolskiej, wykonanych przeze mnie we wrześniu 2015 roku w ramach projektu *Sound Comparisons Project*, realizowanego w Instytucie Historii Ludzkości im. Maksą Planc-

ka w Jenie. Badania te polegały na zebraniu nagrań ok. 150 słów i form z przygotowanej uprzednio listy (zadaniem informatorów było przetłumaczenie na gwary podanych przeze mnie ustnie form polskich)¹. Informatorami były trzy kobiety w wieku powyżej 65 lat, urodzone i zamieszkałe w Dąbrówce Wielkopolskiej (z wsi tej pochodzili również oboje rodzice każdej z nich). Materiał badawczy, będący podstawą przedstawionych poniżej analiz, składa się nie tylko z wymówień leksemów z rzeczony listy (wszyscy informatorzy), ale również ze swobodnych komentarzy i wypowiedzi (wszyscy informatorzy) oraz opisu dawnych zwyczajów weselnych (tylko jeden informator). Odpytywana lista nie była stworzona z myślą o badaniach nad zróżnicowaniem fonetycznym gwar polskich, jej głównym celem były bowiem porównania ogólnosłowiańskie (przy czym przy wyborze słów bardzo istotne było istnienie we wszystkich lub jak największej liczbie języków słowiańskich pełnego odpowiednika etymologicznego w sensie morfologicznym), a w pewnym stopniu również ogólnoeuropejskie i ogólnojęzykowe. Z tego też powodu nie wszystkie zjawiska fonetyczne, interesujące z punktu widzenia gwar polskich w ogóle i gwary Dąbrówki w szczególności, reprezentowane są tu w zadowalającym stopniu. Opowiadanie i (w nieco mniejszej mierze) spontaniczne komentarze były więc bardzo istotnym uzupełnieniem. Ostatecznie analizom akustycznym poddałem niemal 700 fonów. Pomimo stosunkowo dużej ilości przebadanych jednostek w niektórych zagadnieniach szczegółowych wyciągnięcie ostatecznych wniosków okazało się niemożliwe. Niemniej jednak znakomitą większość istotnych kwestii można było na podstawie przeanalizowanego materiału rozstrzygnąć z całkowitą lub dużą pewnością. Taki – w pewnej mierze wstępny – opis pozwala na wyznaczenie aktualnych zagadnień badawczych i stworzenie ram dla przyszłych badań, co stanowi wartość samą w sobie. Zaznaczyć przy tym należy, iż niniejszy artykuł stanowi pierwszą aktualizację i weryfikację opisów fonologicznych gwary Dąbrówki od kilkudziesięciu lat oraz pierwszy opis akustyczny jej głosek (i zresztą jeden z pierwszych opisów akustycznych polskiej fonetyki gwarowej w ogóle).

Stopień zachowania gwarowych cech fonetycznych w samych nagraniach, w trakcie których informatorzy byli w pełni świadomi, że interesuje mnie właśnie gwara, okazał się bardzo dobry (nie stwierdziłem przy tym niczego w rodzaju form hiperpoprawnych, nieautentycznych). Zresztą wpływ gwary na wszystkich poziomach systemu językowego był u informatorów bardzo wyraźny nawet przy próbach mówienia standardową polszczyzną.

¹ Odpytywana lista to: *jeden, dwa, trzy, cztery, pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć, sto, mój, twoja, wasi / wasze, swoje, na lewo, ja, mnie / mi, nas, ty, jego / niego, nie, gdzie, tam, i, w morzu, głowa, nos, ucho, łzy, język, zęby, broda, ręce, kolano, krew, serce, pies, wilk, mysz, ryby, krowa, owca, jajka / jaja, róg, skrzydło, pióro, wełna, imię, słowa, świat, brat, bracia, dzień, dni, noc, czas, rok, godzina, lato, zima, słońce, miesiąc, niebo, woda, rzeki, jezioro, morze, ogień, dym, popiół, kamień, ziemia, piasek, złoto, śnieg, lód, wiatr, grom / grzmot, chleb, mięso, sól, ziarno, miód, słoma, kora, korzeń, cierni, dęby, trawa, pola, stół, igła, koło, gra, gród, miasto, czarna, biały, zielony, żółty, długi, cienki, szeroki, ostra, tępy, młody, stary, żywy, święty, goły / nagi, miły, dobre, wierne, pełna, dalekie, bliskie, ciepła, suchy, mokre, słodki, błogi, nowy, jest, byli, stojcie, siądźcie, padasz, leżysz, pływał, lata, leci, jem, pijemy, ssie, pluj, spała, żyje, martwa, wierzysz, słuchaj, śmieje się, dam, szyje, tarł, kopiemy, boimy się, oddychaj, zamarzło, związany, pisz.*

Pomiarów akustycznych dokonałem w programie Praat², a wstępnego opracowania danych liczbowych w arkuszu kalkulacyjnym pakietu Apache OpenOffice³. Normalizację wartości formantowych przeprowadziłem za pomocą internetowego narzędzia NORM (z zastosowaniem metody Lobanova z przeskalowaniem wyników na Hz)⁴. Do sprawdzania hipotez statystycznych zastosowałem test Manna-Whitneya, zaimplementowany w programie SOFA Statistics⁵; jako poziom istotności przyjąłem wartość 0,05.

W artykule niniejszym używam standardowej transkrypcji IPA. Koniecznych jest tu kilka drobnych uwag. Litery [ɛ, z, tɕ, dz] odpowiadają polskim *sz, ż, cz, dż*. Afrykaty oznaczam za pomocą kombinacji typu [ts], w przypadku połączeń zwartej ze szczelinową używam natomiast zapisu [t.s]. Taki sam sposób notacji stosuję do rozróżniania dyftongów od połączeń dwóch samogłosek. Symbol [ɣ] reprezentuje dźwięk tożsamy z polskim *ɣ*. Litery [a] używam jako symbolu samogłoski centralnej czy przednio-centralnej.

Gwara Dąbrowki Wielkopolskiej była przed drugą wojną światową jedną z najdalej na zachód wysuniętych gwar polskich, granicząc bezpośrednio z niemieckim obszarem językowym. Zresztą sama miejscowość znajdowała się wówczas po niemieckiej stronie granicy państwowej. Czynniki geograficzne (pas jezior i lasów) sprzyjały izolacji gwar Dąbrowki i kilku okolicznych wsi od reszty polskiego obszaru językowego (Gruchmanowa 1969, 5). Doprowadziło to do powstania na danym terenie cech gwarowych (w tym fonetycznych), obcych nie tylko innym gwarom wielkopolskim, ale w pewnych przypadkach również wszystkim pozostałym gwarom polskim (Nitsch 1957, 92–93). W kontekście zaawansowanego i nieodwracalnego procesu zastępowania gwar ogólną polszczyzną potoczną (w przypadku naszej gwary wzmocnionego być może w pewnej mierze powojennymi zmianami etnicznymi w najbliższych okolicach wsi) badania nad fonetyką i fonologią gwary Dąbrowki Wielkopolskiej są więc niezwykle aktualne. Nawiasem mówiąc, podjęte przeze mnie badania nad konsonantyzmem gwary przyniosły nieoczekiwane i obiecujące wyniki (Jocz 2016).

Dysponujemy dwoma opisami systemu dźwiękowego interesującej nas gwary. Praca Moniki Gruchmanowej (1969, 9–64)⁶ zawiera przede wszystkim dokładny i obszerny opis wymowy (na lata pięćdziesiąte ubiegłego wieku) w odniesieniu do fonemów staropolskich. Opis *stricte* fonologiczny systemu samogłoskowego jest dość szczupły i budzi pewne wątpliwości. Gruchmanowa (35) stwierdza bowiem eksplicytnie, iż w Dąbrowce mamy do czynienia z pięcioelementowym systemem wokalicznym i taki właśnie system przedstawia w odpowiednim schemacie. Z przedstawionego obok schematu diachronicznego wynika jednak, iż gwara ma sześć fonemów samogłoskowych. Również sześć jednostek fonologicznych odnajdujemy w znajdującym się bezpośrednio poniżej zestawieniu fonemów i alofonów. System pięcioelementowy wygląda następująco:

² <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>, 25.06.2015.

³ <http://www.openoffice.org/pl/>, 25.06.2015.

⁴ <http://lvc.uoregon.edu/norm/norm1.php>, 25.06.2015.

⁵ <http://www.sofastatistics.com>, 25.06.2015.

⁶ Dla oszczędności miejsca w dalszej części artykułu odwołania do tej pracy podaję w następujący sposób: (G, x) lub (x), gdzie x to numer strony.

Tabela 1. System samogłoskowy gwary dąbrowieckiej wg M. Gruchmanowej (35)

	Przednie	Środkowa	Tyłna
Wąskie	i		u
Średnie	e		^(w) o
Szeroka		a	

Szóstym – niezrozumiale potraktowanym – fonemem jest *o*. Oczywiście nie wiemy, gdzie w schemacie umieściłaby go autorka i jaki stosunek fonemów *o* i ^(w)*o* zaproponowałaby. Z punktu widzenia opisanych przez nią wariantów najbardziej rozsądne wydaje się umieszczenie *o* na miejscu ^(w)*o* i przesunięcie tego ostatniego do rzędu centralnego (środkowego). Alternatywą, mniej chyba przekonującą, byłoby sklasyfikowanie *o* jako samogłoski tylnej i niskiej (szerokiej).

Opis Zuzanny Topolińskiej (1982, 64–67)⁷ został oparty na badaniach przeprowadzonych przez Monikę Gruchmanową w 1969 r. Jest on typowym opisem tworzonym na potrzeby *Ogólnosłowińskiego atlasu językowego*, czyli opisem bardzo lakonicznym, w pewnym sensie schematycznym, nieprezentującym praktycznie w ogóle materiału językowego i przedstawiającym wyłącznie końcowy efekt rozważań. Z tych powodów dość często trudno jednoznacznie zweryfikować poprawność interpretacji autorki, co istotne jest zwłaszcza dlatego, że z dzisiejszego punktu widzenia pewne wątpliwości budzi zastosowana metodologia opisu fonologicznego⁸. Dla gwary Dąbrówki Wielkopolskiej Topolińska przyjmuje siedem fonemów samogłoskowych. System zaproponowany przez nią najlepiej przedstawić w formie matrycy:

Tabela 2. System samogłoskowy gwary dąbrowieckiej wg Z. Topolińskiej (64)

	ɔ	ø	o	y	i	e	a
Zaokrąglona	+	+	+	–	–	–	–
Niska	o	o	o	–	–	–	+
Wysoka	+	–	–	+	+	–	o
Centralna	o	+	–	+	–	o	o

Fonemy *ø*, *y* mają być przy tym fonemami „fakultatywnymi”.

Stosunek fonemów wyróżnionych przez Gruchmanową i Topolińską (czy też reprezentujących fonemy te symboli) wygląda następująco: *i=i*, *e=e*, *a=a*, ^(w)*o=ø*, *u=ɔ*, *(o)=o*. Fonemu analogicznego czy tożsamego *y* Gruchmanowa nie wyróżnia, dostrzegając go jednak w gwarze sąsiedniego Nowego Kramaska i oznaczając również symbolem *y* (G, 36).

⁷ Dla oszczędności miejsca w dalszej części artykułu odwołania do tej pracy podaję w następujący sposób: (T, x) lub (x), gdzie x to numer strony.

⁸ Por. liczne komentarze w monografii (Jocz 2013).

Dla oznaczenia tych fonemów w transkrypcji IPA przyjmuję (w kolejności jak w powyższym akapicie) następujące symbole: /i, ε, a, ɔ, u, e, i/. Notacja historyczna tych fonemów to */i, e, a, a:, u, o, e:/. Pozostałe fonemy staropolskie oznaczam symbolami */o:, ē, ð/ (z braku takiej potrzeby w przypadku gwary Dąbrówki nie rozróżniam /i, u/ od /i:, u:/).

Samogłoski akcentowane

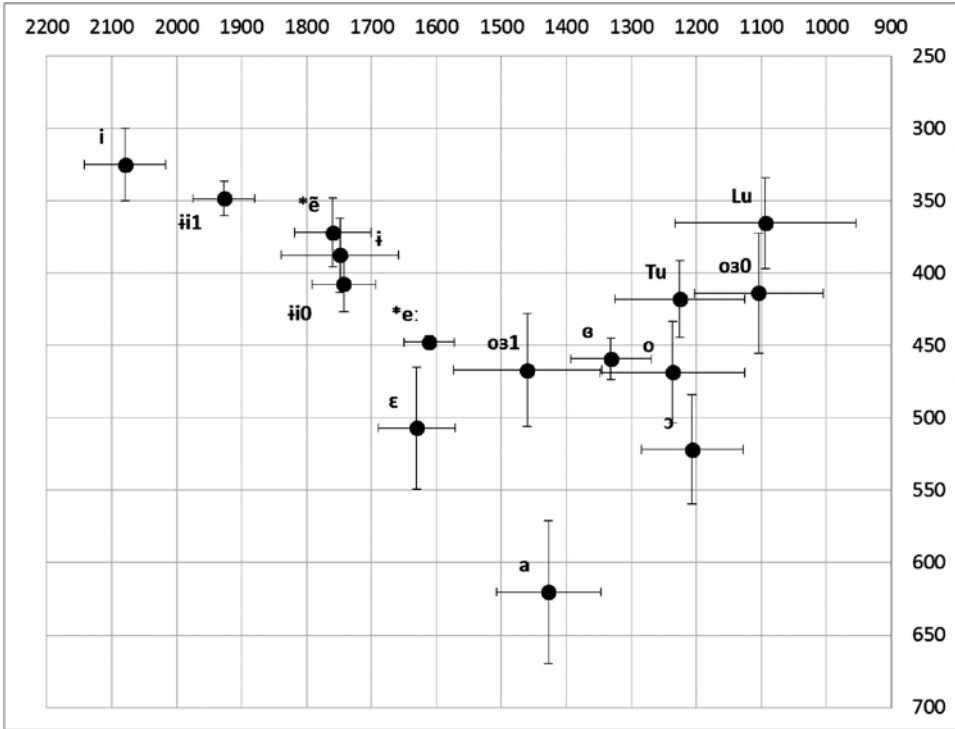
W celu wstępnej weryfikacji istniejących opisów w pierwszej fazie analiz akustycznych rozróżniłem większą liczbę klas samogłosek, niż wydawało się to konieczne z punktu widzenia dotychczasowej literatury (np. do osobnych klas przyporządkowałem początkowo */u/ i */o:/ z uwzględnieniem kontekstu lewostronnego; */a:/ i tylne monoftongiczne kontynuanty */o/; */e:/, monoftongiczne kontynuanty */i/ i wokaliczne kontynuanty */ē/). Następnie na podstawie tej pierwszej fazy analiz fonetycznych i wstępnej analizy fonologicznej część z tych klas połączyłem (np. */u/ i */o:/, których kontynuanty bez cienia wątpliwości i zgodnie z dotychczasowymi opisami niezależne są od dawnych stosunków fonologicznych i fonetycznych). Szczegółowych danych z fazy wstępnej analiz nie podaję, ograniczając się tylko do samych wniosków. Taka konstrukcja analiz (i pośrednio samego tekstu) pozwoliła z jednej strony na znaczne odciążenie artykułu od informacji nic ostatecznie niewnoszących do końcowych wyników i wniosków, a z drugiej na zauważenie pewnych istotnych zjawisk do tej pory niedostrzeżonych.

Na wykresie 1. przedstawione zostały wartości formantowe podstawowych jednostek samogłoskowych gwary Dąbrówki Wielkopolskiej pod akcentem (wraz z odchyleniem standardowym)⁹.

Punkt *i* reprezentuje podstawowe warianty fonemu /i/ (będące kontynuantami */i/) w pozycjach niezależnych. Należą one bez wątpienia do klasy samogłosek przednich i wysokich typu [i]. Z audytywnego punktu widzenia nie można tu dostrzec żadnych różnic w stosunku do polszczyzny ogólnej¹⁰. Nie stwierdza ich również Gruchmanowa (26–28).

⁹ Tu i dalej wartości F1 znajdują się w osi *y*, a F2 w osi *x* (w obu przypadkach w kolejności odwrotnej). Jednostka to Hz. Dla lepszej czytelności pozwoliłem sobie nie umieszczać opisów osi na samych wykresach.

¹⁰ W niniejszym artykule nie przedstawiam żadnych bezpośrednich porównań otrzymanych wartości formantowych samogłosek gwary z jakimikolwiek wartościami formantowymi podawanymi dla języka ogólnopolskiego. Podstawowym i niezbędnym warunkiem przeprowadzania takich porównań jest poddanie surowych danych dla obu porównywanych systemów wspólnemu procesowi *normalizacji* (proces ten obrazowo można opisać jako sprowadzanie ułamków do wspólnego mianownika). W innym przypadku nie sposób oddzielić różnic istotnych lingwistycznie od różnic wynikających z badania dwóch odmiennych populacji, które to różnice mają swe źródło w naturalnym zróżnicowaniu indywidualnym poszczególnych członków tych populacji. W przypadku badania stosunkowo niewielkich i przypadkowych pod pewnymi względami grup (a taki charakter ma w istocie większość badań akustyczno-fonetycznych) prawdopodobieństwo, iż dwie niezależne populacje będą charakteryzować się np. odmienną średnią długością traktu głosowego (która to ma bezpośredni wpływ na wartości formantowe) lub różnym rozkładem tej wartości jest bowiem bardzo wysokie. Mechaniczne porównania prostych średnich arytmetycznych lub maksymalnych zakresów war-

Rys. 1. Podstawowe jednostki samogłoskowe pod akcentem

Punkt [ɛ] odpowiada fonemowi /ɛ/ (będącemu kontynuantem */e/) w pozycjach niezależnych. Tak jak w polszczyźnie ogólnej (Sawicka 2007, 307), jest to samogłoska poziomu średniego otwartego, pod względem szeregu wyraźnie cofnięta w stosunku do kardynalnego [ɛ]. W transkrypcji precyzyjnej należałoby ją oznaczać jako [ɛ̃]. Słuchowo głoska jest w zasadzie identyczna z odpowiednikiem ogólnopolskim, żadnych różnic nie stwierdza tu również Gruchmanowa (20–26). W trakcie odsłuchiwania materiału odniosłem wrażenie, iż może być ona niekiedy fakultatywnie nawet nieco niższa od ogólnopolskiej, ale nie znalazło to zauważalnego potwierdzenia w wartościach formantowych.

Realizacje fonemu /a/ (=*/a/) scharakteryzować należy jako niskie i centralne lub przednio-centralne, odpowiadające słuchowo ogólnopolskim. Żadnych uwag w tym zakresie nie formułuje Gruchmanowa (9). Audytywnie zwracała czasami moją uwagę

tości dla niezależnych (i nielicznych) populacji – jakie odnajdujemy np. w pracy Michaela Orawskiego (2001) czy Justyny Garczyńskiej (2014) – są metodologicznie niewłaściwe i bardzo łatwo prowadzić mogą do błędnych wniosków (kontynuując powyższą analogię, można takie postępowanie obrazowo opisać jako porównywanie liczników ułamków bez uwzględnienia mianowników, a następnie do wyciągania wniosków typu $2/5 > 1/2$, ponieważ $2 > 1$). W porównaniach do wymowy polskiej odnoszę się do ogólnego kształtu akustycznego „trójkąta” samogłoskowego dla polszczyzny oraz do cech audytywnych.

pewna tendencja do wymowy bardziej przesuniętej w przód, natomiast realizacji tylnocentralnych czy wyraźnie ciemniejszych nie stwierdziłem ani razu (oczywiście poza silnie nacechowanymi kontekstami typu /w_w/). Realizacje /a/ w przebadanym materiale były z zasady wymawiane wyraźnie szeroko, nie stwierdziłem tu najmniejszej tendencji do niedbałej centralizacji w kierunku [ɐ].

Przejdźmy do kontynuantów */u/ i */o:/ (łącznie z kontynuantami */o, a:/ przed /N/). Zgodnie z dotychczasowymi opisami (Nitsch 1957, 92–93; G, 16–19; T, 65–66) te dwa dawne fonemy zlały się w gwarze Dąbrowki w jeden fonem /u/ o dwóch wyraźnych alofonach, uwarunkowanych lewostronnym sąsiedztwem fonetycznym (po labialnych i welarnych występuje alofon tylny i wysoki, po pozostałych spółgłoskach alofon scentralizowany). Nie stwierdziłem tu żadnych nowszych procesów, które zaburzyłyby takie stosunki fonologiczne. Badacze stwierdzają zazwyczaj, iż to właśnie gwara Dąbrowki cechuje się najwyższą, wręcz całkowitą konsekwencją w dystrybucji obu alofonów (Nitsch 1957, 92; G, 18; Gruchmanowa 1970, 12–13). Topolińska (65) przyjmuje jednak, iż alofon wysoki jest fakultatywny. W przebadanym materiale stwierdzić można co prawda u obu alofonów obecność wariantów wyższych i niższych, ich dystrybucja w danym kontekście okazała się jednak konsekwentna (przynajmniej nie zaobserwowałem oczywistych poświadczeń alofonu scentralizowanego po labialnych i welarnych). Przejdźmy do charakterystyki fonetycznej. Gruchmanowa (18) mówi tu o dwóch rodzajach *u*: *wysokim* i *obniżonym*, przy czym to ostatnie realizowane ma być zazwyczaj jak *u* i rzadko jak *ó*. Opis ten wraz z uwagą do transkrypcji (58) pozwala domyślać się tu [u] w opozycji do [ɯ/ɔ] czy rzadszego [o/ɔ]. Topolińska (64–67) stosuje dla alofonu otwartego symbol *ɔ*, który zgodnie ze standardem *OLA* oznacza głoskę węższą od *o* szerokiego i środkowego. Najbliższa temu opisowi jest głoska [o], przykładowe słowa z różnych języków i dialektów słowiańskich, ilustrujące definicję litery *ɔ*, zawierają w rzeczywistości zarówno samogłoski typu [o], jak i samogłoski typu [ɔ] (*OLA* 1965, 11), wyraźnie się przecież od siebie różniące¹¹. Przyjęcie przez Topolińską (18, 53) dodatkowego symbolu *ɔ*, jego definicja oraz zastosowanie sugerują, iż odpowiada on czemuś w rodzaju [ɔ], por. (Nitsch 1957, 92). W związku z tym *ɔ* należałoby rozumieć jako [o]. Oznaczałoby to, iż alofonami interesującego nas fonemu w Dąbrowce byłyby [u] i [o], przynajmniej przed kilkudziesięciu laty. Zaproponowany przez Zenona Sobierajskiego schemat samogłoskowy wraz z transkrypcją tekstów z Dąbrowki (Sobierajski 1985, 10, 86–104) pozwala przyjąć dla tzw. otwartego *u* wartość fonetyczną [ɯ/ɔ]. Analizy akustyczne pozwalają w tym zakresie na jednoznaczne wnioski. Punkt *Lu* reprezentuje fonem /u/ po labialnych i welarnych (w śródgłosie i wygłosie). Jest to samogłoska tylna, wysoka, ale zauważalnie opuszczona. Labializacja jest wyraźna. W tej pozycji wymowa jest więc w pełni tożsama z wymową ogólnopolską. Alofon ten w precyzyjnej transkrypcji należałoby oznaczyć jako [ɯ]. Punkt *Tu* reprezentuje realizacje /u/ po koronalnych i palatalnych (w śródgłosie i wy-

¹¹ Zasadniczym problemem, typowym zresztą dla wielu prac slawistycznych i polonistycznych, jest tu błędna koncepcja przestrzeni samogłoskowej jako trójkąta równoramiennego (z dużym kątem pomiędzy ramionami) o wierzchołkach *i*, *a*, *u* z umieszczeniem wszystkich niecentralnych samogłosek na liniach prostych pomiędzy *a* i *i* oraz *a* i *u*. W nowszym standardzie *OLA* (1994) doszło tu do pewnej, bardzo nieznacznej poprawy, ale tylko w zakresie samogłosek przednich.

głosie). Jest to głoska scentralizowana w stosunku do [ɥ], czyli wyraźnie opuszczona i przesunięta w przód (i, co wypada tu dodać z racji na gwarowe zróżnicowanie Wielkopolski pod tym względem, monoftongiczna). Labializacja jest tu z zasady słaba (stopniem labializacji alofon ten przypomina raczej typowe samogłoski poziomu średniego otwartego), choć zdarzają się niekiedy również wymowy z nieco silniejszym zaokrągleniem. Najbardziej typowy wariant najlepiej zapisać jako [ɔ], nierzadkie są również wymowy typu [ɔ, ɔ̹, ɔ̠, ɔ̡] (słabszej labializacji nie oznaczam). Tak czy inaczej, opozycja fonetyczna pomiędzy obu wariantami /u/ nie polega tylko na stopniu otwarcia, jak to sugerują dotychczasowe opisy. Istotna jest dla niej również różnica w osi poziomej. Zarówno różnica w F1, jak i F2 jest istotna statystycznie (odpowiednio $p < 0,001$ i $p = 0,004$).

Punkt /ɔ/ odpowiada */a:/ w pozycji niezależnej (czyli nie przed /N/). */ɔ/ występuje również w wielu zapożyczeniach niemieckich na miejscu *a*¹². Podstawowym wariantem jest głoska tylna, średnia otwarta, słabo zaokrąglona, czyli tożsama z ogólnopolskim *o*. Czasami zdarzają się realizacje nieco szersze w rodzaju [ɔ̠], co odzwierciedla się na wartościach F1 (por. realizacje /ɛ/). Ani razu nie zanotowałem jednak wymowy zdecydowanie otwartej typu [ɔ̡], którą obserwowała Gruchmanowa. W moim materiale nie pojawiła się również ani wymowa typu [ɔ̠], ani wymowa dyftongiczna, opisywane przez tę badaczkę (G, 9–10). Wariantów takich nie zna zresztą również Topolińska (65–66). Trudno określić, czy mamy tu do czynienia z jakimś rozwojem (zanikiem rzadszych wariantów fakultatywnych), czy może z wynikiem dysponowania przez Gruchmanową nieporównywalnie bardziej obszernym materiałem. Zasadniczą kwestią fonologiczną jest tu wzajemny stosunek */a:/ i */o/. Zanim omówimy tę kwestię, musimy uprzednio opisać wymowę */o/.

W gwarze Dąbrówki wyróżnić można trzy zasadnicze rodzaje wymowy */o/: dyftongiczną (faza początkowa oznaczona jako *oɔθ*, końcowa jako *oɔl*), monoftongiczną tylną (oznaczoną jako *o*) i monoftongiczną scentralizowaną (oznaczoną jako *ɛ*). Wybór pomiędzy tymi wariantami jest w zasadzie dowolny (tylko po dźwiękło-palatalnych dyftong jest bardzo rzadki), jedna i ta sama osoba może wymówić jedną i tę samą formę z */o/ fakultatywnie w każdy z możliwych sposobów. Jeżeli chodzi o częstotliwość występowania tych podstawowych wariantów */o/, to w realizacjach akcentowych poddanych analizie akustycznej¹³ 70% stanowiły dyftongi, 19% – monoftongi tylne i 11% – monoftongi scentralizowane. Proporcje podane przez Gruchmanową (59) są inne (55% realizacji dyftongicznych i 45 monoftongicznych), lecz różnica ta nie wydaje się zasadnicza (w obu przypadkach dominuje wymowa złożona przy niemalym udziale wymowy niezłożonej) i może być po prostu dziełem preferencji indywidualnych oraz przypadku. Stosunki w przebadanym przeze mnie materiale przeczą tezie

¹² Przy czym nie we wszystkich przypadkach to *a* jest we współczesnym niemieckim języku literackim długie, por. (G, 11).

¹³ Jako że starałem się do analiz akustycznych włączyć jak największą część jednostek zarejestrowanych w nagraniach (odrzucając w zasadzie tylko te fony, których analiza np. z powodu zakłóceń nie byłaby możliwa lub wiarygodna), zaprezentowane wyniki dość dobrze, choć może nie całkowicie precyzyjne, odzwierciedlają rzeczywiste proporcje w przebadanym materiale.

Gruchmanowej (14) o tendencji do monoftongizacji dyftongu powstałego z */o/, wymowa taka utrzymuje się bowiem bardzo dobrze do dzisiaj.

W wariacie dyftongicznym elementem zgłoskotwórczym jest zawsze drugi składnik. W dotychczasowych opisach nie poświęcano zbyt wiele uwagi barwie początkowej fazy dyftongu, zapisując ją konsekwentnie symbolem niezgłoskotwórczego *u* w indeksie górnym ([#]*V*) (G, 14; T, 65). Dane akustyczne wskazują tu jednak na zróżnicowanie barwy nieco silniejsze niż u sąsiadujących monoftongów, co zresztą łatwo stwierdzić również słuchowo. Najbardziej typowe warianty należą do szeregu tylnego, w osi pionowej obejmując zakres od [ɯ] do [ɔ], choć możliwe są również barwy centralizowane. Stopień labializacji jest zróżnicowany, nierzadko niski. Co do fazy drugiej, to w literaturze podkreślano bogactwo barw, wymieniając [ɔ, ɔ, ə/œ, ɤ/ø/ʊ] (G, 14; T, 65). Najbardziej typową barwą w przebadanym materiale jest samogłoska centralna, niezaokrąglona typu [ɜ/ʝ]. Nierzadkie są jednak również realizacje bardziej przednie ([ɛ]), bardziej przednie i wyższe ([ɘ]), centralne, ale labializowane ([ɛ/ɛ]) oraz warianty bez przesunięcia w przód typu [ɔ/ɔ]. Separacja obu faz dyftongu bywa bardzo różna. Może być ona znaczna (np. [ɯɛ]), częściej jest jednak słabsza (np. [oɔ, ɔɜ, ɔɛ,]), a w najbardziej ekstremalnym przypadku ([ɛɜ]) nie następuje żadna zasadnicza zmiana poziomu i szeregu, tylko stopniowy zanik (ew. znaczne osłabienie) labializacji. Przy tym ostatnim typie wymowy wzrokowa analiza spektrogramów i przebiegu wartości formantowych stwarza często iluzję, iż mamy do czynienia z monoftongiem. Dopiero odsłuch uzmysławia rzeczywistą przyrodę takich realizacji. Liczbowo sprawa przedstawia się w następujący sposób: najmniejsza różnica w osi F1 to 0 Hz, maksymalna – 115 Hz, w osi F2 zaś odpowiednie liczby to 58 i 702 Hz. Średnia różnica dla F1 to 59 Hz, dla F2 – 356 Hz. Końcowa faza dyftongu w stosunku do początkowej charakteryzuje się przy tym zawsze wyższą wartością F2 (czyli następuje tu przesunięcie w przód). W 92% przypadków wyższa jest również wartość F1 fazy końcowej (czyli mamy tu głoskę bardziej otwartą). W pozostałych 8% przypadków różnica jest albo tak niewielka, że możemy mówić o braku istotnej zmiany poziomu, albo towarzyszy jej znaczne przesunięcie w przód (czyli, w rezultacie, otrzymujemy tu barwę [ɘ]). Przy całym bogactwie wariantów nie stwierdziłem w przebadanym materiale ani razu pod akcentem realizacji drugiej fazy dyftongu jako [ɔ], która wydaje się dość częsta w materiale Gruchmanowej (14–15) i którą potwierdza Topolińska (65). Może tu chodzić o przypadek lub preferencje indywidualne, niewykluczone jednak, że ewentualny zanik tego wariantu ma podłoże fonologiczne (unikanie alofonu wspólnego z /u/ celem lepszego rozróżniania obu fonemów na poziomie fonetycznym). Ogólnie rzecz biorąc, z fonetycznego punktu widzenia trudno stwierdzić we współczesnym materiale jakies zasadnicze zmiany w stosunku do starszych opisów. Analiza akustyczna pozwoliła jednak bez wątpliwości na znacznie bardziej obiektywne i precyzyjne opisanie bogactwa swobodnych wariantów obu faz dyftongu.

Punkt *o* reprezentuje monoftongiczny kontynuant */o/ o charakterze audytywnie tylnym i średnim. Wbrew temu, co sugeruje transkrypcja oraz rozwiązania fonologiczne Gruchmanowej (9, 14, 35) i Topolińskiej (65), głoska ta nie jest w przebadanym materiale w pełni tożsama z kontynuantem */a:/, ale średnio nieco od niego wyższa. O ile */a:/ wymawiane jest jako [ɔ] z pewną tendencją do wymowy nieco szerszej typu [ɔ], to tylny monoftongiczny kontynuant */o/ jest przeciętnie samogłoską pod-

wyższą w stosunku do poziomu średniego otwartego, czymś w rodzaju [ɔ] (nie stwierdziłem przy tym niewątpliwych wariantów klasy [ɔ]). Różnica ta jest istotna statystycznie ($p < 0,001$). Pola obu klas oczywiście częściowo się pokrywają, możliwe są realizacje o identycznych właściwościach akustycznych, ale znaczna część obu zakresów F1 jest rozłączna.

Punkt σ reprezentuje monofonogiczne realizacje */o/ o centralizacji uchwytej audytywnie. Różnica w stosunku do o w osi F2 jest niewielka, ale istotna statystycznie ($p = 0,036$). Zakres wartości formantowych tej odmiany */o/ pokrywa się w znacznym stopniu z jednej strony z zakresem o z drugiej strony z zakresem końcowej fazy dyfongicznych kontynuantów */o/ i stanowi swego rodzaju pomost pomiędzy nimi. Dość tu należy, iż realizacje typu σ są już całkowicie odrębne od */a:/.

Przejdźmy do stosunków fonologicznych pomiędzy */o/ i */a:/. Gruchmanowa (35), jak już wspominałem, traktuje tę sprawę sprzecznie i niejasno. Z eksplicytnie podanej liczby fonemów oraz schematu synchronicznego wynika zanik opozycji */a:/ ↔ */o/, a ze schematu diachronicznego zlanie się tych właśnie dwóch fonemów. Z umieszczonego bezpośrednio pod nimi zestawienia fonemów wynika natomiast, że opozycja ta jest zachowana. W tym kontekście schemat diachroniczny należałoby rozumieć w ten sposób, iż pomiędzy */a:/ i */o/ doszło czy dochodzi do jakiejś wzajemnej wymiany zasobów (mogłoby tu chodzić jedynie o stwierdzenie występowanie wspólnego alofonu [ɔ] i przenoszenie tego faktu na poziom fonologiczny). Topolińska (64, 66) przyjmuje tu dwa odrębne fonemy, z tym że fonem / σ / (*/o/) uznaje ona za „fakultatywny”, dopatrując się w fakultatywnych realizacjach */o/ tożsamy fonetycznie z podstawowymi realizacjami fonemów / ϵ , u, σ / substytucji fonologicznej / σ / → / ϵ , u, σ /. Jest to podejście zbyt mało abstrakcyjne, niepozwalające na ujęcie wariacji fonetycznej w funkcjonujący model fonologiczny, w swej istocie niefonologiczne i – przynajmniej z punktu widzenia współczesnej metodologii – błędne. W przebadanym przeze mnie materiale (pomimo ewentualnych drobnych różnic o charakterze fonetycznym odnosi się to również do materiału przedstawionego w starszych opracowaniach) mamy tu do czynienia niewątpliwie z dwoma odrębnymi fonemami. Podsumujmy fakty fonetyczne: (1) Wszystkie kontynuanty */o/ (w pozycji niezależnej), monofonogiczne i dyfongiczne, występują całkowicie wymiennie we wszystkich morfemach leksykalnych i gramatycznych, (2) */a:/ nigdy nie wykazuje wymowy dyfongicznej, typowej dla */o/ i w jego przypadku dominującej¹⁴, (3) */a:/ nigdy nie przyjmuje wymowy scentralizowanej typu [σ], (4) */a:/ nie ulega zwężeniu, występującemu u tylnego monofonogicznego kontynuantu */o/, (5) */o/ nie wykazuje wymowy otwartej typu [ɔ], pojawiającej się u */a:/. Zakresy alofonów obu fonemów są więc wyraźnie rozdzielne. Nawet jeżeli część kontynuantów */a:/ i */o/ utożsamia się fonetycznie, nie mamy tu w żadnym wypadku utożsamienia fonologicznego. Fakultatywnie identyczna wymowa jest wyłącznie faktem powierzchniowym, alofonicznym i nie dotyczy struktury głębokiej. Uwagi te *mutatis mutandis* odnoszą się również do opozycji / σ / ↔ / ϵ / i / σ / ↔ /u/.

¹⁴ W starszym materiale obecna jest marginalnie wymowa dyfongiczna, ale dyfongiczny kontynuant */a:/ jest całkowicie odmienny od kontynuantów */o/.

Dość skomplikowanym zagadnieniem jest wymowa kontynuantów */e:/, */e/ przed /N/, ustnego kontynuantu */ē/ w śródgłosie¹⁵ i *[i] oraz ich współczesne stosunki fonologiczne. W tym miejscu skupię się wyłącznie na pozycji po spółgłoskach twardych (i, przypominam, akcentowanych), a do wymowy po spółgłoskach miękkich i związanych z nią problemów fonologicznych (jak również do ostatecznego podsumowania fonologicznego) przejdę w dalszej części artykułu. Abstrahuję tu również od różnego rodzaju przypadków szczególnych i specyficznych kontekstów (patrz np.: G, 24–25).

Według Gruchmanowej (24, 26, 28–29) */e:, e, ē/ rozwinęły się w uwzględnianych tu pozycjach w [ɤ], *[i] zaś wymawiane jest fakultatywnie jak *y* lub *y*^l. Wymowa dyftongiczna *[i] występować ma przede wszystkim w wygłosie, a rzadziej w śródgłosie. Badaczka stwierdza przy tym w Dąbrowce nasilającą się tendencję do wymowy monoftonicznej również w wygłosie. Tożsamą wymowę */e:, e, ē/ jako [ɤ] oraz fakultatywną wymowę *[i] jako [ɤ] lub [ɤi] stwierdza również Topolińska (65–67). Przejdźmy do wyników analiz akustycznych. Ustny kontynuant */ē/ oraz monoftoniczny kontynuant *[i] mają wartość fonetyczną [ɤ]. Drobną różnicą pomiędzy średnimi wartościami formantowymi u przeanalizowanych jednostek nie jest istotna statystycznie (dla F1 $p=0,158$, dla F2 – $p=0,597$). Takie samo brzmienie przyjmuje również początkowa faza dyftongicznego kontynuantu *[i] (*ii0*), też w tym przypadku brak istotnej różnicy statystycznej w stosunku do interesujących nas tu punktów (wartości p dla F1 i F2 wyniosły dla *ii0* i */ē/ odpowiednio 0,524 i 0,671, a dla *ii0* i *i* – 0,087 i 0,873). Końcowa faza tego dyftongu (*ii1*) nie osiąga wartości typowych dla /i/. Różnica pomiędzy zbiorami *i* oraz *ii1* jest przy tym istotna statystycznie dla F2 ($p=0,003$) i nieistotna – choć bliska istotnej – dla F1 ($p=0,082$). Najlepszym oznaczeniem tej fazy w transkrypcji precyzyjnej byłoby [i], a całego dyftongu – [ɤi]. Należy tu dodać, że faza końcowa *ii* charakteryzuje się regularnym, znacznym obniżeniem energii artykulacyjnej w stosunku do fazy początkowej. Takie osłabienie artykulacji nie występuje przy tym, np. u dyftongicznych kontynuantów */o/ w tożsamych pozycjach. Jeżeli chodzi o kwestie dystrybucyjne, to w przebadanym materiale w śródgłosie występuje wyłącznie monoftoniczny kontynuant *[i]. Kontynuant dyftongiczny *[i] zanotowałem tylko w wygłosie, gdzie występuje on fakultatywnie obok monoftongu [ɤ]. O tym, że dyftong [ɤi] nie jest strukturą fonologicznie złożoną /Vj/ świadczy fakt, iż [ɤi] wymienia się swobodnie na [ɤ] (fakultatywnego zaniku niewątpliwego /j/ w analogicznych pozycjach nie zanotowałem)¹⁶.

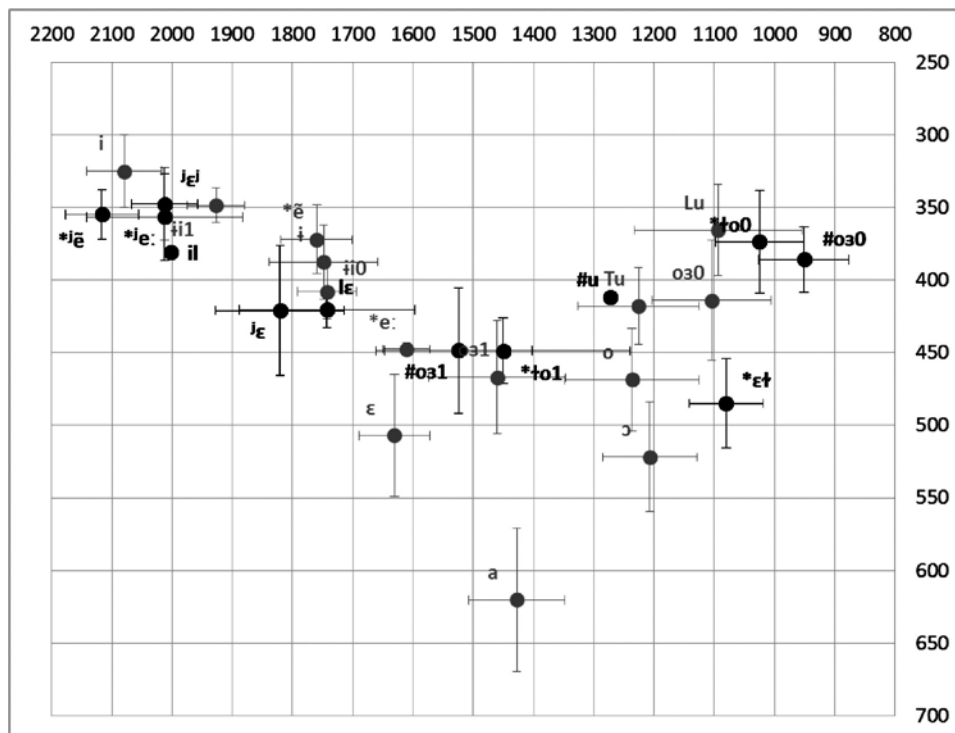
Jak już wspomniałem, Gruchmanowa (24) i Topolińska (66) zgodnie i jednoznacznie stwierdzają utożsamienie się fonetyczne (i fonologiczne) */e:/ z */eN/ i */ē/. W przebadanym materiale */e:/ (punkt *e:* na wykresie) wystąpiło w omawianej tu pozycji niestety tylko dwukrotnie, w obu przypadkach jest to jednak głoska wyraźnie odmienna od [ɤ]. Pod względem F1 przyjmuje ona wartości pośrednie pomiędzy gło-

¹⁵ Dla oszczędności miejsca i zwartości wypowiedzi – oczywiście tam, gdzie nie będzie to grozić nieporozumieniem – będę fakultatywnie upraszczał określenia „kontynuant */e/ przed /N/” na „(kontynuant) */eN/” oraz „ustny kontynuant */ē/ w śródgłosie” na „(kontynuant) */ē/” itp.

¹⁶ Parą minimalną, której w materiale nie zanotowałem, tworzyłyby tu, np. słowa *my* (z dyftongiem lub monoftongiem) i *myj* (tylko z dyftongiem).

skami typu [ɔ] i realizacjami /ɛ/ ([ɛ]). Jeżeli chodzi o osłabienie, to kontynuanty */e:/ są wyraźnie cofnięte w stosunku do [ɔ], a nawet minimalnie bardziej tylne od realizacji /ɛ/. Wymowę taką możemy oznaczyć w odniesieniu do wymowy /ɛ/ w gwarze symbolem [ɛ̠] (w transkrypcji bardziej precyzyjnej lepsze byłoby [ɔ̠] lub ewentualnie [ɛ̠̠] czy [ɔ̠̠]). Wrażenie audytywne zgadza się tu z charakterystyką akustyczną: dźwięk ten brzmi po prostu jak głoska pośrednia pomiędzy *y* i *e*, wyraźnie odmienna od nich obu. Trudno dostrzec tu jakiegokolwiek uwarunkowanie sąsiedztwem fonetycznym, por. *rzeka* ['zɛka] obok *żywy* ['zɔvɔi]. Przyjąć więc musimy wbrew dotychczasowej literaturze – z zastrzeżeniami wynikającymi z małej ilości poświadczeń */e:/ w relewantnej pozycji – kontynuant */e:/ odmienny zarówno fonetycznie, jak i fonologicznie od reszty interesujących nas tu głosek. Ani sama barwa typu [ɛ̠], ani chyba jej samodzielność nie byłaby przy tym zjawiskiem unikalnym dla gwary Dąbrówki. Adam Tomaszewski (1934, 16–17, 23) stwierdza istnienie na obszarze wielkopolskim obu barw, węższej *y* [ɔ] i „trochę” szerszej *y*^{<e17} [ɛ̠], choć mają one funkcjonować jako warianty (gwarowe) nie tylko */e:/, ale również */eN/ i */ɛ̠/. Henryk Nowak w opisie fonetyki gwar okolic Borku Wielkopolskiego (Wielkopolska południowa) stwierdza, iż kontynuantem */e:/ jest zasadniczo *y*^{<e}, rzadziej *y* lub *y*^{<e}. W przypadku /eN/ badacz mówi wyłącznie o kontynuancie *y*. Przy omawianiu rozwoju */ɛ̠/ Nowak konstatuje co prawda eksplicytnie jego zrównanie z */e:/, dodaje jednak równocześnie, że brzmi ono (w śródgłosie) zasadniczo jak *y*, rzadziej jak *y*^{<e}. Jeżeli nie mamy tu do czynienia z jakimś błędem drukarskim, to podstawowy kontynuant */ɛ̠/ byłby wbrew uwadze autora jednak odmienny od podstawowego kontynuantu */e:/, co świadczyłoby również o odrębności fonologicznej (Nowak 1982, 96, 99–100, 112–113). Władysława Stachowska-Dembecka stwierdza w Zakrzewie (Wielkopolska południowa) wymowę */eN/ i */ɛ̠/ w śródgłosie tylko jak *y* [ɔ]. */e:/ jest w zasadzie wymawiane w ten sam sposób, ale przy wymowie „staranniejszej” mają tu występować *y*^{<e}, *e*^{<y}, czyli barwa typu [ɛ̠]. Również tutaj mamy więc do czynienia z fakultatywną odrębnością fonetyczną, świadczącą o odrębności na poziomie fonologicznym (Stachowska-Dembecka 1958, 87–88, 96). Tak samo wyrażoną fakultatywną różnicę wymowy pomiędzy kontynuantami */e:/ i */eN/ zauważa w części gwar śląskich Walenty Dobrzyński (1963, 39, 42). We wszystkich wspomnianych opracowaniach brak jednak analizy fonologicznej *sensu stricto*, a autorzy nie poświęcają interesującemu nas zagadnieniu bezpośredniej uwagi, najczęściej podając kontynuanty poszczególnych głosek i połączeń staropolskich w zupełnej izolacji. Nie zawsze mamy w związku z tym pewność, czy podawanie odmiennych zestawów kontynuantów (odmiennych co do samego składu lub częstotliwości występowania wariantów) jest w pełni świadome, czy może jest wyłącznie wynikiem braku konsekwencji. Brakiem konsekwencji moglibyśmy wytłumaczyć fakt, że wnioski badaczy nie zawsze pokrywają się z podanymi przez nich równoległe faktami fonetycznymi. Alternatywnym wyjaśnieniem byłoby tu jednak, iż ulegali oni w takich przypadkach swojej ogólnej wiedzy na temat rozwoju fonetycznego gwar polskich, w znacznej części których do całkowitego zrównania interesujących nas tu głosek rzeczywiście doszło (Nitsch 1957, 39). Wszystko to niestety

¹⁷ W ten sposób oznaczam symbole złożone z podstawowej litery samogłoskowej i dodatkowej litery umieszczonej nad lub pod nią w oryginale.

Rys. 2. Pozostałe jednostki samogłoskowe pod akcentem

utrudnia jednoznaczną interpretację. Niemniej jednak źródła te przemawiają za tym, iż zarówno opozycja pomiędzy kontynuancem */e:/ z jednej strony i kontynuancami */eN/ oraz */ɛ̃/ z drugiej, jak i wyrażenie tej opozycji na poziomie fonetycznym w postaci przeciwstawienia głoski [ɛ̃] głosce [ɛ] jest w gwarach polskich możliwe.

Na wykresie 2 przedstawione zostały wartości formantowe (wraz z odchyleniami standardowymi) pozostałych wyróżnionych klas samogłoskowych pod akcentem na te klas już omówionych.

Rozpoczę od kontynuanców */e/ przed /N/ i ustnego kontynuancu */ɛ̃/ oraz */e:/ po spółgłoskach miękkich. Gruchmanowa stwierdza, że */e:/ po miękkich wymawiane jest w Dąbrówce bezwyjątkowo jak [i], w konsekwencji przyjmując również pełne utożsamienie fonologiczne */e:/ z */i/ (G: 24, 35). W przypadku */eN/ po miękkich zwykle występuje [i], ale możliwe (i w pewnych kontekstach morfologicznych częste) jest również [ɛ] (G, 26). */ɛ̃/ przed szczelinowymi daje według Gruchmanowej w Dąbrówce [ĩ], rozwoju przed zwartą konkretnie w interesującej nas wsi badaczka niestety nie omawia (G, 28–29). W podsumowaniu fonologicznym Gruchmanowa przyjmuje dla Dąbrówki dystrybucję komplementarną [i, ɛ] i w konsekwencji jeden fonem /i/, co w świetle rozwoju */eN/ i braku jakichkolwiek dodatkowych reguł jest niezrozumiałe. W nieprzekonujący sposób włącza ona poza tym do tego fonemu również *[ĩ], wyka-

zujące fakultatywną wymowę dyftongiczną, nieznaną kontynuantom pozostałych istotnych tu głosek. Gruchmanowa uzasadnia swoją decyzję tendencją do zaniku dyftongicznej wymowy *[i], ale – jak wynika z jej własnego opisu – tendencja ta wówczas nie była doprowadzona do końca ani w śródgłosie, ani w wygłosie, w związku z tym do tak dalekich wniosków w żadnym wypadku uprawniać nie mogła (G, 26, 38). Topolińska przyjmuje fonem *y*, będący kontynuantom */e:/, */e/ przed /N/ i ustnym kontynuantom */ɛ/. Z opisu i wniosków wynika, iż w Dąbrówce możliwe jest – wbrew Gruchmanowej – zachowanie barwy [ɔ] po spółgłoskach miękkich. W fakultatywnej wymowie [i] na miejscu [ɔ] w tej pozycji Topolińska widzi substytucję na poziomie głębokim, fonologicznym, co oczywiście nie jest rozwiązaniem zadowalającym (to i podobne zjawiska powinny być rozstrzygane jako zjawiska powierzchniowe, fonetyczne). W bardzo problematyczny sposób badaczka traktuje *[i]. Po pierwsze, uznaje ona kontynuanta dyftongicznego [ɔi] za alofon /i/ po (fonologicznie) niepalatalnych i niepalatalizowanych. Po drugie, (wtórną) wymowę dyftongiczną traktuje jako wymianę fonologiczną /i/ na *y*. Druga decyzja jest niewłaściwa (tego typu zjawiska powinny być rozpatrywane na poziomie fonetycznym, a nie fonologicznym), aczkolwiek zgodna z praktyką *Opisów*. Pierwsza decyzja prowadzi natomiast do niespójności opisu. Topolińska nie uznaje bowiem miękkich wargowych w gwarze Dąbrówki za fonemy, a rozwój staropolskich miękkich wargowych */LjV/→/LjV/ przyjmuje tylko dla pozycji przed samogłoskami innymi niż *i* (T, 65, 66–67). W wyniku tego dwie odrębne i fonetycznie zawsze różne formy *my* [mɔi] i *mi* [mi] sprowadzić można zgodnie z modelem Topolińskiej wyłącznie do jednej jedynej formy fonologicznej /mi/. Z formy fonologicznej /mi/ można zaś wygenerować w oparciu o ten model wyłącznie formę *my* [mɔi], w żaden zaś sposób nie można wygenerować formy *mi* [mi]. Wyjściem jest tu przyjęcie albo miękkich fonemów wargowych, albo dwóch fonemów samogłoskowych, albo rozwoju */LjV/→/LjV/ również dla pozycji przed *i*. Z punktu widzenia gwary najbardziej uzasadnione wydaje się rozwiązanie drugie. Trudno teraz rozstrzygnąć, czy o ostatecznym kształcie opisu Topolińskiej zadecydowała jakaś niechęć do takiego rozwiązania, czy może niemożność jego włączenia do opisu przy przyjętym paradygmacie fonologicznym.

Przejdźmy do opisu współczesnego materiału, w tym do wyników analiz akustycznych. Dla */eN/ i */ɛ/ podaję tu wspólne wartości (punkt */ɛ̃), */e:/ potraktowałem jako klasę odrębną (punkt */e:). Już analiza audytywna przekonała mnie, że opinia Gruchmanowej o konsekwentnym utożsamieniu się w Dąbrówce */e:/ oraz ustnego kontynuanta */ɛ/ po miękkich z */i/ (wyrażona zresztą eksplicitnie w stosunku do */e:/ już przez Nitscha (1957, 34, 92)), jest sprzeczna z wymową zarejestrowaną w moim materiale. Zazwyczaj od razu i bez najmniejszych wątpliwości stwierdzić można w słowach, jak *siedem*, *cienki* czy *pięć*, głoskę zauważalnie bardziej otwartą od typowych realizacji /i/, przy czym dotyczy to kontekstów, w których nie wchodzi w grę żadne wtórne zmiany artykulacyjne *i*, (por.: G, 27–28). Zgodny z moim materiałem okazał się natomiast w zasadzie opis Topolińskiej (65–66) oraz teksty Sobierajskiego (1985, 86–104). Zbiory */ɛ̃ i */e: wykazują wartości F1 nieznacznie, ale regularnie wyższe od *i*. Choć zakresy możliwych wartości zachodzą na siebie, to zauważalne części przedziałów (górną dla *i*, dolną dla */ɛ̃ i */e:) są rozłączne. Dla pary *i*, */ɛ̃ współczynnik *p* dla F1 wyniósł 0,001, dla pary *i*, */e: natomiast 0,007. W obu

przypadkach różnica jest więc bez wątpienia istotna statystycznie. Nieistotne są natomiast różnice w F2 (odpowiednio $p=0,097$ i $p=0,273$). Dane akustyczne potwierdzają więc wymowę bliską, ale odrębną od /i/¹⁸. Możemy przyjąć dla niej oznaczenie [i̯] lub [i̯]. Kolejnym zagadnieniem jest wzajemny stosunek *i̯ i *e̯. W przebadanym materiale realizacje *e̯: są średnio nieco bardziej tylne od *i̯, wykazując o wiele silniejsze zróżnicowanie w osi F2 (odchylenie standardowe jest ponad dwukrotnie większe). Większość zakresu realizacji *i̯ mieści się przy tym w zakresie *e̯. O odrębności stanowi przede wszystkim obecność u *e̯: realizacji wyraźnie bardziej tylnych (o F2 w przedziale 1800–1900), jakie nie wystąpiły w przebadanym materiale u *i̯. Różnica pomiędzy obu zbiorami w zakresie F2 jest istotna statystycznie ($p=0,046$). Trudno jednak określić, czy różnica ta rzeczywiście odzwierciedla jakąś stałą tendencję wymawianiową, związaną z odrębnością fonologiczną. Do jednoznacznego rozstrzygnięcia tej kwestii konieczny byłby o wiele obszerniejszy korpus nagrań.

Pora na podsumowanie fonologiczne w zakresie */e̯:/, */e/ przed /N/, ustnego kontynuantu */ē/ w śródgłosie oraz *[i̯]. Z powodu braku miękkich fonemów wargowych w Dąbrowce¹⁹ kontynuanty *[i̯] i *[i̯] nie mogą być uznane za alofony jednego fonemu. Kontynuanty */ē/ i */eN/ wymawiane są identycznie zarówno po twardych ([ɣ]), jak i po miękkich ([i̯]) i reprezentują dziś jeden fonem. Kontynuant */e̯:/ okazał się natomiast od nich fonetycznie różny, przynajmniej po spółgłosce twardej ([ɣ]), a być może również miękkiej ([i̯, ɪ]). Wymaga to przyjęcia dodatkowego, odrębnego fonemu. Mamy tu więc co najmniej trzy fonemy: /i/ (*[i̯]), /ə/ (symbol przyjęty dla */ē/ i */eN/) oraz /ɜ/ (symbol przyjęty dla */e̯:/). Pozostaje nam kwestia statusu *[i̯]. Jak już zaznaczyłem, w przebadanym materiale w śródgłosie występuje wyłącznie wymowa monofonogiczna [ɣ], dla wygłosu zaś charakterystyczna jest wymowa dyftonogiczna [ɣi̯] wymieniająca się swobodnie z monofonogiczną [ɣ]. W śródgłosie więc *[i̯] nie różni się niczym od */ē/ i */eN/ (różniąc się jednocześnie od */e̯:/). W wygłosie w grę wchodzić by mógł wyłącznie kontrast pomiędzy *[i̯] i */ē/. Jeżeli */ē/ miałoby tu kontynuant [ɣ], to konieczne byłoby przyjęcie kolejnego fonemu (*[i̯] wymawiane fakulta-

¹⁸ Sobierajski zapisuje ją jako *y*, czyli [ɣ], nie rozróżniając brzmienia po twardych i po miękkich. Podobna praktyka typowa jest dla większości (jeżeli nie wszystkich) polskich opracowań dialektologicznych, choć można z najwyższym prawdopodobieństwem zakładać, iż po spółgłoskach miękkich nigdzie nie jest (czy nie było) to [ɣ] dokładnie takie jak po twardych, ale głoska wyraźnie bliższa [i]. Transkrypcja z *y* również po miękkich jest wynikiem wrażenia audytywnego („podpowiadanego” przez słuch fonematyczny), jakie wywołują omawiane tu sekwencje u użytkownika języka (ogólno)polskiego. Również ja przy przesłuchiwaniu całych słów słyszałem w takich przypadkach *y*, choć analiza izolowanych segmentów i analiza akustyczna nie pozostawiała wątpliwości, co do rzeczywistej barwy, bardzo bliskiej *i*.

¹⁹ Za nieprzyjmowaniem miękkich fonemów wargowych przemawiają te same argumenty, co w polszczyźnie ogólnej. Co do aspektu fonetycznego, to również w Dąbrowce obserwujemy wymowę wyraźnie asynchroniczną. Np. średnia długość realizacji /a/ w przebadanym materiale wyniosła 120 ms, podczas gdy średnia długość wokoidu w połączeniach */Lja/ – 180 ms, co przemawia jednoznacznie za przyjęciem tu struktury /Lja/ (dodać należy, że w niewątpliwym poświadczeniu połączeniu /Cja/ – słowie *specjalny* – długość wokoidu odpowiadającego sekwencji /ja/ wyniosła 155 ms, co odpowiada dolnej granicy zakresu realizacji */Lja/). Takie same proporcje typowe są zresztą dla /e/ i */Le/ (113 ms wobec 177 ms), co o tyle istotne, że to właśnie pozycji przed /e/ przypisuje się najdłuższe zachowanie wymowy synchronicznej w polszczyźnie. Ważną przesłanką za bifonematyczną interpretacją pierwotnych miękkich wargowych jest również fakt, iż w pozycji */Li/ wystąpił w przebadanym materiale konsekwentnie alofon scentralizowany /u/, niewystępujący po wargowych.

tywnie jako dyftong lub monoftong przeciwstawiałoby się */*ẽ*/ wymawianemu tylko jako monoftong). Tak jednak nie jest, wygłosowe */*ẽ*/ utożsamiało się bowiem fonetycznie i fonologicznie z /*ɛ*/. W tym przypadku */*i*/, */*ẽ*/ oraz */*eN*/ można więc włączyć do jednego fonemu o alofonie monoftongicznym w śródgłosie i fakultatywnym dyftongicznym w wygłosie. Jeżeli jednak wymowa dyftongiczna */*i*/ w śródgłosie – opisywana jako rzadka już w starszych opracowaniach – utrzymała się systemowo do dzisiaj i nie wystąpiła w moim materiale wyłącznie z powodu jego stosunkowej szczupłości, przyjęcie dodatkowego fonemu byłoby konieczne (można by go oznaczyć symbolem /*i̯*/).

Punkt *i^ɛ* reprezentuje fonem /*ɛ*/ między spółgłoskami miękkimi, punkt *i_ɛ* zaś po miękkich przed twardymi. Gruchmanowa (23) stwierdza w sąsiedztwie spółgłosek miękkich wyraźne zwężenie *e* do [e, ɘ, ɪ], a czasem do [i]. Na zjawisko to zwraca również uwagę Topolińska, opisując je jako zwężenie do [e] (65). W przebadanym materiale wyższa i bardziej przednia artykulacja /*ɛ*/ w danej pozycji jest bardzo wyraźna zarówno pod względem audytywnym, jak i akustycznym. Przy jednostronnym (lewostronnym) sąsiedztwie miękkiej najbardziej typową realizacją jest samogłoska typu [e]. Zróżnicowanie wariantów jest przy tym dość znaczne, pojawić się tu bowiem mogą również wymowy jak [e], [ɛ̘], [ɛ̙], [ɘ], [ɪ] itp. Wymowa w obustronnym sąsiedztwie miękkiej jest natomiast jeszcze wyższa i jeszcze bardziej przednia, a przy tym też bardziej jednolita. Mamy tu do czynienia z głoską typu [i̯/ɪ], której realizacji pokrywają się zasadniczo z realizacjami */*ẽ*/ (dla F1 *p*=0,549, dla F2 *p*=0,573), różniąc się od realizacji /*i*/ (dla F1 *p*=0,028, dla F2 *p*=0,018). Punkt */*i_ɛ* reprezentuje fakultatywne podwyższone realizacje /*ɛ*/ po /*l*/ (wymawianym w tej pozycji w moim materiale jak średnie [l], ale pod względem wpływu na /*ɛ*/ funkcjonującym jak spółgłoska miękka). Jak widzimy, w tej pozycji typową wymową jest [ɘ], choć (w zależności od następującej spółgłoski) mogą pojawić się warianty bardziej przednie.

Punkt *il* reprezentuje poświadczenie (fakultatywnej) wymowy rozszerzonej /*i*/ przed /*l*/, znanej przez Gruchmanową (27) i Topolińską (65). Mamy tu głoskę odpowiadającą klasie wariantów */*e*/, */*eN*/, */*ẽ*/ po miękkich czy /*ɛ*/ między miękkimi (pojedynczego poświadczenia dokładniej umiejscowić nie sposób).

Punkt *#u* reprezentuje poświadczenie nagłosowego /*u*/. W danym przypadku /*u*/ wystąpiło w wariantach typu [ɔ̘], co byłoby niezgodne z regułami podanymi przez Gruchmanową (18–19), ale odpowiadałoby bardziej szczegółowej i dopuszczającej fakultatywność regule Topolińskiej (65). Na podstawie jednego poświadczenia nie sposób powiedzieć nic więcej.

Punkty *#o30* i *#o31* reprezentują początkową i końcową fazę dyftongu kontynuującego nagłosowe */*o*/. Zaznaczyć tu od razu należy, że – inaczej niż w śródgłosie – warianty monoftongiczne w tej pozycji zasadniczo nie występują. Faza początkowa różni się zauważalnie od fazy początkowej dyftongu śródgłosowego. Mamy tu mianowicie artykulację wyższą i zdecydowanie bardziej tylną. Różnica ta jest istotna statystycznie (dla F1 *p*=0,029, dla F2 – *p*<0,001). Spowodowana jest ona „brakiem” bezpośredniego sąsiedztwa lewostronnego lub ewentualnie słabszym jego oddziaływaniem na granicy morfologicznej. Można by się tu też ewentualnie zastanawiać, czy nie mamy tu przypadkiem odmiennej struktury fonologicznej (tj. /*wɛ*/ w nagłosie wobec /*ɔ*/ w śródgłosie). Pomiędzy fazami końcowymi różnicy istotnej statystycznie nie ob-

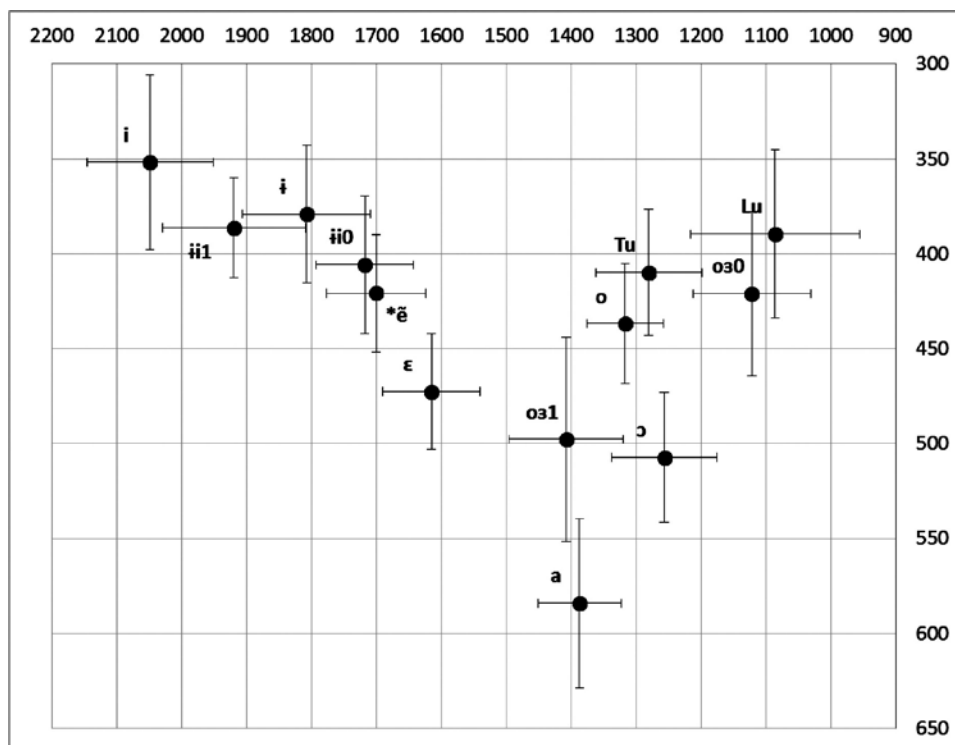
serwujemy ($p=0,436$, $p=0,073$). Punkty **to0* i **to1* reprezentują śródgłosowy dyftong powstały z **to/*. Również tu faza początkowa jest wyższa i bardziej tylna niż w przypadku dyftongicznej wymowy śródgłosowego **o/*. Różnica nie jest jednak tak wyraźna jak w powyższym przypadku, choć pozostaje istotna statystycznie (dla F1 $p=0,009$, dla F2 – $p=0,018$). Faza końcowa, jeżeli chodzi o średnie wartości formantowe, niewiele różni się od końcowych faz *o3* czy *#o3*. Zwrócić tu może tylko uwagę znacznie większe zróżnicowanie w osi F2 (odchylenie standardowe jest tu niemal dwukrotnie wyższe). Być może również w tym przypadku za niezbyt uderzającą, ale regularną różnicą fonetyczną stoi różnica fonologiczna. Gruchmanowa mówi co prawda o zrównaniu się **to/* z **o/*, ale w dość obszernym materiale ilustrującym to twierdzenie nie odnajdujemy monoftonicznych kontynuantów **to/*, podczas gdy wymowa monoftoniczna **o/* jest nierzadka (G, 15–16). Różnica ta – obligatoryjność struktury powierzchniowej [uV] w jednych morfemach (jak *plot*) wobec fakultatywności [uV, V] w innych (jak *pod*) – jest konsekwentnie zachowana w przebadanym przeze mnie materiale. Jedynym możliwym wytłumaczeniem jest tu przyjęcie odmiennych struktur fonologicznych (/we/ wobec /e/) oraz obligatoryjnego alofonu monoftonicznego /e/ w pozycji po /w/ (wymowa dyftongu z „geminacją” fazy początkowej –**[u:V] – jest bowiem niemożliwa).

Punkt **eł* reprezentuje kontynuant **e/* przed tautosylabicznym **t/*. Głoska ta jest zauważalnie wyższa i bardziej tylna od realizacji /o/. Nie podlega ona jednak dyftongizacji ani centralizacji, należy ją więc przyporządkować fonologicznie właśnie do /o/ (por.: T, 66), gdzie do odpowiedniego punktu wywodu historycznego wkraśl się najpewniej błąd drukarski). Taka, a nie inna różnica wartości formantowych w stosunku do /o/ jest całkowicie oczekiwana z racji na stałe prawostronne sąsiedztwo /w/ (ponadto w przebadanym materiale interesującą nas tu samogłoskę często poprzedzają spółgłoski wargowe, co może dodatkowo wspierać takie właśnie przesunięcie wartości formantowych).

Samogłoski nieakcentowane

Na wykresie 3. przedstawiono wartości formantowe (wraz z odchyleniami standardowymi) podstawowych jednostek samogłoskowych poza akcentem.

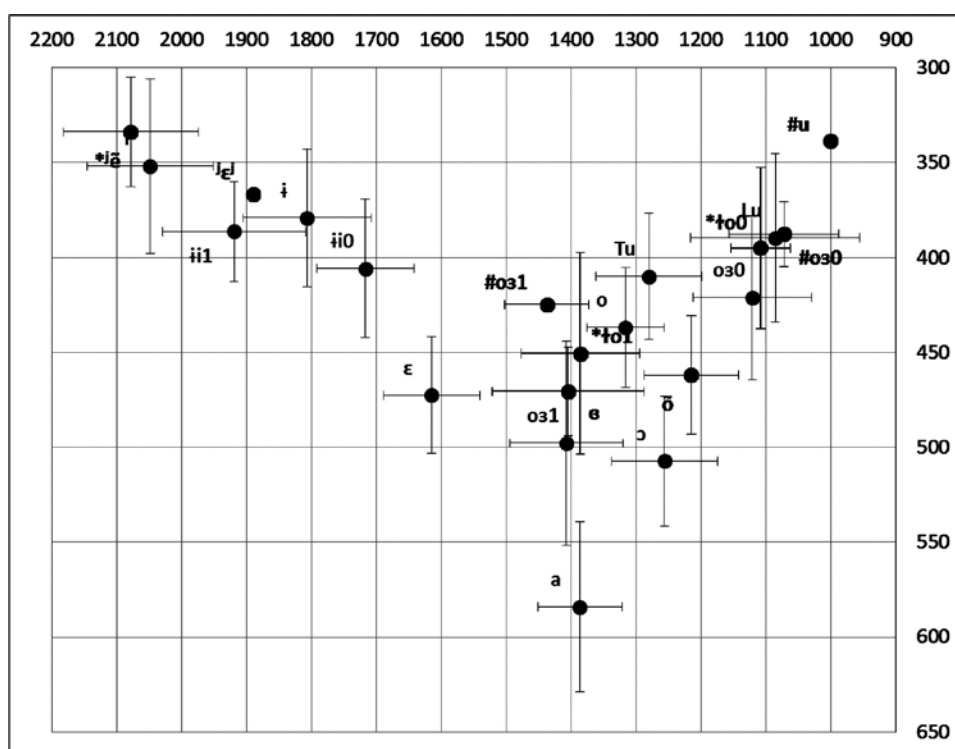
Ogólny kształt tworzony przez (skrajne) punkty jest tu właściwie taki sam jak pod akcentem, a zmniejszenie przestrzeni samogłoskowej jest stosunkowo niewielkie (przyjmując średnie *i*, *a*, *Lu* za punkty referencyjne, rozpiętość wartości poza akcentem w osi F1 wynosi 98%, a w osi F2 79% rozpiętości pod akcentem). Nie mamy tu więc jakiegś wyraźnej redukcji. Większe są poza akcentem wartości odchylenia standardowego, zwłaszcza F1 (o ok. 33%), w mniejszym stopniu F2 (o ok. 9%). Oba zjawiska łącznie skutkują już dość wyraźnym zachodzeniem na siebie pól akustycznych sąsiednich typów samogłoskowych. Z uwagi na ogólnie niewielkie różnice w stosunku do pozycji pod akcentem nie będę tu szczegółowo omawiał charakterystyki każdego punktu, poświęcając uwagę wyłącznie takim przypadkom, gdzie nie mamy do czynienia tylko z wynikami prostego osłabienia i mniejszej precyzji artykulacji poza akcentem.

Rys. 3. Podstawowe jednostki samogłoskowe poza akcentem

Realizacje /i/ mogą być poza akcentem wyraźnie obniżone. Zjawisko to jest przy tym uwarunkowane przynajmniej częściowo lewostronnym kontekstem fonetycznym. Warianty najniższe i scentralizowane (typu [ɪ]) występują mianowicie po spółgłoskach welarnych, przy czym sama spółgłoska nie jest w takich przypadkach właściwie zmięczona, a tylko nieznacznie przesunięta w przód. Związane jest to bez wątpienia z tendencją do depalatalizacji miękkich welarnych, którą notuje Gruchmanowa dla pozycji przed *e*, dopatrując się tu wpływu niemieckiego (G, 47).

Dyftongiczny kontynuant *[i] (*ii0*, *ii1*), występujący tylko w wygłosie, może nie różnić się w żaden zasadniczy sposób od akcentowanego, często jednak jego początkowy i końcowy element są tu sobie zauważalnie bliższe (np. różnica pomiędzy nimi w osi F1 nie jest istotna statystycznie z $p=0,103$, podczas gdy pod akcentem jest z $p=0,021$). Kontynuant */eN/ i */ē/ (*ē*) przyjmuje również poza akcentem wartość fonetyczną [ɔ] i nie różni się w sposób istotny statystycznie od początkowej fazy dyftongicznego kontynuantu *[i] ($p=0,309$, $p=0,515$). Monoftoniczny kontynuant *[i] (*i*) poza akcentem okazuje się w porównaniu z *ē wyraźnie podwyższony i bardziej przedni. W stosunku do *ē współczynnik *p* wyniósł tu 0,008 dla F1 i 0,005 dla F2, różnica ta jest więc niewątpliwie istotna statystycznie. Pod względem F1 *i* nie różni się zresztą istotnie statystycznie od końcowej fazy dyftongu *ii* ($p=0,402$) przy istotnej róż-

Rys. 4. Pozostałe jednostki samogłoskowe poza akcentem

nicy w stosunku do jego fazy początkowej ($p=0,033$). Pod względem F2 *i* różni się on natomiast zauważalnie od obu faz dyftongu *ii* ($p=0,001$, $p<0,001$). Zróżnicowanie wariantów jest tu spore, mamy tu zarówno realizacje typu [ɤ] jaki i wymowę typu [i]. Dystrybucja obu wariantów jest przy tym całkowicie zależna od pozycji fonetycznej. W śródgłosie występuje wyłącznie [ɤ], w wygłosie zaś obok [ɤ] również [i]. [i] należy tu potraktować jako wynik wtórnej kontrakcji dyftongu [ɤi], swoiste uproszczenie wymowy w pozycji słabszej przodycznie. Kontynuanty */i/ z jednej strony i kontynuanty */ē, eN/ – pomimo częściowego zachowania różnic fonetycznych – utożsamione są więc całkowicie pod względem fonologicznym (patrz wyżej).

Monoftongiczne kontynuanty */o/ przyjmować mogą poza akcentem warianty wyższe niż pod akcentem. Podobnie jest w przypadku końcowej fazy dyftongicznego kontynuantu */o/, który wykazuje tu bardzo szeroki zakres wartości F1. W obu przypadkach możliwe są artykulacje bliskie lub tożsame [ɔ], nieobecne pod akcentem.

Na wykresie 4 przedstawiono wartości formantowe pozostałych samogłosek poza akcentem wraz z odchyleniem standardowym.

Poza akcentem kontynuanty */eN/ i śródgłosowego */ē/ po miękkich (**iē*) w przebadanym materiale okazały się zrównane z [i]. Pojedyncze poświadczanie /ɛ/ między miękkimi (*jɛ*) zachowuje natomiast brzmienie odrębne, choć bliskie klasie [i].

Izolowane poświadczanie nagłosowego /u/ (#u) ma charakter samogłoski wybitnie wysokiej i tylnej. Można więc chyba przyjąć, że w nagłosie fonem ten przyjmuje fakultatywnie wariant zamknięty lub otwarty. Minimalna liczba przykładów uniemożliwia sformułowanie dokładniejszych wniosków.

Scentralizowane warianty */o/ (e) wykazują o wiele większe zróżnicowanie w obu osiach (zwłaszcza w F2) niż pod akcentem, gdzie przyjmowały wyłącznie artykulację tylną-centralną. Tu poświadczona jest również wymowa *stricte* centralna, a nawet centralno-przednia. Można przypuszczać, że – podobnie jak w przypadku *[i] – dochodzi tu do wtórnej kontrakcji dyftongu oɔ, niewystępującej pod akcentem, co skutkuje powstaniem nowych wariantów i zwiększa zróżnicowanie fonetyczne scentralizowanych artykulacji monofongicznych. Rozkład wariantów */o/ jest podobny jak pod akcentem (72,5% realizacji przypada na wymowę dyftongiczną, 12,5% na monofongiczną tylną i 15 na monofongiczną scentralizowaną).

Końcowa faza dyftongu *to (*toI) wykazuje bardzo duże zróżnicowanie w osi F1, tak samo jak oɔ. Możliwe warianty wykraczają tu poza zakres realizacji akcentowanych, występuje tu m.in. artykulacja typu [ɔ], nie stwierdzona pod akcentem ani razu.

Punkt *ɔ* reprezentuje kontynuant ustny */ɔ/ (wszystkie poświadczenia w końcówce 3. os. l.mn.). Gruchmanowa przyjmuje tu kontynuant tożsamy z otwartym alofonem /u/, czyli [ɔ]. Co istotne, wymowa wydaje się tu być niezależna od poprzedzającej spółgłoski (w przykładach ilustrujących rozwój nosówki również po labialnych i welnarnych występuje konsekwentnie [ɔ], inaczej niż w przypadku /u/). Bez rozbudowania reguły fonologicznej nie sposób więc włączyć ustnego kontynuantu */ɔ/ do fonemu /u/. Regułę rozbudowaną, mogącą potencjalnie rozwiązać ten problem, odnajdujemy u Topolińskiej (65), z powodu braku ilustracji materiałowej trudno ją jednak jednoznacznie zweryfikować. W przebadanym przeze mnie materiale nie znajduje ona niestety ani potwierdzenia, ani zaprzeczenia. Topolińska zdaje się przyjmować, iż ustnym kontynuantem */ɔ/ jest /ɔ/ (nie zaś /u/), zwężenie opisuje jako zjawisko fonetyczne, ale jako jedno ze źródeł współczesnego fonemu /u/ podaje */ɔ/. (T, 66, 67). Jako że jedna z tych informacji jest opatrzona odsyłaczem do drugiej, sobie sprzecznej, chodzi tu raczej o jakiś błąd drukarski (najprawdopodobniej kontynuantem ma być jednak /u/). W przebadanym materiale ustny kontynuant */ɔ/ to monofong tylny, pod względem F1 pośredni pomiędzy /ɔ/ z jednej strony i otwartym alofonem /u/ z drugiej. Audytywnie stwierdzić tu można zarówno barwę typu [ɔ], jak i barwę typu [ɔ]. Niewykluczone, iż wymowa otwarta pojawia się tu pod wpływem wymowy ogólnopolskiej. Utrudnia to niestety interpretację fonologiczną.

Kilka uwag o tzw. samogłoskach nosowych

W gwarze Dąbrówki nie może być mowy o samogłoskach nosowych w randze fonemów (z przyczyn identycznych, jak w literackiej polszczyźnie). Ich brak stwierdzają zresztą bez jakichkolwiek wątpliwości już Gruchmanowa (37) i Topolińska (64). Istotnym zagadnieniem pozostaje tu według mnie jednak kwestia istnienia samogłosek

nosowych w sensie fonetycznym²⁰. Fonetyczne nosówki w pozycji przed szczelinowymi przyjmuje Gruchmanowa (28, 37) oraz Topolińska (66), widząc tu realizacje struktur typu /VN/. Samogłoski nosowe występują regularnie również w transkrypcjach Sobierajskiego (1985, 86–104).

W przebadanym materiale synchroniczne samogłoski nosowe przed szczelinowymi (jako kontynuanty */*ɛ̃*, *ɔ̃*/) nie występują. Mamy tu do czynienia tylko i wyłącznie ze strukturami fonetycznie złożonymi, składającymi się z samogłoski i nosowego gładu. Przeciętna długość wokoidu odpowiadającego tradycyjnym samogłoskom nosowym to ok. 149 ms. Wokoid ten rozpoczyna artykulacja samogłoskowa (będąca ośrodkiem sylaby), w większości przypadków (72%) czysto ustna, rzadziej (14%) ustna z lekką nazalizacją niewielkiego końcowego odcinka lub (14%) lekko unosowiona w całości. Dopiero średnio po 85 ms, czyli po 57% czasu trwania całego wokoidu, rozpoczyna się faza o silnej nosowości i stosunkowo niejasnej barwie ustnej typu [u] lub nieco bardziej przedniej, niezgłoskotwórcza. Ten nosowy gład zajmuje przeciętnie 43% całej artykulacji z niewielkim odchyleniem standardowym (8%). Zróżnicowanie proporcji trwania obu faz w poszczególnych przeanalizowanych poświadczeniach jest więc niewielkie. Wymowa odpowiada tu ogólnopolskiej.

Podsumowanie fonologiczne

W przebadanym materiale stwierdziłem osiem fonemów samogłoskowych: /i, u, ɔ, ɛ, ɜ, e, a, ɔ/. W stosunku do opisu Gruchmanowej przyjąłem więc dwa lub trzy dodatkowe fonemy (/ɔ, ɜ/, ew. /ɔ/). W porównaniu z pracą Topolińskiej rozbudowałem natomiast system o jeden fonem (/ɜ/), poza tym nie uznałem za słuszne relatywizowania statusu dwóch kolejnych (/ɔ, ɔ/). Rzeczą zupełnie nową jest więc przyjęcie fonemu /ɜ/, oparte na dotychczas niedostrzeżonej lub pominiętej odrębności wymowy */*e*/. W przypadku pozostałych różnic zadecydowały odmienne ustalenia faktyczne co do dystrybucji (jak w kwestii [i, ɛ] w stosunku do opisu Gruchmanowej), inne zasady metodologiczne (jak w przypadku /ɔ, ɔ/ w stosunku do opisu Topolińskiej) czy też niedociągnięcia autorów dotychczasowych opisów (tu chyba należy zaliczyć niespójną interpretację */*a*:/ u Gruchmanowej).

Przejdźmy do podsumowującej charakterystyki przyjętych fonemów, mającej stanowić punkt wyjścia całościowego opisu systemu samogłoskowego interesującego nas dialektu w sensie ustalenia zestawu cech dystynktywnych i przyporządkowania określonych ich wartości poszczególnym fonemom.

Podstawowym alofonem /i/ jest [i]. Transkrypcja i klasyfikacja Gruchmanowej (35) i Topolińskiej (64) wychodzą z tego samego założenia. Warianty obniżone lub scentralizowane występują fakultatywnie w niewielu specyficznych kontekstach i z perspekty-

²⁰ Poważnym błędem, powtarzającym się niestety w wielu opisach polskiej fonetyki gwarowej i literackiej jest nierozróżnianie *stricte* synchronicznej wymowy samogłosek nosowych od wymowy dyftongicznej czy też określanie tej ostatniej właśnie mianem „synchronicznej”. Fakt, iż w języku polskim tzw. „samogłoski nosowe” (np. w pozycji przed szczelinowymi) wymawiane są jako dyftongi złożone z samogłoski ustnej i gładu nosowego jest już znany od dawna (Benni 1924, 20–21). Wymowa dyftongiczna jest w swej istocie wymową równie asynchroniczną co wymowa składająca się z samogłoski i spółgłoski nosowej. Oczywiście uproszczenia terminologiczne tego typu same w sobie można w pewnych przypadkach zaakceptować, są one jednak niedopuszczalne w opisach ściśle fonetycznych bez opatrzenia ich eksplicytną uwagą o rzeczywistej wymowie.

wy ogólnej klasyfikacji możemy je pominąć. Oznaczenie symbolem *i* jest oczywiście w pełni adekwatne.

Fonem /u/ ma dwa podstawowe alofony: [u] i [ʊ]. Gruchmanowa (35) – na ile można wnioskować o tym z transkrypcji – za alofon podstawowy przyjmuje [u]. Topolińska (64) natomiast status ten przypisuje [ʊ]. Kwestię tę można rozstrzygać różnie w zależności od uwzględnionych kryteriów. Z racji na absolutną właściwie wyłączność barwy [u] dla fonemu /u/ (przy bardziej skomplikowanej sytuacji [ʊ]) oraz na fakt, iż sąsiedztwo spółgłosek koronalnych i palatalnych jest dla samogłosek tylnych kontekstem nacechowanym, zdecydowałem się na [u]. Jeżeli chodzi o sam zapis, to i tak – mając na uwadze prostotę oraz ogólne zasady transkrypcji IPA – należałoby przyjąć symbol *u*.

Najbardziej typowymi barwami /ə/ jest [ə] w śródgłosie oraz [əɪ] (obok [ə]) w wygłosie. Topolińska (64) określa ten fonem (a właściwie *analogiczny* fonem, nie włącza bowiem do niego *[i]) w kategoriach fonologicznych jako [+wysoki] i w odróżnieniu od /i/ [+centralny]. Za podstawowy wariant należy uznać [ə], czyli głoskę poziomu średniego zamkniętego, centralną, nieco przesuniętą do przodu. Przesłankami są tu: wyższa częstotliwość występowania tego alofonu, fakultatywność wymowy dyftongicznej oraz silniejsze nacechowanie pozycji, w której ona występuje. W pozycji po miękkiej dochodzi tu do ekstremalnego przesunięcia w górę i przód; ze względu na silne nacechowanie tej pozycji można pominąć tego typu realizacje w opisie ogólnym. W grę wchodzi tu oznaczenia *i* i *e*, ze względu na alofon podstawowy wybrałem to ostatnie.

Podstawowym wariantem /ɛ/ jest [ɛ], samogłoska poziomu średniego otwartego, w zasadzie przednia, ale wyraźnie cofnięta. /ɛ/ jest bardzo podatne na przesunięcia w górę i w przód pod wpływem sąsiedztwa spółgłosek miękkich, a w wyniku tego na utożsamienie fonetyczne z innymi samogłoskami przednimi (również wykazującymi taką podatność). Oznaczenie symbolem *ɛ* jest w pełni adekwatne.

Barwą stanowiącą o odrębności /ɜ/ jest [ɛ] (w transkrypcji bardziej precyzyjnej [ɜ], ewentualnie [ɛ̃, ə]). Trudno powiedzieć cokolwiek więcej o zachowaniu tej głoski poza występowaniem alofonów bliskich [i] po spółgłoskach miękkich (przy założeniu, że w tej pozycji /ɜ/ utrzymuje fonologiczną niezależność), co wspólne dla wszystkich samogłosek przednich. Najprostszym, a jednocześnie fonetycznie dość adekwatnym symbolem jest *ɜ*.

/ɔ/ jest samogłoską słabo labializowaną, tylną, poziomu średnio otwartego. Podstawowym alofonem /ɔ/ jest [ɔ], choć zaobserwować można tendencję do wymowy bardziej otwartej typu [ɔ̃]. Najbardziej adekwatnym symbolem jest tu *ɔ*.

/a/ jest samogłoską niską i centralną bez skłonności do artykulacji bardziej tylnej i z pewną tendencją do wymowy bardziej przedniej (ta ostatnia właściwość wynikać może ze skłonności /ɔ/ do wymowy obniżonej). Zastosowane oznaczenie jest w tym przypadku w pełni adekwatne.

Fonem /e/ wykazuje silne zróżnicowanie wariantów, w znacznej mierze niezależne od pozycji, nie sposób więc tu oceniać kwestii alofonu podstawowego z perspektywy nacechowania kontekstów. Topolińska (64–65) definiuje ten fonem jako [–wysoki] w stosunku do /u/ i [+centralny] w stosunku do /ɔ/, przyjmując za alofon podstawowy monoftong scentralizowany. Uwzględniając najwyższą częstotliwość występowania, za

alofon podstawowy należy jednak uznać raczej wariant dyftongiczny. W całości przeanalizowanego materiału wymowa monoftongiczna tylna i scentralizowana łącznie jest ponad dwukrotnie, a sama monoftongiczna scentralizowana ponad pięciokrotnie rzadsza niż wymowa dyftongiczna. Przyjmując za punkt wyjścia wszystkie możliwe warianty fazy początkowej i końcowej alofonów dyftongicznych oraz uwzględniając charakter alofonów monoftongicznych, za „punkt ciężkości” realizacji tego fonemu w przestrzeni samogłoskowej uznać należy poziom średni (z pewną skłonnością do średniego otwartego) i szereg tylno-centralny. Oznaczenie tego fonemu znakiem ϵ jest więc dobrze uzasadnione fonetycznie, choć ma oczywiście w dużej mierze charakter symboliczny. Ze względu na szeroki zasób wariantów swobodnych należy w ogólnym opisie fonologicznym zwracać szczególną uwagę na realizm przyjmowanych cech dystynktywnych i ich wartości w odniesieniu do realnych cech fonetycznych wariantów / ϵ / z jednej strony i sąsiednich fonemów z drugiej.

W tabeli 3 przedstawiam własną próbę ustalenia cech dystynktywnych fonemów samogłoskowych gwary Dąbrowki Wielkopolskiej. Przyjąłem tu następujący zestaw cech: [\pm niskie], [\pm tylne], [\pm wysokie] oraz [\pm peryferyjne]²¹.

Tabela 3. Cechy dystynktywne fonemów gwary Dąbrowki Wielkopolskiej

	-tylne		+tylne	
	+peryferyjne	-peryferyjne	-peryferyjne	+peryferyjne
+wysokie, -niskie	i	ɘ		u
-wysokie, -niskie	ɛ	ɜ	e	ɔ
-wysokie, +niskie		a		

Wszystkie głoski [-tylne] są płaskie, a [+tylne] zaokrąglone. Samogłoski [-tylne] i [-niskie] wykazują silną tendencję do identyfikacji fonetycznej pod wpływem otoczenia fonetycznego. W sąsiedztwie spółgłosek miękkich (głównie lewostronnym, ale w pewnej mierze również prawostronnym) [-wysokie] i [-niskie] / ϵ , ɜ / przyjmują dodatnią wartość cechy [\pm wysokie] i stają się obojętne co do cechy [\pm peryferyjne]. Obojętne co do cechy [\pm peryferyjne] w tym kontekście stają się również / ϵ . / ϵ , ɜ , ɘ / mogą się tu albo utożsamić fonetycznie ze sobą nawzajem, występując w postaci alofonów dość wysokich i przednich, ale nadal [-peryferyjnych] w stosunku do /i/, albo przyjąć wartość dodatnią cechy [\pm peryferyjne] i utożsamić się z realizacjami /i/. Fonem /i/ z kolei może pod wpływem kontekstu prawostronnego (np. /l/) przyjąć ujemną wartość cechy [\pm peryferyjne] i utożsamić się z [+wysokimi] i [-peryferyjnymi] realizacjami / ϵ , ɜ , ɘ /. Fonem /u/ po spółgłoskach niewelarnych i nielabialnych przyjmuje [-peryferyjny] alofon [ɔ]. Fonem / ɔ / jest w stosunku do / ɔ / (jak również /u/) [-peryferyjny], przyjmując swobodne warianty mniej skrajne w przestrzeni formantowej, czyli bardziej centralne

²¹ Korelatem *peryferyjności* jest w naszym przypadku przesunięcie artykulacji w kierunku centralnego punktu przestrzeni samogłoskowej zarówno w osi F1, jak i osi F2.

lub wyższe od /ɔ/ (i bardziej centralne lub niższe od /u/). Fakultatywnie (z pewnym uwarunkowaniem pozycyjnym i niezbyt często) /e/ może przybierać dodatnią wartość cechy [±wysokie] (utożsamiając się fonetycznie z otwartym alofonem /u/) lub dodatnią wartość cechy [±peryferyjne] (utożsamiając się fonetycznie z podstawowym alofonem /ɔ/).

Na koniec wypada przedstawić macierzę rozpoznawania fonemów (tabela 4.).

Tabela 4. Matryca identyfikacji fonemów gwary Dąbrówki Wielkopolskiej

	i	ɔ	ɛ	ɜ	a	ɔ	ɛ	u
[niskie]	–	–	–	–	+	–	–	–
[tyłne]	–	–	–	–	o	+	+	+
[wysokie]	+	+	–	–	o	–	–	+
[peryferyjne]	+	–	+	–	o	+	–	o

Uwagi końcowe

W przebadanym materiale stwierdzić należy bardzo dobre zachowanie gwarowych cech fonetycznych. Wszystkie właściwie zjawiska opisywane w dotychczasowej literaturze (jak dyftongiczna wymowa *y*, bogactwo wariantów monoftongicznych i dyftongicznych *o*, alofon otwarty i zamknięty *u* itp.) znajdują w zebranych przeze mnie nagraniach bardzo dobre, wręcz pełne, odzwierciedlenie aż do najmniejszych szczegółów. Redukcji nie uległ również system fonologiczny. W stosunku do starszych opisów wprowadziłem do niego co prawda pewne zmiany, ale nie stoi za nimi jakiegokolwiek zbliżenie do polszczyzny ogólnej lub jej wpływ. Należy mieć tu jednak na uwadze, iż wypowiedzi czysto spontaniczne stanowią stosunkowo niewielką część zebranego i przebadanego materiału. Prawdopodobne jest, że informatorki – które, jak się okazało w trakcie nagrań, rozumiały cel pracy eksploratora i miały już pewne doświadczenia pracy z dialektologiem – w mniej lub bardziej kontrolowanych wypowiedziach świadomie orientowały się na najbardziej archaiczną formę gwary, jaką znały. Podejrzewam, iż w wypowiedziach całkowicie spontanicznych wpływ polszczyzny ogólnej byłby (bardziej) zauważalny i pociągałby za sobą większe lub mniejsze rozchwianie na poziomie systemu dźwiękowego.

Niestety – z powodu szczupłości materiału badawczego – nie wszystkie problemy fonetyczne i fonologiczne mogłem rozwiązać całkowicie i ostatecznie. Mam jednak nadzieję, że w ostatecznym rozrachunku kwestie rozwikłane przeważają nad nierozwikłanymi. Poza skromnym wkładem w stan wiedzy o fonetyce gwar polskich życzyłbym sobie, żeby artykuł ten unaoczniał również potencjał metod akustycznych w badaniach nad fonetyką i fonologią dialektalną.

Dodatek: dane liczbowe

Tabela 5. Wartości formantowe samogłosek akcentowanych z odchyleniem standardowym

	F1	F2	σ F1	σ F2		F1	F2	σ F1	σ F2
a	620	1428	49	80	ɛ	459	1332	14	62
ɔ	522	1207	38	78	#oɔ0	386	951	23	75
ɛ	507	1631	42	59	#oɔ1	448	1524	43	123
*e:	448	1611	5	38	#u	412	1272		
i	325	2079	25	62	lɛ	420	1743	12	146
Lu	365	1094	31	139	*lo0	374	1025	35	73
o	469	1237	35	112	*lo1	449	1451	23	211
Tu	418	1225	27	100	*ie:	356	2013	30	129
oɔ0	414	1104	41	99	*ɛl	485	1080	31	62
oɔ1	467	1460	39	114	*iɛ̃	355	2116	17	61
ii0	408	1743	19	49	iɛj	347	2012	25	54
ii1	348	1927	12	48	ll	381	2002		
i	387	1749	26	90	iɛ	421	1821	45	107
*ɛ̃	372	1760	24	59					

Tabela 6. Wartości formantowe samogłosek nieakcentowanych z odchyleniem standardowym

	F1	F2	σ F1	σ F2		F1	F2	σ F1	σ F2
a	584	1387	45	65	ii1	386	1919	26	110
ɔ	507	1256	34	81	*ɛ̃	421	1700	31	76
ɛ	473	1615	31	74	#u	338	1001		
i	352	2049	46	97	õ	462	1215	31	73
Lu	390	1086	44	130	ɛ	471	1405	23	117
o	437	1317	32	59	*lo0	395	1108	43	46
Tu	410	1280	33	82	*lo1	451	1386	53	91
i	379	1807	36	99	#oɔ0	388	1072	17	85
oɔ0	421	1121	43	91	#oɔ1	425	1438	0	64
oɔ1	498	1408	54	87	iɛj	367	1891		
ii0	406	1718	36	75	*iɛ̃	334	2079	29	105

Literatura

- Benni T. (1924), *Ortofonja polska*, Warszawa–Lwów.
- Dobrzyński W. (1963), *Gwary powiatu niemodlińskiego. Cz. I. Fonetyka*, Wrocław–Warszawa – Kraków.
- Garczyńska J. (2014), *Analiza akustyczna samogłosek w gwarze kurpiowskiej*, [w:] *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”*. Kraków, 27–28 września 2013 r., red. M. Rak i K. Sikora, Kraków, s. 223–233.
- Gruchmanowa M. (1969), *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra.
- Gruchmanowa M. (1970), *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- Jocz L. (2013), *System samogłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Szczecin.
- Jocz L. (2016), *VOT i dźwięczność spółgłosek zwartych w Dąbrówce Wielkopolskiej*, w druku.
- Nitsch K. (1957), *Dialekty języka polskiego*, Wrocław – Kraków.
- Nowak H. (1982), *Charakterystyka fonetyczna gwar okolic Borku Wielkopolskiego (w południowej Wielkopolsce). Część I: Wokalizm*, „Slavia Occidentalis”, t. 39, s. 83–118.
- OLA (1965), *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*, zesp. red. *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego*, Москва.
- OLA (1994), *Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы*, zesp. red. *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego*, Москва.
- Orawski M. (2001), *Analiza akustyczna samogłosek pochylonych na podstawie przykładów z Orawy i Śląska*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 147–152.
- Sawicka I. (2007), *Język polski*, [w:] *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia*, red. I. Sawicka, Opole, s. 305–320.
- Sobierajski Z. (1985), *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław–Warszawa–Kraków –Gdańsk–Łódź.
- Stachowska-Dembecka W. (1958), *Gwara wsi Zakrzewo w powiecie rawickim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 3, s. 81–127.
- Tomaszewski A. (1934), *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań.
- Topolińska Z. (1982), *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego”*. Zeszyt I. Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk, Wrocław.

Renata Kucharzyk

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk

Kraków

renata.kucharzyk@ijp-pan.krakow.pl

Relikty dawnych zwyczajów ludowych w języku i kulturze (na przykładzie wsi małopolskiej)

Abstrakt: Zmiany społeczno-cywilizacyjne spowodowały trwałą przebudowę kultury wiejskiej. Zmieniło się życie tak w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym. Zmienił się język wsi, gwara ustąpiła miejsca językowi ogólnemu lub formom przejściowym. Wiele z tradycyjnych zwyczajów ludowych zostało zapomnianych, inne uległy znacznym przeobrażeniom zarówno na płaszczyźnie symbolicznej, jak i językowej. Przedmiotem artykułu jest odpowiedź na pytania, co zostało z dawnych obyczajów ludowych, jakie czynniki decydują o ich trwałości oraz jak funkcjonuje leksyka dotycząca tego wycinka kultury. Podstawę rozważań stanowią obserwacje obyczajów i języka prowadzone przez wiele lat w jednej z wsi małopolskich.

Słowa kluczowe: kultura, zwyczaje ludowe, zmiany, leksyka gwarowa

Abstract: **Relics of old folk customs in language and culture (based on the example of a village from the Małopolska region).** Social and civilizational changes have resulted in the permanent reconstruction of rural culture. Life has changed both for individual people and for the whole community. The language of the countryside has changed, too – local dialects have been replaced with standard language or transitory forms. Many traditional folk customs have been forgotten, others have been significantly changed, both on their symbolic and linguistic layers. The article aims to answer the question about what aspects of old folk customs have remained, what factors determine their survival and how does the lexis related to this piece of culture function. The considerations are based on an analysis of customs and language conducted for many years in one of the villages of Małopolska.

Keywords: culture, folk customs, changes, dialectal lexis

Zmiany społeczno-cywilizacyjne, które w ostatnich dziesięcioleciach zaszły na wsi, spowodowały trwałą przebudowę jej kultury. Zmieniło się życie tak w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym. Zmienił się język wsi, gwara ustąpiła miejsca językowi ogólnemu lub formom przejściowym (kod mieszany, język mieszkańców wsi, interdialekt). Wiele z tradycyjnych zwyczajów ludowych zostało zapomnianych, inne uległy znacznym przeobrażeniom zarówno na płaszczyźnie symbolicznej, jak i językowej. Taka transformacja to proces naturalny. Tradycja to nie konstrukt stały, raz na zawsze zdefiniowany, ale – jak pisze Przemysław Łozowski: „tradycja to ciągłość i kontynuacja, a nie niezmiennność. Ma ona charakter dynamiczny i jest wypadkową aktualnych uwarunkowań kulturowych, napięć społecznych, kreatywności członków wspólnoty,

ich odczytania tego, co było, oraz ich oczekiwań w stosunku do tego, co będzie” (Łozowski 2011, 113).

Celem tego artykułu jest próba odpowiedzi na pytania, co zostało z dawnych obyczajów ludowych, jakie czynniki decydują o ich trwałości oraz jak funkcjonuje leksyka dotycząca tego wycinka kultury. Podstawę rozważań stanowią obserwacje obyczajów i języka prowadzone przez wiele lat w jednej z wsi małopolskich – w Rzepienniku Strzyżewskim. Jest to niewielka miejscowość, licząca nieco ponad 1300 mieszkańców, położona z dala od większych ośrodków miejskich na południowo-wschodnim skraju powiatu tarnowskiego, na Pogórzu Ciężkowickim. W niedawnej przeszłości miała ona charakter typowo rolniczy, większość mieszkańców utrzymywała się z uprawy ziemi i hodowli zwierząt. Współcześnie ten rolniczy charakter znacznie osłabł, już tylko niektórzy mieszkańcy pracują na roli, pozostali znaleźli zatrudnienie poza rolnictwem i poza rodzinną wsią.

Ze względu na ograniczone ramy artykułu przyjrzymy się wybranym zwyczajom, które przynajmniej częściowo się zachowały. Będzie tu mowa o trzech zwyczajach związanych z Wielkim Tygodniem i Wielkanocą, a mianowicie o *paleniu judasza*, *despetnym dniu* oraz *święceniu pola*. Wielkanoc i okres bezpośrednio ją poprzedzający to w tradycyjnej kulturze ludowej czas bardzo ważny, mocno zrytualizowany, obfitujący w zwyczaje i obrzędy. Wyjątkowość tego okresu sprawia, że tradycyjne formy obrzędowe z nim związane są relatywnie trwałe.

Scharakteryzujemy pokrótce przywołane zwyczaje:

Palenie judasza

Zwyczaj palenia, wieszania, topienia kukły symbolizującej Judasza był niegdyś bardzo rozpowszechniony w Polsce. Na badanym terenie miał on jednak swoją specyfikę, nie palono bowiem kukły, tylko ogniska. Tak o tym pisze Barbara Ogrodowska:

Zwyczaj niszczenia Judasza w pięknej formie, godnej pochwały i naśladowania, zachował się na Ziemi Sądeckiej i w okolicach Gorlic. Do dziś w Wielki Czwartek, po południu, chłopcy i mężczyźni dokładnie sprzątają podwórza, ogrody i całe obejście. Należy to do ich zwyczajowych obowiązków, w czasie gdy kobiety zajmują się świątecznymi porządkami w domu, gotowaniem i pieczeniem. Zgodnie z tradycją wymiatają więc z obejść wszystkie zimowe śmiecie, zeszlóroczne, zeschnięte liście, porządkują piwnice, składziki i komórki, wyrzucają z nich wszystkie niepotrzebne rupiecie i o zmierzchu rozpalają z nich wielkie ogniska (Ogrodowska 2007, 86).

W okolicach Rzepiennika Strzyżewskiego to sprzątanie zwykle nie odbywało się w Wielki Czwartek, ale kilka dni wcześniej i w takim porządkowaniu obejścia uczestniczyli wszyscy domownicy, zarówno dorośli, jak i dzieci, niezależnie od płci, choć młodzi chłopcy w tym przodowali. Przygotowywano jak największy stos w miejscu widocznym, najlepiej na wzniesieniu. Ogień rozpalano późnym wieczorem po skończonym nabożeństwie wielkoczwartkowym. Ogniska te bywały bardzo duże, ponieważ chłopcy rywalizowali, który z nich przygotowuje największy stos.

Tak o tym zwyczaju mówi mieszkanka wsi:

Na judosa to trza przyryktować wielgom kupe, zeby 'ogiyj buło widać z daleka. Z dowiyn downa tu sie poluło judosa we Wielgi Cworteck i to tak urzondzali, zeby jak nojwiynksy 'ogiyj zrobić, wiynksy niz u sonsiada. I wrzucali chojco do 'ogniska, zeby strzylalo, zeby iskry sły wysoko. A teroz to godajo, ze w judosa wszystkie chłopy majom imieniny, no bo kazdy to judos.

W tej wypowiedzi mamy zasygnalizowany kierunek przeobrażeń lokalnej tradycji. Coraz powszechniejszy staje się żartobliwy obyczaj obchodzenia w Wielki Czwartek imienin wszystkich mężczyzn, przypisuje się im bowiem cechy Judasza, a więc niewierność, obłudę i fałsz. Kobiety w ten dzień składają życzenia mężczyznom, czy to bezpośrednio, czy też wykorzystując nowoczesne formy komunikacji (telefony, internet), niekiedy wręczają symboliczne prezenty, zwykle przedmioty o znikomej wartości lub całkowicie bezużyteczne, mające podkreślić prześmiewczy charakter tej nowej tradycji. Czasami takim „imieninom” towarzyszy też picie alkoholu. Zwyczaj ten częściej jest praktykowany przez osoby słabiej związane z Kościołem katolickim, luźniej podchodzące do spraw religii. Osoby mocno religijne udział w takiej zabawie postrzegają jako zachowanie niewłaściwe, łamiące normy obyczajowe i religijne, Wielki Czwartek bowiem to pierwszy dzień Triduum Paschalnego, związanego z męką Chrystusa, a więc w tym czasie należy zachować należytą powagę i powstrzymać się od jakichkolwiek zabaw.

To kolejne przeobrażenie zwyczaju. Dawne pogańskie obrzędy związane z przesileniem wiosennym, przejściem od zimy – śmierci do wiosny – życia¹ zostały schryścianizowane. Nastąpiło nałożenie treści biblijnych na podłoże pogańskie – ogień stał się karą dla Judasza. Obserwowana współcześnie ewolucja zwyczaju ma podłoże w nazwie. Imię Judasza z Kariothu, które w procesie apelatyzacji zaczęło oznaczać człowieka fałszywego, obłudnego, podstępnego, dało asumpt do tego, by w dzień zwyczajowego palenia ognisk obchodzić również imieniny wszystkich mężczyzn, którzy – w złośliwej interpretacji – mieszczą się w słownikowej definicji *judasza* ‘człowieka fałszywego, podstępnego, obłudnego; zdrajcy’ (USJP).

Despetny dzień

Drugi zwyczaj, który w dalszym ciągu jest kultywowany na Pogórzcu, to *despetny dzień*. W opracowaniach etnograficznych możemy natrafić na opisy podobnego zwyczaju, który miał miejsce w noc pomiędzy Wielkanocą a Poniedziałkiem Wielkanocnym i który nazywano *diabelską nocą* (Ogrodowska 2007, 153). W tę noc niezonaci młodzi mężczyźni dawali upust młodzieńczej fantazji i robili różne psikusy, a nawet dopuszczali się chuligańskich wybryków.

W okolicach Rzepiennika Strzyżewskiego w *despetny dzień*, przez niektórych nazywany bardziej adekwatnie *despetną nocą*, ponieważ psociło się, w miejscowej gwarze *despetowało*, gdy jeszcze było ciemno, ale już po północy, żeby nie naruszyć świątecz-

¹ O obrzędach przejścia, czyli *rites de passage*, pisał Arnold van Gennep. W myśl jego koncepcji całe ludzkie życie można opisać w kategorii przejścia – z jednej grupy wiekowej do następnej, z jednej sytuacji do innej itp. (Gennep 1977, 2–3, 10–11; za: Burszta 1998, 104–108).

nego charakteru Niedzieli Wielkanocnej, kawalerowie robili różne psikusy w domach, w których były dziewczęta. Rodzaj dowcipów zależał od pomysłowości młodych mężczyzn. Najlepiej były oceniane te żarty, z którymi wiązało się jak najwięcej wysiłku, zarówno z ich robieniem, jak i usuwaniem skutków. Ważne jednak było to, aby nie uczynić nieodwracalnej szkody i nie narazić ofiary na straty finansowe, gdyż miała to być zabawa, a nie bezmyślne wyrządzanie szkód. Najczęściej śmiecono słomą koło domu, malowano wapnem okna, przewracano drewniane latryny, tarasowano drogi dojazdowe, zabierano spod domu różne sprzęty, narzędzia, wozy i ustawiano je w miejscach trudno dostępnych. Im więcej psikusów, im bardziej wyszukane, tym radość domowników, a zwłaszcza owych panien, była większa. Świadczyło to bowiem o zainteresowaniu kawalerów, a w perspektywie dawało nadzieję na rychłe zamążpójście. Nie wolno było się obrażać na nawet najbardziej dokuczliwych *despetników*, ponieważ w tę noc mieli oni uświęcone tradycją prawo do takich zabaw.

Współcześnie ten obyczaj uległ znacznej transformacji. Już nie zważa się na to, kto i komu robi dowcipy. Psocą przede wszystkim młodzi ludzie, płci obojga, a obiektem może być każdy, nie tylko panny na wydaniu. Co ciekawe, figle płała się też osobom mającym specjalny status w danym środowisku, np. księżom, nauczycielom. Zwykle jednak *despetuje się* osobom zaprzyjaźnionym, co do których ma się pewność, że z humorem podejną do tej formy zabawy. Zdarzają się bowiem, choć jeszcze rzadko, przypadki niechętnego stosunku do owych psot i do ich sprawców. W wypadku *despetnego dnia* dochodzi nie tylko do zmiany uczestników zwyczaju i roli, jaką odgrywają. Zmienia się również scenariusz zabawy, rodzaj dowcipów i wykorzystanych akcesoriów. Coraz częściej żarty robi się późnym wieczorem w Wielkanoc, aby uniknąć wczesnego wstawania w dniu następnym, nie zważając przy tym na wyjątkowy charakter Niedzieli Wielkanocnej. Cenione są dowcipy oryginalne, niepowielające znanych schematów. Pojawiają się więc żarty uwspółcześnione, nawiązujące do osiągnięć współczesnej cywilizacji. Zdarza się, że ktoś założy na drzewo odpowiednio pomalowaną starą miednicę, która ma udawać odbiornik sygnału satelitarnego, ktoś inny przystroi stojące przed domem drzewo papierem toaletowym albo rozsypie papier pocięty w niszczarce na posmarowany olejem samochód. Daje się również zauważyć, że zaangażowanie ludzi w kultywowanie zwyczaju słabnie. Tak to komentuje mieszkanka wsi:

Downi ludziom sie bardzi kcialo despetować. Nie buło telewizorów, komputerów, to i casu mieli wijncy. No i w kazdy chołpie buło kupe dziecek, osiym, dziewiyńć, dziesiyńć. Ugadywali sie i razym chodzili despetować. Tam, dzie buła łanno panna, to nojwijncy wyrobiali, a bywało ze i z trzeci wsi do taki panny przychodzili. A to słomy natrzepali, a to syby zapaćkali, a to wóz na wieś wywlekli. Nagrandzili, co mogli. A i do mnie na grande przychodzili. Nierozem musiała z rana plac zamiatać, zeby w swiynto buł porzóndek koło chołpy. Ale wesolo buło, wszyscy sie ciesyli.

Zwyczaj *despetowania* wywodzi się z dawnych pogańskich rytuałów związanych przede wszystkim z płodnością, a także z przesileniem wiosennym. Ten pierwotny sens nie był uświadamiany już od dawna. Zachowano jednak te elementy zwyczaju, które na to wskazywały (wybór domów, w których były niezamężne kobiety). Dzisiaj, jak wspomnieliśmy, ten element już nie jest ważny. Obyczaj ma już tylko ludyczny charakter.

Święcenie pola

Kolejny zwyczaj, który zajmował ważne miejsce w obyczajowości wiejskiej, to *święcenie pól i domów*. W Poniedziałek Wielkanocny gospodarz wychodził bardzo wcześnie rano, aby poświęcić pola i zabudowania. W każde należące do niego pole wbijał krzyżyk zrobiony z gałązek poświęconej palmy. Palmę, którą w okolicach Rzepiennika Strzyżewskiego nazywano *bagniętami*, poświęcono w Niedzielę Palmową. Krzyżyk ten był ozdobiony kolorowymi wstążkami, kwiatami suszonymi lub wykonanymi z bibuły. Gospodarz obficie kropił pole święconą wodą i odmawiał modlitwę lub tylko czynił znak krzyża. Wszystko po to, by zapewnić ziemi urodzaj, ochronić uprawy od zniszczenia. Takie same krzyżyki wtykano w szpary ścian domów i stodoł, by je zabezpieczyć przed niszczycielskim działaniem żywiołów. Ten obyczaj był niezwykle poważnie traktowany przez dawniejszych gospodarzy, ponieważ ziemia była jedynym źródłem utrzymania, a od dobrych zbiorów zależał byt rodziny. Wierzono, że bez boskiego wsparcia i opieki ziemię, plony mogą dotknąć różne kataklizmy, stąd gorliwość w praktykowaniu zwyczaju święcenia pól. Istniała nawet swoista rywalizacja pomiędzy sąsiadami, kto najwcześniej poświęci pola, kto będzie miał najpiękniej przyozdobione krzyżyki. B. Ogrodowska tak pisze o trwałości tego zwyczaju:

Obyczaj ten zachowany jest jeszcze dość powszechnie na Ziemi Sądeckiej, w okolicach Limanowej i na Pogórzu Rzeszowskim. Wierni pozostają mu nawet ci mieszkańcy wsi, którzy nie mają ziemi ornej. Jednak, idąc za przykładem swych ojców i dziadków, w celu podtrzymania lokalnej tradycji wielkanocnej, wbijają gałązki palmowe lub krzyżyki z palmy w grządki przydomowych ogródków i nawet w kwiatowe rabatki (Ogrodowska 2007, 148–149).

Współcześnie coraz więcej ziemi leży odłogiem, jednak niektórzy właściciele w dalszym ciągu dokonują jej rytualnego poświęcenia. Nie jest to już tak powszechny zwyczaj, jak choćby 20 czy 30 lat temu, ale jeszcze wielu mieszkańców w poniedziałkowy poranek wychodzi w pola, by uczynić zadość tradycji. Trudno jednoznacznie odpowiedzieć, jaka motywacja im przyświeca. W niektórych wypadkach jest to tylko zwykłe podtrzymywanie tradycji, kontynuacja tych działań, które były ważne dla ich ojców i dziadków. Niezależnie od tego, że nie uprawia się ziemi, to jest ona dalej miejscem, gdzie się mieszka, żyje i warto się zabezpieczyć przed kataklizmami, które mogły by to miejsce dotknąć. Należy zaznaczyć, że ten zwyczaj nie ewoluje w kierunku jedynie ludycznych zachowań, nawet w tej zmienionej formie ważny wydaje się aspekt religijny.

Jak i poprzednie, także ten obyczaj ulega przeobrażeniom. W wielu przypadkach zmienia się pora święcenia, coraz częściej odbywa się to dużo później, przed południem w Poniedziałek Wielkanocny, a nawet po południu. Święcenie staje się wtedy pretekstem do spaceru po obfitym obiedzie. Często nie święci się już wszystkich pól i zagonów, ale tylko te położone najbliżej domu. Następuje też osłabienie sakralnego charakteru obrzędu, ponieważ nie zawsze kropieniu święconą wodą towarzyszy modlitwa czy choćby znak krzyża.

Jest rzeczą oczywistą, że wieś się zmienia, że zmiany dotyczą wszystkich aspektów życia. Jak pisze Halina Pelcowa:

We współczesnej wsi ginie tradycja, wyraźnie widoczny jest brak więzów tożsamości i przynależności wyłącznie do własnej społeczności, a wręcz przeciwnie, jest chęć ucieczki od tego, co wiejskie. Zmienia się sposób myślenia, mentalność mieszkańców wsi. Miejski styl bycia przeciwstawia się wiejskim sprzętom, ale też obyczajom, formom wyrażania grzeczności (Pelcowa 2009, 93–94).

W warunkach globalizacji i cyfryzacji te przeobrażenia mają charakter niezwykle dynamiczny i prowadzą do uniformizacji kultury. W miejscu starych lokalnych tradycji zaczynają się pojawiać nowe zwyczaje, zwykle przynoszone z Zachodu, popularyzowane przez nowoczesne środki komunikacji. Zatraca się przy tym odrębny, unikatowy charakter lokalnych wspólnot, osłabiają się więzi grupowe.

Jednak pewne elementy tradycyjnej kultury ludowej opierają się tym unifikującym tendencjom. Wydaje się, że w przypadku zwyczajów łatwiej o kontynuację tych o szerokim zasięgu, utrzymujących się w wielu regionach. Zwyczaje takie propagowane są przez media, niektóre mają wsparcie instytucjonalne – na ich straży stoi Kościół i instytucje kultury. Organizowane są liczne akcje mające na celu podtrzymanie, rozpropagowanie, niekiedy rewitalizację określonych form obrzędowości. Dużo trudniej podtrzymać zwyczaje o zasięgu lokalnym, ograniczonym do niewielkiego obszaru, choć i w tym przypadku różnie się to przedstawia. Regiony wyróżniające się kulturowo, o silnym poczuciu tożsamości i odrębności (np. Podhale, Śląsk) bardzo dobrze radzą sobie z kultywowaniem własnych tradycji. Inaczej jest w regionach, gdzie aż tak silnych więzi nie ma, nie ma też tego poczucia wyjątkowości własnych zwyczajów, strojów czy języka. Wieś, o której tu mowa, w takiej właśnie sytuacji się znajduje. Także opisane wyżej obyczaje mają ograniczony zasięg i nie są powszechnie znane, trudniej więc o ich trwanie. Jak się jednak okazuje, przynajmniej przez część lokalnej wspólnoty są kontynuowane.

Na współczesnej wsi zaznacza się pewien podział. Niektóre rodziny w większym stopniu kultywują dawne obrzędy, inne podążają za nowoczesnością i rezygnują z dawnych form obrzędowości. Te zwyczaje, w których wyraźny jest pierwiastek sakralny, są częściej podtrzymywane w rodzinach religijnie zaangażowanych, o żywym katolicyzmie. Odchodzenie od regularnego praktykowania wiary w Polsce jest faktem, widoczne jest to nawet w małych miejscowościach – postrzeganych zwykle jako ostoja religijności. Trudno się więc spodziewać, że ludzie, którzy nie przywiązują wagi do religii, będą uczestniczyć w rytuałach z pierwiastkiem sakralnym. Jeżeli decydują się podtrzymywać tradycję w tym zakresie, zwykle nie robią tego z pobudek religijnych. H. Pelcowa stwierdza:

Obecne rytuały, praktyki i zwyczaje religijne ulegają powoli – mimo ich upowszechnienia – postępującej sekularyzacji, a w związku z tym tracą na znaczeniu funkcje ściśle religijne związane z ich odniesieniem do świata wartości sacrum, a zachowuje się schemat rytuału (Pelcowa 2004, 282).

W podtrzymywaniu tradycji o charakterze religijnym, jak *święcenie pól*, większą rolę odgrywają starsi mieszkańcy wsi. Nie tylko bowiem religia stanowi dla nich większą wartość, ale też lepiej mają w pamięci dawne rytualne zabiegi. Wychowali się w tradycyjnych rodzinach chłopskich, w większości uprawiali lub jeszcze uprawiają

ziemię, a zatem te działania magiczno-religijne są dla nich istotne. Wydaje się też, że mają większe niż młodzi mieszkańcy poczucie wartości lokalnych zwyczajów. Młodzież ceni sobie coraz częściej to, co obce, najlepiej zakorzenione w kulturze amerykańskiej, nowoczesne, z informatyzowane. Istotny jest również czynnik pragmatyczno-mentalny. Nowe pokolenie, wychowane na smartfonach i Internecie, załatwiają większość spraw kilkoma kliknięciami klawiszy jest mniej skłonne do podejmowania wysiłku związanego z uczestnictwem w tradycyjnych zwyczajach. W konsekwencji obchodzenie pól z wodą święconą o świcie w dzień wolny od pracy i nauki wydaje się im czymś nienaturalnym i zbędnym.

W rozpatrywaniu wpływu kryterium wieku na stopień uczestnictwa w praktykowaniu zwyczajów ludowych warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt. Wyraźnie widać, że wszystkie tradycyjne zwyczaje lepiej utrzymują się w domach, w których są dzieci. Nawet sceptyczni względem tradycji dorośli poczuwają się do obowiązku przekazania najmłodszemu pokoleniu wiedzy o dawniejszych zwyczajach. W transmisji kulturowej najistotniejszą rolę odgrywają przedstawiciele starszej generacji, ponieważ jeszcze wiedzą, jak w zgodzie z tradycją powinien wyglądać zwyczaj, kto może w nim uczestniczyć, znają znaczenie poszczególnych gestów, słów, czynności.

Na stopień trwałości zwyczaju ma też wpływ jego charakter. Obserwacje pokazują, że współcześnie mieszkańcy wsi dużo chętniej kultywują te tradycje, w których dostrzegają możliwość zabawy. Współczesna kultura to kultura konsumpcyjno-hedonistyczna. Jak stwierdza Ryszard Kantor:

zabawa [...] jako źródło satysfakcji najwyższej cenionej, źródło przyjemności znalazła się na pierwszym miejscu wśród celów wielu ludzi. Niemal wszyscy chcą się bawić, [...] ale nigdy wcześniej wszyscy nie mieli ku temu jednakowej okazji. Jednych ograniczała pozycja społeczna, pełnione społecznie role, innych sytuacja materialna, wielu prezentowało wobec zabawy opory kulturowe, najczęściej wypływające z nakazów i zakazów religijnych. Dziś względnie te odgrywają coraz mniej istotną rolę, każdy może bawić się do woli, życie pełne przyjemności płynącej z nieustannej zabawy jest – w niemal powszechnej opinii – moralne, więc: bawienie się, dążenie do osiągnięcia przyjemności to prawie społeczny nakaz (Kantor 2011, 36).

Spółczesność wiejska, zwłaszcza jej młodsza część, też wpisuje się w ten trend. Przejawem tego jest m.in. zmiana stosunku do dawnych zwyczajów. Niektórzy mieszkańcy wsi wprowadzają do obrzędów nowe elementy, żeby je – w ich mniemaniu – uatrakcyjnić. Pojawia się na przykład zwyczaj spożywania alkoholu przy *paleniu judasza* w Wielki Czwartek, co w tradycyjnym ludowym systemie wartości było nie do pomyślenia. Także organizowanie w tym dniu żartobliwo-prześmiewczych imienin wszystkich mężczyzn to świadectwo dążenia do zabawy nawet w czasie zakazanym – Wielkim Poście, czasie pokuty, przygotowującym katolików do najważniejszych świąt w roku.

Z dawnymi zwyczajami, obrzędami wiąże się też określone słownictwo. Dość często są to leksemy o charakterze dyferencyjnym. W tym miejscu skupimy się na jednej grupie wyrazów, a mianowicie na rzeczowniku *despet* ‘złośliwy żart, psota, przykrość, szkoda’ i formacjach z tej rodziny słowotwórczej: *despetować* ‘dokuczać, psocić, dokazywać’, *despetnik*, *despeciorz* ‘człowiek dokuczliwy, czyniący szkodę, też skłonny

do psot', *despetnica* 'kobieta dokuczliwa, czyniąca szkodę, też skłonna do psot', *despetny* 'swawolny, psotny, złośliwy, dokuczliwy'. Rzeczownik *despet* to gwarowy wariant obecnego w polszczyźnie historycznej rzeczownika *despekt* 'obraza, zniewaga, obelga, krzywda moralna' (SXVI). W SXVI pojawia się jedno poświadczenie postaci *despet*. Hasło *despekt* pojawia się także w słownikach współczesnej polszczyzny, ale zwykle z kwalifikatorem *przestarzały* (por. USJP). Rzeczownik *despet*, podobnie jak leksemy pochodne, jest poświadczony wyłącznie w gwarach małopolskich.

Użycie wyżej wymienionych wyrazów nie jest ograniczone jedynie do sfery obrzędowej, występują też w codziennej komunikacji. Z pewnością można je usłyszeć rzadziej niż kilkadziesiąt lat temu, ale to nie dziwi, gdyż gwary ustępują miejsca językowi ogólnemu, a wyrazy gwarowe są zastępowane jednostkami z kodu standardowego. Wydaje się, że używanie leksemów w kontekście obrzędowym skutkuje większą trwałością tej leksyki. O względnie dobrym utrzymywaniu się tego słownictwa przekonują zarówno obserwacje codziennych rozmów, jak i wypowiedzi internautów na forach internetowych. Oto kilka przykładów²:

moja wczoraj się tak dąsała, sporadycznie coś tam smyrnela a tak to leniwila się a dziś już despetuje

(<https://wizaz.pl/forum/showthread.php?p=52272647>)

Ja mam Czarnuszke – cala czarna, bez jednego wloska innego koloru (jak na jedze przystalo), jej corka to: Stworek, bo jest bardzo despetna. Jest zarazem mila, ale charakter... (bije wszystkie koty w okolicy, mnie robi na zlosc: jak chce by drzwi byly otwarte, to on...

(<http://www.ang.pl/profil/57513/wpisy/page/82>)

Mala juz 5 miesiecy skonczyla. Taka despetnica rosnie z niej. Wszedzie jej pelno.

(<http://forum.mjakmama24.pl/threads/2286-Anio%C5%82ko-we-Mamy/page2943>)

Najlepszy serwis laptopów w Krakowie , byłem wszedzie ale tylko tutaj podjeto się naprawy mojego laptopa uszkodzonego bardzo mocno przez mojego synka despetnika.

(<http://www.firmy.net/serwis-komputerow/galileo,WXHZP,opinie-klientow.html?p=16>).

Szczególnie dobrze jest poświadczony wyrażenie *na despet* 'na złość'. Przytoczmy kilka fragmentów:

Ale przechodząc do rzeczy, gdybym się z kimś nie dogadał i koleś by wiedział że nie mam innej opcji oprócz niego, to by pomysł chyba umarł bo na despet nie sprzedał by mi tej działki, a cena najmu była by kosmiczna...

(<https://trzepak.pl/viewtopic.php?t=22431>)

naprawdę nie wiem jak można być takim bez serca człowiekiem i robić tak na despet innemu. [...] Za dwa dni nowy rok a wiec okazja aby on nowego roku zacząć żyć w zgodzie i nie kopać pod sobą dołków i nie robić sobie na despet.

(<http://www.krosno24.pl/opinie.php?podstr=temat&topicid=6783&off=180&highlight=345456#345456>)

² Cytaty z forów internetowych podawane są z zachowaniem pisowni oryginalnej. Dostęp do cytowanych stron – październik 2016 r.

Ktoś robi na despet naszemu radnemu, ot i całe zamieszanie. no chyba że to innowiercy lub ktoś skrzywdzony przez jakiegoś Zorro w sukience...

(<http://www.jaslo4u.pl/wandale-zniszczyli-obiekt-kultu-newsy-jaslo-20114>).

Interesujące jest też poświadczenie użycia wyrazu *despet* w stylizowanym na gwarrę tekście poetyckim. Autorka ukrywająca się pod pseudonimem Skorusa opublikowała na internetowym portalu poświęconym poezji wiersz zatytułowany *Na despet*. Zacytujmy go w tym miejscu.

*Fto licy złote liście
co spadujom z buka
a fto licy cyrwone
co z jawora lecom.
Fto rachuje myśli nase syćkie
co furkajom jesieniom
i do słonecka srybrzom się
cy świecom?
Kieby ik fto pozbiroł,
poskłałoł, pocytoł
może by ftej na ziemi
boski raj zawitoł
bo ludzie by wiedzieli
na pewno co? cemu?
nik by na despet nie robiył
swojemu bliźniemu?*

(<http://wiersze.kobieta.pl/wiersze/na-despet-370094>)

W wypadku kilku z wyżej wymienionych leksemów obserwuje się też zmiany znaczeniowe. *Despetnik*, *despetnica* rozszerzają znaczenie i są używane nie tylko na określenie ludzi, ale także zwierząt niesfornych, sprawiających kłopoty, jak w poniższych wypowiedziach:

Kocham w ogóle psy:) a tego Łotra szczególnie :)) taki despetnik :))

(<http://www.garnek.pl/pink24/191156/impra-opera-koncert-kelis>)

moja Kiara też jest nie spełana umysłu despetnica zrobiła coś okropnego mi na złość... za to że ją zawsze wyganiem z butów to mi narobiła do jednego

(<http://www.rodzinko.pl/archiwum/12329-chcia-abym-chcia-i-kiedy-te-bede-mia-pogaduchy-staraczek-cz-687-a-46.html>).

W niektórych kontekstach widać też zmiany semantyki uwarunkowane kontekstem kulturowym. *Despetować* z ogólnego ‘dokuczać, psocić, dokazywać’ ewoluuje w stronę znaczenia ‘dokuczać, psocić, dokazywać w noc pomiędzy Wielkanocą a Lanym Poniedziałkiem, niekiedy w innym terminie’, podobnie *despetnik*, *despeciorz* to nie tylko ‘człowiek dokuczliwy, czyniący szkodę, też skłonny do psot’, ale to też ‘uczestnik zwyczaju ludowego polegającego na robieniu psikusów w noc pomiędzy Wielkanocą a Lanym Poniedziałkiem, niekiedy w innym terminie’. Jak widać, następuje specyfikacja znaczenia leksemów związana z ich częstym występowaniem w sferze obrzędowej.

Pomimo że cechą komunikacji internetowej jest anonimowość uczestników, to w niektórych wypadkach można ustalić pochodzenie autorów wypowiadających się na forach. Wyraz *despet* i jego derywaty pojawiają się w tekstach zamieszczonych przez mieszkańców Małopolski, głównie południowej i południowo-wschodniej. Jest to w pełni zrozumiałe, gdyż te leksemy – jak już o tym była mowa – występują właśnie w gwarach małopolskich i stamtąd przedostają się do regionalnej odmiany potocznej. Wydaje się, że użytkownicy języka najczęściej nie zdają sobie sprawy, iż te jednostki są wyrazami gwarowymi. Sięgają po nie automatycznie, bez zastanawiania się nad ich pochodzeniem. Liczy się bowiem ich wartość komunikacyjna, a nie charakterystyka stylistyczna.

Podsumowując, mieszkańcy współczesnej wsi bardzo różnią się od chłopów gospodarujących na roli przed stu czy nawet pięćdziesięciu laty, inaczej myślą, mówią, pracują, bawią się i świętują. Z tradycji wybierają to, co dla nich z jednej strony ważne, a z drugiej atrakcyjne. Nie boją się dokonywać zmian w tym, co odziedziczyli w toku transmisji kulturowej, a to dlatego, że nie traktują obrzędów i zwyczajów z dawną powagą, nie wierzą w moc sprawczą gestu i słowa. Zastane elementy wzbogacają o nowe, zwykle wyrosłe na podłożu konsumpcjonizmu i hedonizmu. I tak obyczajowość wiejska zaczyna układać się w nową strukturę, w której stare, bazowe elementy łączą się z nowymi. Wszystkim tym zmianom towarzyszy język, który jest zwierciadłem kultury, utrwala pewne elementy, niektóre traci, ale też wzbogaca się o nowe jednostki i znaczenia.

Literatura

- Burszta W. J. (1998), *Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje*, Poznań.
- Gennep van A. (1977), *The Rites of Passage*, London.
- Kantor R. (2011), *Spółczesność konsumpcji zabawy. Przypadek polski*, [w:] *Wąż w raju. Zabawa w społeczeństwie konsumpcyjnym*, red. R. Kantor, T. Paleczny, M. Banaszkiewicz, Kraków, s. 31–55.
- Łozowski P. (2011), *Tradycja jako panchronia, czyli w poszukiwaniu ciągłości kultury*, [w:] *Tradycja w kontekstach kulturowych*, t. 4, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin, s. 113–123.
- Ogrodowska B. (2007), *Witaj dniu uroczysty. Wielkanoc w Polsce. Tradycja, obrzędy i zwyczaje*, Warszawa.
- Pelcowa H. (2004), *Religia w językowej interpretacji mieszkańców wsi*, „Rozprawy Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XLIX, s. 273–286.
- Pelcowa H. (2009), *Trwanie i przemijanie w języku i obyczajowości wiejskiej*, [w:] *Tradycja w tekstach kultury*, red. J. Adamowski, J. Styk, Lublin, s. 89–100.
- SXVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- USJP, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

Геннадий А. Николаев

Казанский (Приволжский) федеральный университет
Казань, Россия
gnikolaevksu@mail.ru

Из наблюдений над названиями грибов в русских говорах

Грибы основательно изучены.

В.Солоухин. Третья охота.

Аннотация: В статье рассматриваются диалектные наименования грибов в русских говорах. Принципы и мотивы номинации прослеживаются на примере гиперонимов *гриб*, *губы*, *обáбок*, фразеологизированного сочетания *бéлый гриб*, гипонимов *волнушка*, *опёнок*. В качестве моделей семантического словообразования выделены: ‘животное → гриб’, выражающая отношение сходства по любому признаку: форме, цвету, свойствам и т.д. и ‘не гриб → гриб’, на основе метафорического переноса. Основным способом словообразования в названии грибов является морфологический, в первую очередь суффиксация. В статье внимание уделяется конфиксальному и префиксальному способам. В сфере названий грибов также может возникать омонимия в результате выбора мотива номинации какого-либо общего признака у разных грибов.

Ключевые слова: русские говоры, миконимы, номинация, грамматическая лексикология, семантические модели

Abstract: Observations on the names of mushrooms in Russian dialects. In the article, names of fungi in Russian dialects are examined. The principles and motives of these names are traced via hyperonyms *гриб*, *губы*, *обáбок*, phraseological collocations *бéлый гриб*, and hyponyms *волнушка* and *опёнок*. Models of semantic word formation are established: ‘animal→mushroom’, expressing similarity based on form, colour, properties, etc., and ‘non mushroom→mushroom’, on the basis of metaphorical transfer. The main word formation method of the names of fungi is morphological – first of all, suffixation. In the article, attention is paid to confixes and prefixes. The homonymy of names of fungi appears to be the result of using a common feature in different mushrooms as a motivation for the names.

Keywords: Russian dialects, mushrooms, nomination, grammatical lexicology, semantic models

Писатель, возможно, имел в виду изученность грибов в биологической науке. Что касается названий грибов, изученности их с лингвистической точки зрения, то здесь нет пока оснований для таких оптимистических заявлений. Можно сказать, что языковеды лишь приступают к этой проблеме. Наиболее известны две работы, в которых с современных научных позиций определены основные направления лингвистического исследования названий грибов: это книга В.А. Мер-

куловой «Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды) (Москва, 1967) и статья В.М.Маркова «Народные названия грибов» (Ижевск, 1988)¹. В.М.Марков так определяет эти направления: «Приемы образования исследуемых названий (грибов – *Г.Н.*), закономерности формирования синонимических рядов, лексическая омонимия, диалектная приуроченность отдельных образований, их структура, утрата начальных этимологических связей, сосуществование и взаимодействие фонетических вариантов – все это представляет большой интерес как специфическое отражение типовых отношений» (Марков 1988, 10).

По целому ряду лингвистических и экстралингвистических причин значительный интерес для науки представляют диалектные названия грибов. Именно здесь с наибольшей полнотой проявляются принципы и мотивы номинации грибов, словообразовательные средства и другие способы номинации в сфере этой относительно замкнутой группы слов, формирование разного рода отношений в пределах данной лексической микросистемы и т.д.

Материалом для нашего исследования послужили лексические данные «Словаря русских народных говоров» (далее: СРНГ), а также полевые записи автора, проведенные во время экспедиций в Новгородской, Псковской, Владимирской областях и в Подказаны. Общение с живыми носителями диалектов показало, что их «грибной лексикон» шире, чем тот, что отражен в словаре, и включает общерусские названия грибов в их общенародных значениях (*гриб, груздь, волнушка, подгруздок, опенок* и др.), в то время как в словаре отражены слова, в том числе и указанные здесь, только с диалектными значениями.

В первую очередь нас, естественно, заинтересовало слово *гриб* как своего рода гипероним по отношению к названиям всех грибов. В СРНГ это гиперонимическое значение отсутствует. Слово *гриб* выступает здесь в качестве гиперонима названий грибов, используемых для сушки, варки и жарения: «Всякий гриб с мягкой шляпкой, годный для сушки, в противоположность волнухам, груздям и рыжикам, которые имеют твердую шляпку и которых солят» (СРНГ 1972, VII: 139). Нередко этим словом называется белый гриб (*Boletus edulis*): *Грибов посушили мы на зиму фунтов десять, да обабков фунтов двадцать, а губ насолили ведер десять, все грузли да волменки* (Перм.). *Нонеч груздов и обабков много было, а грибов совсем не было* (Луж. Петерб.).

Этим грибам противопоставляются в говорах *губы*, ‘грибы, идущие в соленье’. *Грибы жарить, губы солить* (Ульч. Хабар., Оленина, 1956). Для таких грибов в говорах существуют своего рода собирательные названия – *солонушки* (Казан.) или *солонухи* (Твер.), *солонушки* (Моск.): *Набережь грибов; какие жарить можно, а солонушки тока солить, грузди там, рыжики*» (СРНГ 2005, 39: 302). Нередко, прежде чем солить грибы, их мелко рубили. Такие соленые грибы называли *рублянки* (Казан.). В ряде говоров «под именем гу’бы ... разумеют все роды

¹ Марков Виталий Михайлович (1927–2010) – доктор филологических наук профессор Казанского университета обладал, кроме филологических, глубокими знаниями в области ботаники. Особенно его интересовали проблемы микологии. Он автор работ не только по особенностям номинации грибов, но и по их биологическим особенностям, типологии и т.д. (Николаев 2012, 19).

грибов, употребляемых в пищу» (Шенк. Арх.). (Шикунев 1846) (СРНГ 1972, 7: 191).

Приведенные примеры свидетельствуют о том, что слово *гриб* известно в говорах и в общенародном значении. Ср. также: *Губы мало теперь называют. Все грибы больше говорят. Разны оне бывают: грузди, рыжик, масленок, бычок, еловичок, опеньши* (Краснояр.). *Ну каки у нас грибы: белянка, рыжик, опенка* (Том.). Как видим, наряду со словом, передающим родовое понятие, здесь присутствуют слова и с видовыми наименованиями грибов, многие из которых в этом значении не отражены в словаре.

Отсутствует в словаре и название *белый гриб* в значении *Boletus edulis* (гриб из рода *Боровик*), хотя в говорах оно присутствует (Меркулова 1967, 191). «Белый гриб» – это, безусловно, фразеологизированное сочетание (фразеологизированная номинация), так как его значение не равно сумме значений, входящих в него слов. Может быть, поэтому в говорах используют для наименования белого гриба разные слова. В.М.Марков приводит в своей статье 65 наименований белого гриба в говорах (Марков 1988, 25). В то же время белыми грибами называют в говорах грибы белого цвета, а это в основном несъедобные грибы (*поганки*). Так же, по цвету шляпки, выделяют «красные» грибы, куда могут входить как грибы на жарение (белые, подосиновики и др.), так и грибы типа рыжиков и волнушек. Отдельное наименование имеется в говорах для мухомора, так как он не относится к съедобным «красным» грибам, в то же время он не относится и к поганкам белого цвета.

Не исключено, что в сочетание ‘белый гриб’ вошло прилагательное *белый* в значении «хороший» (ср. в СРНГ: *белая жизнь* = хорошая жизнь). И в литературном языке слово *белый* несет в своей семантике положительную (не эксплицированную) коннотацию в противоположность прилагательному *черный* (*белая кость, белая грудь, белый свет, белая горница, белая кухарка*, готовившая обед для господ и т.д. – ССРЛЯ).

В связи с названиями белых грибов возникает необходимость рассмотреть название *испрацкий* (гриб). Его мы услышали во время диалектологической экспедиции во Владимирскую землю (деревня Коршуниха Вязниковского района). Ни в СРНГ, ни в каком-либо справочнике такого названия не зафиксировано. В СРНГ отмечены два слова, которые могут пояснить значение нашего образования: *исправский* ‘настоящий, действительно такой, какой должен быть, представляющий собой образец’ (Нижегор.) и *працкий* ‘настоящий, подлинный’. Мы знаем такие сочетания, как «настоящий груздь» и т.п. Скорее всего, это слово обозначает действительно лучшие виды элитных грибов: *белых* (например, *боровиков*), *груздей*, *рыжиков*. В польском языке белый гриб именуется *prawdziwy grzyb* или универбатом на основе этого сочетания – *prawdziwek*. Наверное, это подтверждает высказанное предположение по поводу значения слова *испрацкий*.

В приведенных выше контекстах можно было встретить такое название гриба, как *обабок*. В говорах оно выступает как родовое по отношению к видовым названиям грибов «с губчатой нижней стороной шляпки, годящихся для сушки, жарения» (СРНГ 1986, 21: 339): «*Те грибы, которые сушат – обабки называют*» (Пинеж. Арх.). К ним относят *подберезовики, подосиновики, маслята* и даже бо-

ровики. В ботанической номенклатуре название *обабок* тоже является родовым (*Leccinum*) (Грибы 1980, 156). В род *обабков* входят *подберезовики* и *подосиновики* разных видов. В народе *обабками* чаще называют *подберезовики*. У ученых нет единого мнения относительно происхождения слова *обабок*. Меркулова считает, что оно образовано от глагола *обабиться* ‘сморщиться, обмякнуть’ (Меркулова 1967, 176). Но мы, вслед за В.М. Марковым, полагаем, что слово *обабок* образовано от слова *баба* ‘столб’ (Даль) при помощи конфикса *о...ок*, как и название гриба *опенок*; ср. *омховик* (конфикс *о...овик*), *оскор* (конфикс *о...о*). Все эти образования называют грибы, растущие вокруг того, что указано в производящей основе (*баба, пень, мох, скора* ‘кора’). Такая интерпретация слова *обабок* нашла подтверждение в реальной жизни: в лесу под Казанью на широкой просеке, вдоль которой шли телеграфные столбы, автор статьи обнаружил вокруг одного из столбов группу *подберезовиков*, которые образовали почти правильный круг. После этого уже не было сомнения, что *обабок* – это действительно *подберезовик*, который может расти вокруг столба («бабы»), в чем сомневалась В.А. Меркулова.

Слово *волнушка* в СРНГ тоже называет не гриб, а кушанье из запеченных соленых грибов *волнушек*. В словаре приведено 34 наименования *волнушки*, но среди них нет общенародного названия этого гриба: *во́йденца, во́лванец, волванка, во́лвеник, во́лвеница, во́лвенцы, волвёня, во́лвеница, во́лвянец, волганка, во́лганцы, волгари, во́лгинка, во́лгонек, во́лгонка, во́лденица, во́лданцы, во́лденка, во́лденца, во́лдянка, волжаник, во́лжанка, во́лжемка, во́лженица, во́лженка, волк, во́лмейя, во́лменка, во́лменца, во́лминка, во́лмяжник, во́лмянка, во́лнейка и волнёйка*. Конечно, большинство этих наименований связаны с определенной территорией и редко встречаются в пределах одного говора. В русских поселениях Подказанья этот гриб имеет прочное название – *во́лженка* или *во́лжанка* (их произношение одинаково – [во́лжънкъ]).

Можно предположить, что в наименовании этого гриба, известного в ботанической номенклатуре как «*волнушка розовая, волнянка (Lactarius torminosus)*» (Грибы 1980, 232), имела место так называемая «народная этимология» как в литературном языке, так и в диалектном. Этимологи связывают происхождение слова *волнушка (волнуха)* с праславянским **vylna* ‘шерсть’, так как шляпка гриба покрыта волосками (Меркулова 1967, 172). Однако, несмотря на наличие в языке слова *волна* ‘шерсть, волосы’, связь его с названием гриба отсутствует. Разрушение этимологических связей этих двух слов констатирует и В.А. Меркулова, объясняя причину появления большого количества вариантов названия гриба в диалектах (Меркулова 1967, 173). На основании народно-этимологического сближения слова *волнушка* со словом *волна* ‘волнистая линия’ название гриба стали толковать как «гриб с волнистой розовой или белой шляпкой» (ССРЛЯ; то же в КрЭС).

Что касается названия *во́лженка* или *во́лжанка*, широко распространенного в говорах Владимиро-Поволжской группы, оно (через народную этимологию), возможно, связано с названием реки Волги (грибы в волжских лесах), о чем косвенно свидетельствует другое наименование *волженок* – *волгари* (СРНГ).

Обилие в местных говорах грибных названий связано, как мы видели на примере наименований *Lactarius torminosus*, с разными названиями одних и тех же

грибов на разных территориях, занимаемых носителями русского языка. Возникает вопрос о синонимических отношениях в сфере этих номинаций. Наиболее тесные синонимические отношения наблюдаются в пределах одной группы говоров. Но можно говорить о синонимии названий грибов и в плане общедиалектном на материале СРНГ, связывая его показания с фактами литературного языка. Кстати мы не имеем пока ни одного исследования, сопоставляющего общерусские и диалектные грибные номинации.

Как уже было отмечено, в СРНГ нет среди названий грибов слова *опёнок*. Здесь оно обозначает корень гнилого зуба. Название гриба замещают слова *опёнка*, *опеныши*, *опенышек*, *опеньки*, *опенята* (!). Последнее название весьма показательно для грамматического оформления этого слова. Существительное *опёнок* образовано, как было замечено, на базе слова *пень* при помощи конфикса *о...ок* и имело словообразовательное значение «расположенный вокруг того, что указано в производящей основе» (т.е. вокруг пня). Закономерная форма множественного числа этого слова – *опенки*. Она присутствует и в литературном русском языке, и в говорах. Ср.: «*Иван Иванович подошел к водке.. и, закусивши хлебом с солеными опенками, оборотился к Ивану Федоровичу*» (Н.В. Гоголь «Иван Фёдорович Шпонька и его тётушка»); «*Опёнки – сушат, суп варят, пироги пекут*» (СРНГ 1987, 23: 249). Однако в последнее время она скорее является архаичной по сравнению с более регулярной формой *опята*. И эта форма зафиксирована во всех языковых сферах. Ср.: «*...лукошко рыжичков да опят набрала в осинничке*» (Л.М. Леонов „Русский лес”); «*Опята отварят, порубят и с луком едят*» (СРНГ 1987, 23: 325).

Известно, что аналогией для формы *опята* стали имена типа *телята*, *поросята* (бывших славянских **t*-основ), получившие в ходе развития системы русского склонения суффикс *-онок* в единственном числе. Слово *опенок*, в котором нет такого суффикса, а финаль его включает часть основы (*-ен-*) и аффикс *-ок*, подверглось ложной грамматической аналогии. Не исключено, что образцом для этой аналогии стало название гриба *масленок* – *маслята*, в котором действительно есть суффикс *-онок*. Но и для этого слова форма *маслята* не является закономерной, так как она выделяется в словах со значением детенышей животных. Грамматическими особенностями отдельных лексических единиц занимается разработанный казанскими историками языка раздел науки – *грамматическая лексикология* (Грамматическая 1978). Объектом ее могут стать и грамматические формы названий грибов.

Исследователи отмечали наличие в сфере названий грибов модели семантического словообразования ‘животное → гриб’, которая «может выражать отношение сходства по любому признаку: форме, цвету, свойствам и т.д.» (Меркулова 1967, 157). В некоторых случаях эти отношения сильно затемнены и пока не поддаются осмыслению: *бычóк* (валуй), *волк* (волнушка), *кобыла* (съедобный, но невкусный гриб – СРНГ), *козёл* (масленок), *конёк* (белый сухой подгруздок), *корóва* (белый гриб), *кúрочка* (съедобный гриб), *лисíčка*, *свинúшка* и др.

Известны и другие модели семантического словообразования в названиях грибов, среди которых продуктивна модель ‘не гриб → гриб’, т.е. название гриба на

основе чаще всего метафорического переноса с названия конкретного предмета: *волна́* (волнушка), *колта́к* (один из видов шампиньонов), *копы́ты* (черные грибы), *кря́нка* (сыроежка), *па́льцы* (вид грибов), *поплаво́к* (диал.: сыроежка – Петерб., шампиньон – Калуж., белый гриб – Калин.; в ботанической номенклатуре – особый род съедобных грибов) и др.) Безусловно, здесь мы имеем дело с омонимией, а не полисемией, поскольку составляющие этих пар входят в разные лексические группы и различаются денотативно.

Основным способом образования названия грибов является, однако, морфологический, морфемный способ, и в первую очередь – суффиксация. В.А. Меркулова обстоятельно описала все способы суффиксации в названиях грибов, поэтому мы остановимся лишь на конфиксальном и префиксальном способах образования наименований. Выше мы уже рассмотрели один конфиксальный способ в именах типа *о-баб-ок*. Наиболее продуктивными являются конфиксальные типы с препозитивным элементом *под-*: *подберёзовик*, *поддубови́к*, *подорёховик*, *подоси́новик* (конфикс *под...овик*); *подъёлочник*, *подолёшник*, *подоси́нник*, *подорёшник* (конфикс *под...ник*); *поддубо́вник*, *подольхо́вник* (конфикс *под...овник*); *поддубе́нь* (конфикс *под...ень*), *подъелы́ш* (*под...ыш*), *поддубе́шка* (*под...ешка*), *подолёшница* (*под...ница*); *подольхо́вка* (*под...овка*). Все эти слова мотивируются названиями деревьев и «называют грибы по их отношению к породам деревьев, под которыми они вырастают» (Русская грамматика 1980, I, 238). Названия грибов, у которых постпозитивная часть конфикса включает элемент *-ов-*, могут мотивироваться также и прилагательными (*подольхо́вник* – гриб, произрастающий в *ольховом* лесу), на уровне неединственной мотивации. Можно предположить, что генетической основой этих образований (в «доконфиксный» период) были предложно-падежные формы творительного падежа (*под чем: под березой* и т.п.).

В связи с тем, что под деревом, указанным в производящей основе, могли вырасти разные виды грибов, соответствующее производное слово могло обозначать разные грибы (особенно на разных территориях). Так, *подорёховиком* называют белый гриб (Новг.) или пластинчатый гриб (Нижегор.), *подосён* (конфикс *под...о*) – белый гриб (Твер.), подосиновик (Калин.), *подъелыш* – рыжик, растущий в ельнике ((Новг., Олон.), белый гриб (Калин.), гриб, растущий под елками (Онеж.) и т.п. Мы относим эти факты к омонимии, возникшей в результате случайного совпадения номинаций разных, хотя и родственных, реалий.

Отмечен в говорах и префиксальный способ образования названий грибов с участием приставки *под-*, которая присоединяется к слову со значением гриба; производное слово называет гриб, «подобный названному мотивирующим словом.., но не являющийся им в полной мере» (Русская грамматика 1980, I: 234): *подгрузд*, *подгруздь*, *подкорóвник*, *подмоло́чник* и др. То же значение оформляется и конфиксальными формантами: *под-грузд-ок*, *под-груз-ень*, *под-гриб-ень*, *под-гриб-ец*, *под-груз-ник*, *под-груз-ок* и т.п. В данном случае генетической основой этих образований (в древний период) были сочетания предлога *под* с винительным падежом имени (*подо что: под груздь*).

Возвращаясь к вопросу об омонимии в сфере названий грибов, отметим, что она могла возникать в результате выбора мотива номинации какого-то общего признака у разных грибов. Например, цвет шляпки положен в основу названия

целого ряда грибов: *белянка* – 1) белая волнушка (Казан.), 2) белый гриб (Арх., Пенз., Тамб.), 3) белая поганка, растущая около белых грибов (Яросл.); *желтушка* – 1) волнушка (Ср.Урал), 2) лисичка (Волог., Ряз. и др.), 3) гриб горянка (Твер.). Грибы, названные по времени их появления, когда колосится рожь, – *колосовики*: 1) белый гриб (Новг., Пск. и др.), 2) ранний подберезовик (Петерб.), 3) любой ранний гриб (Моск., Воог. и др.). Словом *молочник* названы на основании особенностей строения гриба: 1) сыроежка (Арх.), 2) груздь (Пск., Петерб.), 3) белый гриб (Вят.), 4) рыжик (Курск.), 5) любой гриб, выделяющий на разломе млечный сок (Прикам., Ср.Урал).

В заключение отметим, что за рамками данной статьи остались многие проблемы, связанные с лингвистическим изучением названий миконимов. Одной из актуальных проблем являются способы номинации грибов, и прежде всего в плане соотношения названия гриба с его биологическими свойствами. Но для этого необходим союз лингвистов и биологов.

Литература

- Грамматическая лексикология русского языка (коллективная монография)* / Науч. ред. В.М. Марков, И.Э. Еселевич. – Казань, Изд-во Казан.гос.ун-та, 1978. – 190 с.
- Грибы СССР* / Отв. ред. М.В.Горленко. – Москва, «Мысль», 1980. – 304 с.
- Марков В.М. *Народные названия грибов // Синонимия и смежные явления в русском языке: Межвузовский сборник.* – Ижевск: Изд-во Удмурт.гос.ун-та, 1988. – С. 9–26.
- Меркулова В.А. *Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды).* – Москва, «Наука», 1967. – 260 с.
- Николаев Г.А. *Виталий Михайлович Марков (1927–2010) / К 200-летию Казанского университета / Выдающиеся ученые Казанского университета.* – Казань: Изд-во Казан. гос.ун-та, 2011. – 24 с.
- Русская грамматика.* – Москва, «Наука», 1980. – Т. I. – 784 с.
- Словарь русских народных говоров.* Т. 1–40. – Л. (СПб): «Наука», 1965–2006. Продолжающееся издание. (СРНГ).
- Словарь современного русского литературного языка.* В 17 тт. – М.; Л.: Изд-во АН СССР и «Наука», 1950–1965. (ССРЛЯ).
- Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. *Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя.* – Москва, 1961. – 404 с. (КрЭС).
- Сокращения в тексте статьи даны по Словарю русских народных говоров и Словарю современного русского литературного языка.*

Ганна Дидик-Меуш

Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича, Національної Академії Наук України
Львів, Україна
hannadydyk@ukr.net.

Сполучуваність слів в українській мові XVI–XVII століть: атрибутивно-субстантивний комплекс і метонімія

Реферат: На основі 550 фрагментів писемних пам'яток різних жанрів досліджено деякі аспекти сполучуваності слів в українській мові XVI–XVII ст., зокрема особливості функціонування атрибутивів-прикметників у межах прикметниково-іменникових комплексів. У пропонованій статті детально проаналізовано словосполучення “прикметник + іменник *рука*”, що виникли в результаті метонімічного перенесення (синекдохи).

Ключові слова: українські писемні пам'ятки, сполучуваність слів, атрибутив-прикметник, прикметниково-іменниковий комплекс, метафора, синекдоха.

Abstract: **Lexical compatibility of words in Ukrainian XVI–XVII centuries: attributive substantival-complex and metonymy.** The analysis of 550 fragments of written records (up from 100 to 500 words or more) of different genres made it possible to identify the important features of the behaviour of attributive-adjectives in texts from the XVI–XVII centuries. Under the text (or discursive) characteristics of attributive-adjectives, we understand all linguistic phenomena that are associated with the emergence of adjectives in the text and the performance of their basic functions, and the reasons used in the relic text.

Installed text (discourse) characteristics can clarify description of attributive adjectives, that are part of adjectival-substantive complexes, in three general areas: 1) basic functions of attributive-adjectives (primary or secondary), 2) saturation of any texts by adjectives, 3) features of construction and function of attributive syntagmas (especially adjectives), the connections of adjectives with each other, and their sequence in the attribute chain.

Keywords: relic text of the Ukrainian language, attributive adjective, adjectival-substantive complexes, metonymy, synecdoche

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. (опрацьовано 550 різножанрових фрагментів обсягом від 100 до 500 слів та більше) підтверджують здобутки сучасних лінгвістичних досліджень про те, що ад'єктивну лексику нарівні з іншими розрядами слів варто розглядати як когнітивно-дискурсивні утворення, базуючись на природніх принципах категоризації, адже у цій категоризації відображаються найважливіші особливості сприйняття і осмислення людиною світу (Афанасьева 1994; Юдина, 2006; Кубрякова, Демьянков 2007; Wolf, Gibson 2006). Із когнітивної точки зору, із точки зору ментальної репрезентації, прикметник має означаль-

не значення і чітку семантичну видільністю (виокремлюваністю): прикметник позначає непроцесуальні ознаки суб'єкта, фіксуєчи насамперед найбільш стійкі та постійні з них.

Пропоноване дослідження подає аналіз атрибутивно-субстантивних словосполучень в українській мові XVI–XVII ст., які виконують номінативну функцію, виникнувши завдяки метонімічному перенесенню (зокрема синекдосі) – “найпродуктивнішому шляхові формування і розвитку рівня лексико-граматичної і граматичної семантики”, адже “предмети в просторі, явища в часі, причина та її наслідок тощо не завжди, а дія та її час, ознака та її носій тощо ніколи не можуть бути достатньо виразно відокремлені одне від одного”, а тому “в самій мові виникає можливість одночасно подвійної інтерпретації значення мовної одиниці у відповідних контекстах і ситуаціях, що приводить до метонімії” (Укр.м., 339–340).

Увагу привертають староукраїнські синекдохічні конструкції “прикметник + ім. **рука (руки)**”, які в українській мові XVI–XVII ст. мали високу частоту використання та різні граматичні характеристики. Скорочення назв пам'яток у дужках відповідають прийнятим скороченням джерел (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 37–55).

I. Найчисельнішу групу формують ті синекдохічні конструкції, які виконують номінативну функцію і позначають особу (істоту), а прикметник-кваліфікатор сигналізує на її характеристики. Такі словосполучення є вільними лінгвістично, проте зв'язані композиційно (термін Н. Юдіної) на основі стереотипних уявлень, культурологічних (зокрема релігійного) чи історико-хронологічних маркерів та ін. (Никитин 1974; Никитин 1983; Юдина 2006).

1. Божественні істоти, особи святописемної книжної традиції

1.1. Бог

• **рука Божая**: *подобно сама рука Божая мощная вась задержала* (Вільна, 1599 Ант. 881); пор. син.: *корону взяти небесного царства вт Руки Бога моего* (Чернігів, 1646 Перло 22 зв.)

• **руки Бозскїи (Бозский)**: *сынвше Православныи... што колвекъ з' рукъ Бозскихъ мають* (Київ, 1648 МІКСВ 350); пор. також вільне словосполучення: *[Христось] душу приналъ въ рццѣ свои Бозскїи и вмѣстилъ въ нѣдра Авраама* (Київ, 1646 Мог.Тр. 946)

• **рука господня**: *и роука господна была с нимъ* (XVI ст. УЄ літк. 71)

• **рука панская**: *в сыне диаволов неприятелю вслакои справедливости и не перестанеш же переверочати простыхъ дорогъ панскихъ и для того што рука панская на тебе* (XVI ст. КА 68).

Вираз **руки людские** ‘людина, рід людський узагалі’ перебуває в антонімічних зв'язках до наведених вище словосполучень: *таковоє место пречюдное, не руками людскими збудованное, но самымъ премудрымъ будовцею богомъ* (Почаїв, 1618 Зерц. 67 зв.); *многіє народы... онымъ бездушнымъ а рукама людскими оучиненнымъ, богомъ нерозумнымъ кланали* (серед. XVII ст. Хрон. 20)

1.2. Ангели

• **руки ангельские (ангельскїе)**: *млоденецъ... през стѣе анѣлскїе роуки былъ позысканъ* (Острог, 1607 Лѣк. 85); пор. син.: *Єдвабница бѣлає червоно паскова-тає, на днѣ воскресенїа хѣа в рѣки Ангелу се даєт* (Львів, 1637 Інв. 68)

1.3. Апостоли

• **руки апостолские**: *и руками апостолскими дилося много знаков и чудъ межи людми* (XVI ст. КА 23); пор. вільне словосполучення: *пать хлѣбовъ поламавши Хс̄ оучыникомъ своимъ далъ, а тыгъ оулмки в' рукахъ Апостолскихъ мнѣжилися* (Київ, 1637 УЄ Кал. 429)

1.4. Диявол

• **руки бѣсовскіе**: *такъ и тебѣ в душе, скоро впадаєшь в руцѣ бѣсовскіе зараз вчи заслѣпляются* (поч. XVII ст. Проп. р.).

Оказіонально засвідчено синекдохічну конструкцію **руки адовы** 'пекло': *Екъ Давидъ мовит: Кто ест' члѣкъ иже поживетъ и не оузрит' смерти, избавитъ диѣу свою изъ руки адовы* (Київ, 1625 Коп.Каз. 4); пор. син.: **мѣсто адово, адовы пропасти, дно адове, кзмахи адовы** (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 75–76). Проте аналогічні, здавалося б, словосполучення зі спільним прикметником **адовъ** і синонімічними іменниками **брами, врата** позначають, як свідчать пам'яткам, різні об'єкти: **брами адовы** 'царство диявола' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 49), **врата адовы** 'ворожі сили' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5, 12).

2. Людина

2.1. Посада, чин, рід діяльності, фах

• **рука королевская**: *Подпис руки королевское* (Вільна, 1507 AS III, 43)

• **рука папезкая**: *немало попов хотѣли..., абы папезкая рука благословенством не досягнула ихъ* (Львів, 1605–1606 Перест. 45)

• **руки гончарские** 'гончар' (тут – образно): *ото чстїны снѣве сіону одганыи прѣвымъ златомъ втмѣнили сѧ ете в начинѣ глиняное, и в роботу рукъ гончарскихъ* (Острог, 1599 Кл.Остр. 228)

• **руки золотарские** 'золотар, ювелір': *связкове бедръ твоихъ якоже то запонки, котрыи жь то соуть скованы руками золотарскими* (поч. XVI ст. Песн.п. 55)

• **руки катовские** 'кат': *Желеха выдати до рукъ катовскихъ не могъ* (Петрків, 1564 AS VI, 253); пор. син.: *за свои злыи учинокъ у ката в рукахъ былъ* (1566 ВЛС 92 зв.); *шлѣхтич... не маеть быти до ката в руки и на муку даванъ* (1566 ВЛС 104 зв.)

• **руки пастырские** 'пастир, священик' (тут – образно): *одно назначивъ Господь Богъ пастырюмъ, котрыи зле пасуть увци его, такъ рекучи: "Буду смотрѣти кырве невиноватби отъ рукъ пастырскихъ"* (XVI ст. НЄ 218); пор. син.: *през Пророка Іезекїїла Богъ Всемогущїй, зъ рукъ Пастырьвъ оупоминатисѧ вбѣщуетъ* (Київ, 1637 УЄ Кал. 10)

• **рука писарская** 'писар': *сєс выпис под Печатми нашими ис подписомъ руки Писарское... выдан* (Чернігів, 1640 ЛНБ 5, III 4063, 112); пор. синонім: *атаманъ чигринскїй печать свою мескую чегринскую до сєе духовнище моеє приложил, а писаръ руку свою подписалъ* (Чигирин, 1600 ЧИОНЛ VIII–3, 15)

2.2. Походження, спорідненість, народ, народність

• **руки жидовские** 'євреї, жида': *до того просити, абы Прешкрипциє На добрахъ Стоасчихъ Нашихъ рускихъ Не была. А звласча На тых, котрыє до рукъ Сѣрменскихъ, И жидовскихъ, Акимколевкѣ Способомъ заведеные Сут* (Львів 1609 ЛСБ ЦДІАЛ, 129, 1, 357, 1)

• **руки врѣменские** 'вірмени' (див. цитату вище)

• **руки сарацинські** ‘сарацини’: панство кгрецкое пришло в руки сарацинськіє, за грѣхи христіанськіє (Львів, 1605–1606 Перест. 26)

• **руки татарськіє** ‘татари’: пан Янь Оратовский... скоро толко по выстю з неволи, рук неприятеля Крижа Светого, татарских, вышедъшы, жалобливе... сведчыл (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 168); див. ще **руки поганськіє**

• **руки халдейськіє** ‘халдеї’: Патрїарха Аврама тысь wt рукъ халдейскихъ Исаака wt Сѳѳъръ выбавиль Сѳѳцевскихъ (1625 МІКСВ 133)

• **руки поганьськіє** // **рука поганьская** ‘те саме, що **руки татарськіє**’: были ма з Божего допущенѧ поганство Татарове взали, и седел есми въ их поганских руках в Белегородъ (Острог, 1514 АС III, 114); одъныхъ мешъчанъ погубили, других в воду потопили, третихъ в поганьские руки до Орды загънали (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 227); людей зас так музское, як и белоголовское плоти... поганская рука въ вечную побрала неволю (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 62); пор. син.: *Нех [ваш бог] вас вирвет от рук поганов названных* (1648 Елег. 152)

• **руки отцовськіє** ‘батько’: сынъ квалтовне имене за живота зъ рукъ wtцовскихъ квалтовне втоиметь (1566 ВЛС 77)

2.3. Переконання, погляди, моральні якості

Конструкції “прикметник + ім. **рука**” у формі О.в. (рідше – З.в. та М.в.) вживаються в тексті українських пам’яток для характеристики якостей людини, її переконань, поглядів. Зауважмо, у переважній більшості – від імені самої особи-діяча, а тому часто у поєднанні із займенниками *мой, свой, нашъ* та ін.:

• **рука грѣшина**: Поневаж не писал духъ святый ни аггль но рука грѣшина и брєнна (Угринівці, 1592 УИ 1911/2, 36); пор. син.: *буду выдан в руки грѣшиникомъ* (Височани 1635 УЄ № 62, 17 зв.)

• **рука брєнна** (див. цитату вище); пор. син.: *брєнною рукою мою... писан въ святой афонстеи горъ* (Афон, 1614 ЛСБ ЦДІАЛ 129, 1, 38, 3, 1зв.)

• **руки геретическіє**: Але прыселъся еси и до тыхъ, которыхъ былъ и въ руки свое спросные, геретическіє взяти негодень! (Вільна, 1599 Ант. 725)

• **рука негодная**: Прїими всемогущїй; и вседержавный Боже, сїю малую мрежу; або стътку; негwdной руки мои и мрачного оума моего (Чернігів, 1646 Перло 169 зв.)

• **руки неприятельськіє**: Замгънь и сель зъ приселки фольварки по два кротъ зъ рукъ неприятельскихъ выискиваючи, кошты не малые вгдучи... церковъ будоваль (Краків, 1595 АСД I, 198–199); еслибысь хотъ мало схотгль вызволити себе з неприятельскихъ роукъ (Острог, 1607 Лѣк. 108); пор. син.: *кназ Костантин в руки нашего неприятеля московского попал* (Берестя, 1516 АС III, 133); *пан Янь Оратовский... скоро толко по выстю з неволи, з рук неприятеля Крижа Светого, татарских, вышедъшы, жалобливе... сведчыл* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 168)

• **руки плюгавыє**: Не смгю плюгавыхъ рукъ моихъ простирати [до Богородици] (Львів, 1631 Волк.Розм. 8)

• **руки преподобныє**: wtцѳу Гевргїю Архиспископу земль молдавъскои в преподобныа рѳцѳъ честно wtдати (Львів, 1590 ЦДІАЛ 129, 1, 123)

• **руки спросные**: Але прыселъся еси и до тыхъ, которыхъ былъ и въ руки свое спросные, геретическіє взяти негодень! (Вільна, 1599 Ант. 725)

• **рука щодробливая**: *Вамъ того было догледети, а не кролемъ, которыхъ щодробливая рука никому не естъ затворена* (Вільна, 1599 Ант. 855)

• **руки чисты**: *Руки мѣймо чисты ит злого и несправедливого набытку* (Київ, 1637 УЄ Кал. 213).

У ділових пам'ятках XVI–XVII ст. частими є вирази-кліше **по змерлой рѹце** для номінування небіжчика, покійника: **рука змерлая**: *то все по змерлой рѹце зъ именами до рук его прышло* (Гродно, 1555 Сап. 20/Id, 2989, 83зв.) та **по пустои рѹце** на позначення відсутності власника чи спадкоємця: *Тезж естли бы хто хотел кому записати которым спадкомъ которыи бы мел на него приити венонное... або которую колвекъ близкост, которыи бы колвекъ по ближнем по пустои рѹце мело спасти а тотъ бы еще был жив тогда такового спадку ништо не может продати* (1566 ВЛС 71зв.).

II. Другу за чисельністю групу формують ті синекдохічні конструкції, що за граматичним статусом є прислівниковими конструкціями і виконують роль обставини способу дії головно в текстах ділового стилю. Це, зокрема, вирази-штампи

• **рукою власною** 'власноручно, особисто', **руками власными** 'т.с.', **рука (руку) власна (властная, властивая, влостная)** 'т.с.': *[тестаментъ] сыкзнетом своим запечаталъ и влостную руку свою подписалъ* (Острог, 1539 AS IV, 209); *А для лепшое твердости и я сам печат свою приложил, властивую руку свою подписал в сего моего листу* (Луцьк, 1555 АрхЮЗР 8/VI, 50); *лукаш строич логофет рука власна* (Сучавиця, 1598 ЛСБ ЦДІАЛ 129, 1, 321, 138); *на чо свою власну руку подпису* (Фольварк, 1606 НЗУжг. XIV, 226); *руками се своими власными подписать рачили* (Тригорськ, 1648 ДМВН 219); *Дан в чигирине Богдан Хмельницкий рукою власною* (Чигирин, 1650 Гр.Хм. 293, 1, 309); *Дано в Ірклгю... Иван Выговский, писар воиска запорозкого Богданъ Хмельницкий рука власна* (Іркліів, 1650 Ун.Б.Хм. Ніж.м. 238 II, 128, 69); *писанъ [листъ] у вѣнници... Василеи чечил рукою власною* (Вінниця, 1616 Арх.Сап. 15/Іс, 279, 1); *писанъ [листъ] у лаховцахъ... Иван сенюта властнае рука* (Ляхівці, 1548 Арх.Сап. 19/Id, 266, 26)

• **рукою збройною** та **рукою квалтовною** 'насилно, силою' (СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 306): *панъ Мартынъ Бѣронеvский... зъ многими слугами своими... рукою збройною а квалтовною, урядника моего владычного... зъбили* (Володимир, 1590 АрхЮЗР 1/І, 276)

• **оборонною рукою** 'обороняючись, захищаючись': *А се сам // бым с приятелми своими вборонною рукою до лѣса не ушол, подобно бы мене в смертъ приправили* (Черниця, 1608 ЦДІАК 11, 1. 5, 31–31 зв.); *панъ Вилгорский, видечи на себе квалтъ, ... теды оборонною рукою...// до тое жъ вески Капустина ушедлъ* (Луцьк, 1609 АрхЮЗР 6/І, 365–366)

• **щедрою рукою** 'щедро': *Церкви и Монастырь фундовалъ, и щедрою рукою надаль* (Київ, 1624 МІКСВ 101)

• **рукою посполитою** 'спільно, за згодою': *Я, Уляна Потаповая...// продала есмы, весполь з сынми своими, посполитою рукою тихъ то детей моихъ и мене, нашо власное ойчистое [имене]* (Київ, 1531 АрхЮЗР 7/І, 69–70); *вси [панъ, жона, дети] посполитою рукою, без... никоторое намовы... продали князю Костентину... именье свое* (Краків, 1531 AS III, 380–381); *Е Василей изъ жоною моею... з дозволенемъ и вѣдомостю блискихъ нашихъ продали есмо посполитою рукою*

нашою имгъне свое (Ковель, 1542 AS IV, 324); *позычили єсмо руками нашими посполитыми... у пана Богдана покотила... полтораста коп грошеи* (П'ятигорщин, 1572 Сап. 459/IIIc, 124)

Цікаві спостереження дають матеріали про антонімічні словосполучення “прикметник + іменник *рука*”, де атрибутивами-означеннями виступають слова *правый* та *львый*. 98 цитат (з усіх зібраних 126) ілюструють функціонування прислівникових словосполучень:

- *в правой руке* ‘з правого боку, праворуч’, *у правую руку* ‘т.с.’, *в правую руку* ‘т.с.’, *по правой руке* ‘т.с.’: *дорога идетъ... з Городельца в правой руке в заросли* (Ковель, 1537 AS IV, 111); *у правую руку берег поля панее Олехноее Загоровское дворца ее Островецкого* (Володимир, 1569 АрхЮЗР 8/VI, 252); *гай липовый пана войского... в левую руку, а дворець панский в правую руку* (Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 36); *тими ставками и тим же потокомъ вгору льсом межи гори долиною идучи лагодов по львои руке, а ахторов по правой руке* (Унів, 1581 ЦДІАЛ 129, 1, 58); *идучи долув Росью – по правой руке входы воеводства Браславского, а по львои руке воеводства Киевского* (Брацлав, 1570, АрхЮЗР 8/1, 261); *млын его новыи запаленыи был вт фундаменту самого аж до верху стены по правои руке* (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 15) та ін.

- *в левую руку* ‘з лівого боку, ліворуч’, *по львои руке* ‘т.с.’, *з левое руки* ‘т.с.’: *гай липовый пана войского... в левую руку, а дворець панский в правую руку* (Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 36); *тими ставками и тим же потокомъ вгору льсом межи гори долиною идучи лагодов по львои руке, а ахторов по правой руке* (Унів, 1581 ЦДІАЛ 129, 1, 58); *неподалеку пришло болото з левое руки* (Івниця, 1582 ККПС 79) та ін.

І лише 28 цитат засвідчують функціонування вільних словосполучень *правая рука* та *львая рука*: *взавши за правую руку его поднал его и тогдаж оумоцнилисе ємоу плєснѣ и голени его* (к. XVI ст. КА 13); *на Павлу Романовичу рана битаа, криваваа на руке правой* (Луцьк, 1560 AS VII, 60); *владник показал... на палци великом у руки правоє рану рубаную* (Володимир, 1575 ЖКК I, 60); *у Гаврила... раны на руке правои, powyши локтя* (Житомир, 1582 АкЖМУ 43); *у товариша его... на левои руке рана поперець тятая* (Житомир, 1584 АкЖМУ 118); *у левои руки палцы порезаныє до крови* (Луцьк, 1602 ЛНБ 5, II 4050, 72) та ін.

Окремо виділимо кілька ілюстрацій, вибраних виключно з Учительних Євангелій XVI–XVII ст.: *если даєш милостыню, нехай же не вѣдаєт лѣває рука твоеа што дає праває рука* (Володимир, 1571 УЄ Вол. 47); *коли чиниши милостыню, давай правою роукою, абы лѣває не чоула* (XVI ст. УЄ № 91, 46); *Если тебе тежє праває рука твоеа горшит вдотни ее* (Хорошів, 1581 Єв.Нег. 6); *мовит тыж десница твоя оудрѣжит мѧ, праваа рука твоя задрѣжит мѧ, то ест ратуонок твой въ всем добрым подпоможет мѧ* (Височани, 1635 УЄ № 62, 48 зв.). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. подає їх під реєстровим словом *львый* як ілюстрації до значення ‘розташований із того боку тіла, де міститься серце; лівий’ (СУМ^{16–17} 15, 123–124). Проте, на нашу думку, варто такі ілюстрації все ж подавати під ремаркою “образно”, оскільки і тут вирази *правая рука* та *львая рука* лінгвістично вільні, проте композиційно зв’язані, тобто культурологічно марковані (у цьому випадкові зумовлені релігійним дискурсом).

III. I нарешті найменша за чисельністю група – вільні словосполучення “прикметник + іменник *рука*”, що є вільними і композиційно, і лінгвістично. Вони становлять усього лиш 15 % від усіх вибраних із українських пам’яток XVI–XVII ст.:

- **руки материнские**: *вбразы Блжїей Мтрѣ, на которыхъ збавитель младенецъ выраженный на рукахъ Материнскихъ ношонъ бываетъ* (Київ, 1627 Істор. Пож. 659)

- **руки презвитерские**: *А кгда на всть нижеи вписаные порядки позволит, а тот час в рукахъ презвитерскихъ Крсть Чесный целовати мает* (1623 ПВКРДА I-1, 40)

- **рука єрейская**: *Крсть Чесный целовати мает и руку єреискую* (1623 ПВКРДА I-1, 40)

- **рука сухая**: *хѣ соухуюю роукою оуздоровиль* (1556–1561 ПЄ 55); *самъ же Господь... кгда челоуѣку, сухую руку маючому, въ божницѣ словомъ зцѣлилъ* (1603 Вопр. и отв. РИБ VII, 72)

- **руки архїерейские**: *Рукоположенїе, алболи в’ складанїе рукъ архїерейскихъ в’ посвященїю свашенника* (Львів, 1642 Жел. О тайн. 15 зв.)

- **руки неумытые**: *Євглиста выписоуетъ акъ законъници жалоуют, же оученици неоумытыми роуками седають хлѣбъ* (1556–1561 ПЄ 152).

Проте і тут виявляємо образне використання вільних словосполучень, як-от: **руки пречистыи**: *просѣмо [Богородицу], абы пречистыи руки свои до Распятого сына своего* (Київ, 1632 МІКСВ 272); **рука пятоперстная**: *Пять патриархов ся зовет (поспону з рымским будучи), пятоперстная рука в тѣль церковном под главою самым Христом* (1608–1609 Виш.Зач. 214).

Отож такі метонімічні (синекдохічні) конструкції XVI–XVII ст. є, за нашими спостереженнями, у переважній більшості загальномовними виразами того часу. Метонімічні моделі (підмоделі), як стверджують мовознавці, з часом змінюються, “у плані не тільки збільшення або зменшення їх конкретного лексичного наповнення, а й зникнення одних із них і появи нових” [Укр.м., 341]. У лексиконі сучасної української мови такі комплекси закріпилися тільки частково, проте і ті, що закріпилися (*щедра рука, чисті руки, надійні руки, грішна рука, власною рукою* та ін.), і ті, що не увійшли до сучасного лексикону, – усі вони є живим, яскравим свідченням мовної та культурної традиції українців.

Література

- Арполенко Г. (2008), *Нариси з морфології старослов’янської мови східнослов’янських пам’яток XI–XIII століть*, Київ.
- Афанасьєва О. (1994), *Адъективный класс лексики в современном английском языке и формы его языковой репрезентации*, Москва.
- Дидик-Меуш Г. (2008), *Українська медицина: історія назв*, Львів.

- Дидик-Меуш Г. (2015), *Атрибутив і жанр (за текстом львівської пам'ятки 1631 року, [w:] Н. Скотна (red.), Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вип. 36, Дрогобич, с. 173–180.*
- Дидик-Меуш Г. (2016), *Атрибутив і жанр. 2 (за львівськими пам'ятками I половини XVII ст., [w:] О. Костів (red.), У координатах мови. Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук, Львів, с. 171–180.*
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII століть” / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім.І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів.*
- Кубрякова Е.С. (2007), *К проблеме ментальных репрезентаций, [w:] Вопросы когнитивной лингвистики, № 4, Москва, с. 8–16.*
- Никитин М.В. (1974), *Лексическое значение в слове и словосочетании, Владимир.*
- Никитин М.В. (1983), *Лексическое значение слова: структура и комбинаторика, Москва.*
- СУМ – Білодід І. (red.) (1970–1980), *Словник української мови, т. 1–11, Київ.*
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Гумецька Л. (red.), (1977–1978), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2, Київ.*
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Гринчишин Г., Чікало М. (red.) (1994–2013), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., вип. 1–16, Львів.*
- СТ – Тимченко Є. (red.) (1930–1932), *Історичний словник українського языка, Харків; Київ.*
- Укр.м. – Русанівський В.М., Тараненко О. О. (red.) (2004), *Українська мова. Енциклопедія, вид. 2-е, Київ.*
- Kuryłowicz J. (1967), *Metaphor and metonymy in linguistics, [w:] Zagadnienie rodzajów literackich, t. 9, z. 2, Łódź.*
- Юдина Н. В. (2006), *Лкsicеская сочетаемость в когнитивном аспекте (на материале конструкции “прилагательное + существительное”, Москва.*
- Susse R. (1974), *The Deep Structure of Adjectives in Noun Phrases, [w:] „Journal of Linguistics”, v. 10, № 1, s. 111–131.*
- Wolf F., Gibson E. (2006), *Coherence in Natural Language: Data Structures and Applications. – Cambridge (Mass.): „Harvard University Press”; London: „Cambr. University Press”.*

Błażej Osowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
blazej.osowski@amu.edu.pl

Czeladź dworska i ludzie służący. **Nazwy osób związanych z funkcjonowaniem gospodarstwa w XVIII-wiecznych inwentarzach z Wielkopolski**

Abstrakt: Artykuł analizuje zebrane słownictwo pod kątem dyferencyjnym. W tym celu wykorzystano dane słowników historycznych oraz dostępnych opracowań bazujących na analogicznym materiale – regionalnych tekstach urzędowych. W zgromadzonym materiale wyróżniono nazwy: 1) osób pracujących w gospodarstwie, 2) osób pracujących w budynku dworskim na rzecz jego mieszkańców, 3) osób pracujących w dobrach swego pana, ale niewykonujących zajęć rolniczych, 4) młodych osób przyuczanych do zawodu.

Słowa kluczowe: dialektologia, historia języka, nazwy osób, słownictwo, Wielkopolska, XVIII w.

Abstract: *Courtly servants and people serving. The names of people associated with the operation of the farm in the eighteenth-century inventories of Greater Poland.* The article differentially analyses the collected vocabulary. For this purpose, data from historical dictionaries is used, as well as available studies based on the same material - regional official texts. The material gathered distinguishes the names of: 1) persons working on farms, 2) people working in courts for their inhabitants, 3) people working on their master's estate, but not engaged in agricultural activities, 4) young people apprenticed to a trade.

Keywords: dialectology, history of language, terms for people, lexis, Greater Poland, 18th century

Badany materiał pochodzi z inwentarzy dóbr szlacheckich z terenu Wielkopolski z 2. połowy XVIII wieku (G, K, KP, P, RK I–III), które opisują ówczesną wieś chłopską, jak i folwark czy dwór, z rzadka zaś dobra miejskie. Analizowane dokumenty stanowią dzięki temu bogate źródło leksyki dotyczącej realiów wiejskich. Trzeba jednak zastrzec, że jej charakter jest niejednorodny. Obok ogólnopolskich występują elementy regionalne, w tym gwarowe; a przeprowadzenie granicy między dwiema ostatnimi grupami nie zawsze jest możliwe.

Ze wspomnianego bogactwa leksykalnego inwentarzy jako przedmiot opisu wybrano spójną semantycznie grupę nazw osób związanych z funkcjonowaniem gospodarstwa, które często określane są w dokumentach jako „czeladź dworska” lub „ludzie służący”. Nie omawia się więc nazw typu *czynszak* ‘chłop na czynszu’, *gbur* ‘bogaty chłop’, *komornik* ‘chłop bez własnej chałupy, mieszkający u innych’, *olęder* ‘osadnik’,

pólslednik ‘półrolnik’, które związane są ze stanem posiadania i pozycją społeczną, nie zaś – wykonywaną pracą. Należy – jak zawsze przy opisach semantycznych – pamiętać, że granice pomiędzy poszczególnymi grupami bywają płynne, a o zakwalifikowaniu do danej grupy decyduje kontekst.

Celem artykułu jest prezentacja wybranej leksyki oraz jej analiza pod kątem dyferencyjnym z wykorzystaniem słowników historycznych (w pierwszym rzędzie SL, później Sstp, SPXVI, SWil, SW, PSWP oraz dostępnych opracowań wykorzystujących analogiczny materiał). Dla sprawniejszego toku wywodu analizowane słownictwo podzielono na podgrupy znaczeniowe.

Pierwszą stanowią określenia osób pracujących w gospodarstwie (najczęściej dworskim), niemal wyłącznie przy zwierzętach, pojedynczo przy sprzęcie gospodarskim lub wykonujących proste prace. Odmiennościom nieznacznie ustępuje część zgodna ze stanem ogólnopolskim: **chłopiec** ‘młodziak do dwudziestu lat; chłopiec do usługi’, **dziewczę** ‘należąca do czeladzi’, **dziewczyna** ‘młoda służąca’, **dziewka** ‘służąca (niezamężna)’, **dziewucha** ‘młoda służąca’, **dziwka**¹ ‘młoda służąca’ (*Jan Jonek z żoną ma chałupę dobrą, chlewy i stodołę złą, dzieci: syna 1 małego, córek 2 małych, [...] dziewka 2, jedna luźna, druga poddana*, P 178; Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil -, SW gw. i stp., PSWP w in. zn.²), **fornal** ‘parobek od koni’, **forszpan** ‘stangret z konia powożący’, **foryś** ‘forytarz, przejeżdźca przed karetą poszostną’, **gospodyni** ‘rządząca gospodarstwem, domostwem’, **koziarz** ‘pasterz kóz’, **masztalerz** ‘starszy stajenny’, **ogrodnik** ‘zajmujący się utrzymaniem ogrodu’, **oracz** ‘orzący’, **owczarz** ‘zajmujący się owcami’, **pacholek** ‘młody służący’, **parobczak** ‘służący’ (SL: zgrubiałe *parobek*), **parobek** ‘najemny robotnik, sługa’, **pasterz** ‘pasący zwierzęta’, **pastuch** ‘pasący zwierzęta’, **pastucha** ‘pasący zwierzęta’, **pastuszek** ‘pasący zwierzęta’, **poganiacz** ‘co pogania bydło, konie’, **robotnik** ‘osoba pracująca fizycznie, tu: w hucie’, **skotarz** ‘pasterz koło skotu, czyli bydła chodzący’, **sługa dworski** ‘w służbie u kogoś’, **służący** ‘w służbie u kogoś’, **stangret** ‘woźnica’, **stróż** ‘strzegący czego’, **świniarka** ‘pasąca świnie’, **świniarz** ‘pasie świnie lub trzodę’, **wozowy** ‘dozorca wozów’.

Hasła niepoświadczone w SL to:

Baba ‘kobieta należąca do służby’, *Helena baba od drobiazgu* (KP 42); Sstp -, SPXVI +, SL w in. zn., SWil -, SW +, PSWP w in. zn. Interesujące nas znaczenie ‘stara zaufana służebna’ znajdujemy w pismach z epoki autorstwa W.S. Chrościńskiego (Siekierska 1974, 243).

Chłopak ‘młody służący’, *Antoni Kaleta lat 43, żonie jego Elżbieta – lat 30. Dzieci troje: syn Fabian lat 9, drugi Jan lat 2, córka Franciszka lat 4. Chłopak Franciszek lat 12, poddany* (RK II 266); Sstp -, SPXVI -, SL ‘wyrostek, dorosły, w grubej mowie’, SWil -, SW p. *chłopiec*, PSWP przest. Interesujące nas znaczenie odnotowuje

¹ Formy fonetyczne konsekwentnie zostały uznane za oddzielne hasła. Cytaty oraz poświadczenia w wybranych słownikach podaję dla materiału dyferencyjnego lub ciekawszych przykładów ogólnopolskich, dla haseł wspólnych z polszczyzną ogólną zasadniczo ograniczam się do podania jedynie znaczenia. Rozwiązanie skrótów na końcu artykułu. Znaczenie haseł podaję za SL lub na podstawie kontekstu.

² Forma ta była powszechna, o czym świadczy cytat z pisanego polszczyzną ogólną końca XVIII wieku z dzieła słownictwa rzadkiego i gwarowego dziennika Michała Potulickiego: *dziwkę folwarczną która podęzrzana była matce oddałem* (Umińska-Tytoń 1998, 174).

z ziemi chełmińskiej A. Wróbel (1993, 131); zresztą wspólne nazwy na określenie osób młodych i wykonujących prostsze prace służebne znajdują analogię w wyrazach: **chłopiec, dziewczę, dziewczyna, dziewczka, dziewucha, dziwka**.

Fornalik ‘parobek od koni’, *Mieszka w niej* [chałupie – B.O.] *Jakub fornalik z żoną poddani i na zagrodzie* (G 335); Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil w in. zn., SW w in. zn., PSWP -.

Fornul ‘parobek od koni’, *Mateusz fornul [s] poddany* (P 335); Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil -, SW -, PSWP -.

Forczpan ‘stangret z konia powożący’, *Wojciech forczpan w lat 60* (KP 99); Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil ob. *woźnica*, SW gw., PSWP -.

Forzpan ‘stangret z konia powożący’, *Mieszka u niego w izbetce Podymski za forzpana u w. dziedzica służący* (RK III 116); Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil -, SW gw., PWSP -.

Gęsiara ‘pasterka gęsi’, *gęsiara Barbara niepoddana* (P 93); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Gęsiarka ‘pasterka gęsi’, *Anna gęsiarka poddana* (P 335); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW +, PSWP przest.

Kobylarz ‘dozorca kobył lub stada’, *Dwojaki, gdzie skotarz, świniarz, kobylarz, te bardzo źle* (P 413); Sstp -, SPXVI -, SL *, SWil prze., SW gw., PSWP -.

Kobelarz ‘dozorca kobył lub stada’, *pasterz alias kobelarz* (G 342); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Koniarz ‘robotnik pracujący w stajni przy koniach’, *Insuper są budy 2 w ziemi wykopane, jedna pastusza, druga koniarza* (G 281); Sstp *konarz* ‘zajmujący się hodowlą koni książęcych’, SPXVI +, SL -, SWil w in. zn., SW gw., PSWP w in. zn. Wyraz poświadczony w pismach z okolic Malborka (Lewińska 2005, 58).

Koziarka ‘kobieta zajmująca się kozami’, *Komornic 6: koziarka Sobkowa pierśca* (K 92); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil w in. zn., SW w in. zn., PSWP -.

Nakładacz ‘który nakłada’, *gdy czas wożenia mierzwy nastąpi, wtedy tylko* [półrolnicy – B.O.] *wożę dni 3 z nakładaczami po 2 rzędy na dzień* (RK III 170); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW w in. zn., PSWP w in. zn.

Ogrodowy ‘ogrodnik’, *Czeladź: fornal Bielaski, Franciszek Lewandoski, ogrodowy, włodarz, dworka, dziewczka, wolarek, owczarz, skotarz, świniarek* (G 42); Sstp tylko uż. przym., SPXVI w in. zn., SL tylko uż. przym., SWil tylko uż. przym., SW +, PSWP tylko uż. przym. D. Moszyńska, omawiając nazwy zawodowe z *-owy*, wskazuje na dwa źródła takich form, substancywizację przymiotników i sufiksację rzeczowników. Druga funkcja występuje od niedawna i krystalizuje się współcześnie (Moszyńska 1960, 122–123), co potwierdza Sstp, SPXVI, SL, SWil, PSWP – przeważają w nich użycia przymiotnikowe. Badaczka zauważa, że w przypadku kilku wyrazów (np. *ogrodnik* – *ogrodowy*, *listonosz* – *listowy*) można mówić o różnicach regionalnych, bliżej ich jednak nie opisuje (Moszyńska 1960, 127). Z opracowań czasów późniejszych niż wiek XVIII wiadomo, że formy z *-owy* cechowały Wielkopolskę: „W rzeczownikach osobowych, mających znaczenie zatrudnienia, przeważa w Wielkopolsce końcówka *-owy*, a więc zamiast gal. *ogrodnik* mówi się pospolicie *ogrodowy*, zamiast *listonosz* częściej *listowy*, zamiast *sadownik* zwykle *sadowy*” (Danysz 1914, 249). O tym, że w przeszłości

ogrodowy nie był wyłącznie wielkopolską formą świadczą inwentarze pomorskie (Wróbel 1993, 138; Breza 1994, 101), a być może ogólniej typ przymiotników zsubstantywowanych w nazwach zawodów był charakterystyczny dla zachodu Polski. Przemawiają za tym wynotowane z naszego materiału *czynszowy, luźny, sadowy* i inne czy *rybicki* 'rybak', *sądowy* 'asesor' z Pomorza (Breza 1991, 109, 110).

Oprzątar 'kobiety zajmujące się oprzątaniami zwierząt', 2 *oprzątar*, *Jadwiga jednej, drugiej Magdalena, poddane* (P 356); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW gw., PSWP -.

Owcarz 'zajmujący się owcami', *owcarz Michał, ma swoje owce i płaci od nich* (G 334); Sstp -, SPXVI +, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Owczar 'zajmujący się owcami', *kominowe chałupnicy, komornicy, komornice, kowal, owczar według układu powinni dawać* (G 69); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Pastocha 'pasterz', *W niej [chałupie – B.O.] mieszka Maciej Hassa pastocha, ma żonę Magdalенę, poddani* (P 305); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Pasturka 'pasterka', *Czeladź dworska [...] Agata pasturka* (KP 42); Sstp -, SPXVI +, SL -, SWil -, SW -, PSWP -. Wyraz ten odnotowano też w inwentarzach z Pomorza w XVII w. (Breza 1979, 146), a z badań B. Dunaja wiadomo, że znany był z terenu Kociewia, Krajny, Kujaw, ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, Wielkopolski (Dunaj 1971, 234–235).

Pasturz 'pasterz', *Pasturz poddany Jerzy Wrzeck* (G 345); Sstp +, SPXVI +, SL *, SW gw. i stp., PSWP -. Liczne poświadczenia ma to hasło z Pomorza (Breza 1979, 146; Breza 1991, 103; Breza 1994, 101), jednak jak dowodzą badania B. Dunaja, znane ono było szerzej: „z województw mazowieckich, ale również pruskich, malborskiego i chełmińskiego, pomorskiego, a nawet wielkopolskich, po części i niektórych małopolskich: sandomierskiego i lubelskiego (Dunaj 1971, 229). Współcześnie *pasturz* panuje w Borach Tucholskich i Krajnie, rzadziej na Kociewiu, na Kujawach i ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, wyjątkowo spotkać tu można *pasterza* i *pastucha*, z kolei w Wielkopolsce *pasturz* występuje tylko na północnym wschodzie, inne zaś obszary mają *pasterza*, gdziekolwiek *pastucha*. B. Dunaj konstatuje, że *pasturz* współcześnie to dialektyzm pomorsko-mazowiecki, występuje też na pogranicznych obszarach sąsiednich dialektów (Dunaj 1971, 234–240).

Pastusz 'pasterz', *Insuper są budy 2 w ziemi wykopane, jedna pastusza, druga korniarza* (G 281); *pastusz* KP 89; Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Pastuszyna 'pasterka', *Kumornicy i kumornice: [...] Natka pastuszyna* (K 146); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW w in zn., PSWP -.

Sadowy 'pracownik opiekujący się sadem', *Item sad, na który skontraktował sadowy i daje z niego zł 130* (P 267); Sstp tylko uż. przym., SL tylko uż. przym., SWil -, SW gw., PSWP +.

Skotar 'pasterz bydła', *Chałupka skotara niezła* (G 38); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Skoterz 'pasterz bydła', *Jana skoterza chałupa dobra* (KP 166); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Stangryt 'woźnica', *U Franciszka stangryta chałupa dobra, tylko potrzebuje przyciesi nowych* (KP 211); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Szkotarz ‘pasterz bydła’, *Przy tym domostwie stodółka i chliw, w budzie zaś mieszka szkotarz* (G 16); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Szrednak, szredniaczek, szredniak, średniak, śrzedniak ‘parobek’, **średniaczka** ‘dziewczyna służąca w gospodarstwie’, *Parobek Bartłomi lat 30, poddany, średniak Wojciech lat 14, luźny* – RK II 264. Hasła te nieznane są większości z wykorzystanych słowników, choć są wyjątki. SW zna *średniaka* jako ‘wyrostka, służącego niższego od parobka a wyższego od pastuszka’ i opatruje kwalifikatorem gwarowości, znają go też SWil i PSWP, lecz w innym znaczeniu, *średniaczka* zaś występuje w SW jako forma żeńska od *średniak*. Ponadto formy *średniak* oraz w cytatach *srzedniak* podają badacze polszczyzny pomorskiej (Warda-Radys 1993, 58; Wróbel 1993, 131; Lewińska 1996, 112; Lewińska 2005, 58).

Świnarz ‘pasie świnie lub trzodę’, *Świnarza chałupa zła, z gruntu się wali* (KP 230); Sstp +, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Trzudnik ‘zajmujący się trzodą’, *Pasterza i owczarza tudzież trzudnika wszyscy wspólnie urządzić i trzymać za wspólną dla niego zaręczoną zapłatą i wiktem obowiązani* (KP 78); Sstp -, SL -, SWil -, SW gw., PSWP -.

Pozostałe cztery podgrupy są o wiele mniej liczne, ale za to o zbliżonej liczbie hasel. Mamy tu więc wspólne z polszczyzną ogólną określenia osób pracujących w budynku dworskim na rzecz jego mieszkańców: **dziewczyna pokojowa** ‘garderobiana’, **kredencierz** ‘któremu powierzono służbę stołową’, **kucharka** ‘utrzymująca się z gotowania’, **kucharz** ‘utrzymujący się z gotowania’, **lokaj** ‘służący w bogatym domu, zazwyczaj ubrany w liberię’, **pajuk** SL ‘pokojowi u Turków’ (SWil ‘pokojowiec u Turków; u nas dawniej trzymano tego imienia straż po dworach zamożnych posiadaczy ziemskich dla przepychu’, SW ‘jeden ze straży utrzymywanej po dworach dla przepychu; pokojowiec magnata, towarzyszący pojazdowi konno lub siedzący za powozem a. na koniu z przodu’), **piastunka** ‘dzieci piastująca, niańka’, **pokojowa** ‘panna służąca, garderobianka’; jak też określenia dyferencyjne:

Kredensierz ‘odpowiadający za służbę stołową’, *Czeladź dworska i ludzie służący w Łaszkowie. Józef kredensierz poddany, Mikołaj pajuk poddany, Jan Franecki węgrynek poddany* (K 351); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Pokojowczyk ‘sługa pokojowy’, *Izydor pacholek, Wojtek foryś, Kazimierz fornal, Pietrek koniarek, Michalek pokojowczyk, chłopcy* (KP 42); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Węgrynek ‘należący do czeladzi’, *Czeladź dworska i ludzie służący w Łaszkowie. Józef kredensierz poddany, Mikołaj pajuk poddany, Jan Franecki węgrynek poddany, Mikołaj foryś poddany* (K 351); Sstp -, SL w in. zn., SWil -, SW ‘służący przy koniach; służący ubrany z węgierska’, PSWP w in. zn. Znaczenia tego wyrazu na podstawie przytoczonego kontekstu nie można sprecyzować. Wymieniony został między służbą domową a służącymi przy koniach, a więc w obu znaczeniach odnotowanych w SW.

Następną – niewielką – grupę stanowią nazwy osób pracujących w dobrach swego pana, ale niewykonujących zajęć rolniczych. Wszystkie znane są SL: **borowy** ‘dozorca boru, leśniczy’, **gajowy** ‘leśniczy’, **leśniczy** ‘gajowy’, **leśnik** ‘gajowy’, **leśny** ‘dozorca lasu’, **strzelec** ‘zajmujący się strzelaniem się; myśliwy; strzelec do posługi’. Zaliczają się tu także nazwy osób kierujących, zarządzających pracą w gospodarstwie czy na

folwarku. Dominują określenia wspólne z polszczyzną ogólną (*administrator* ‘ekonom, zarządca’, *dozorca* ‘zarządca’, *dwornik* ‘rządca, zawiadowca dworski pospolitszy’, *dyspozytor* ‘rządca folwarczny’, *ekonom* ‘zawiadujący folwarkiem’, *karbowy* ‘prowadzący rejestr w gospodarstwie rolniczym na wsi’, *polowy* ‘dozorca robotników w polu’, *rządca* ‘który rządy trzyma’, *sekretarz* (*dworski*) ‘od pisania rzeczy wszelakich’, *włodarz* ‘dozorca folwarku’), choć pojawia się też kilka jednostek dyferencyjnych: *dworka* ‘kobieta doglądająca czyjegoś gospodarstwa’³ (*Czeladź: fornał Bielaski, Franciszek Lewandoski, ogrodowy, włodarz, dworka, dziewczka, wolarek, owczarz, skotarz, świniarek* – G 42; Sstp -, SPXVI ‘kobieta doglądająca gospodarstwa na folwarku, gospodyni folwarczna, klucznica’, SL ‘żyjąca na dworze pańskim’, SWil -, SW mało uż., PSWP przest.), *dwórka* ‘kobieta doglądająca czyjegoś gospodarstwa’ (*Z krowy jednej prowentu dwórka daje masła gar: 6, za ser zł 9* – P 459; Sstp -, SPXVI teksty nie oznaczają kreskowań ó, SL -, SWil +, SW mało uż., PSWP przest.), *łączny* ‘mający dozór na łąkach pana’ (*W tej [chałupie – B.O.] mieszka Krystyjan Machnicki łączny i polowy, który laki i pola pańskie ogania* – K 571; Sstp -, SPXVI w in. zn., SL tylko uż. przym., SWil w in. zn., SW gw., PSWP tylko uż. przym.), *włjodarz* ‘dozorca folwarku’, (*Chałupa, w której Antoni włjodarz, znacznej reparacyi potrzebuje* – G 212; Sstp -, SL -, SWil -, SW gw. *wódarz*, PSWP -), *włódarz* ‘dozorca folwarku’, (*Wojciech Augustyniak włodarz na posłudze dworskiej* – P 302; Sstp -/+, SL -, SWil -, SW gw., PSWP -).

Wyrazistą semantycznie, znajdującą analogię wśród stanowiących przedmiot osobnego studium nazw rzemieślników, jest grupa nazw młodych osób przyuczanych do zawodu. Jest to zbiór tylko 11-elementowy. Dwa z nich mają charakter ogólnopolski (*kuchcik* ‘czeladnik albo chłopiec kucharski’, *owczarek* ‘pomocnik lub pracownik owczarza’). Pozostałe nie zostały odnotowane w SL w interesującym nas znaczeniu ‘pomocnik, początkujący ...’:

Cielęciarek, *W tej wsi z folwarku [...] cielęciarek Paweł z Chojna, ogrodowczyk Maciej Perzak z Bielejewa, chmielarek Jakub Borowiecki* (P 98); Sstp -, SPXVI -, SL-, SWil -, SW gw., PSWP -.

Kobylarek, *Zagrodników 4: pierwszy Kowalczyk, drugi kobylarek Dziubała, trzeci Grzegorz Kowalczyk, czwarty Jakub Kusiak tak zwani* (RK I 180); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW gw. zdr. od *kobylarz*, PSWP -.

Koniarek, *Izydor pacholek, Wojtek foryś, Kazimierz fornał, Pietrek koniarek, Michałek pokojowczyk, chłopcy* (KP 42); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW gw. zdr. od *koniarz*, PSWP -. Notuje A. Wróbel (1993, 135).

Ogrodowczyk, *W tej wsi z folwarku [...] cielęciarek Paweł z Chojna, ogrodowczyk Maciej Perzak z Bielejewa, chmielarek Jakub Borowiecki* (P 98); Sstp -, SPXVI -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Skotarczyk, *Czeladź dworska zostaje się na gruncie takowa: [...] Franciszek skotarczyk* (RK I 140); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Skotarek, *Marcin skotarek z Proсны poddany* (P 31); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Świniarek, *Czeladź: fornał Bielaski, Franciszek Lewandoski, ogrodowy, włodarz, dworka, dziewczka, wolarek, owczarz, skotarz, świniarek* (G 42); Sstp -, SL -, SWil ‘pa-

³ Wg A. Wróbla *dworka* występuje na Pomorzu przede wszystkim w tekstach XVI-wiecznych (Wróbel 1993, 128).

stuszek paszący świnie, trzodę chlewną', SW +, PSWP dawny. A. Wróbel, choć określa *świniarka* jako formację deminutywną, co przecież nie jest prawdą, to jednak przyjsuje mu znaczenie 'młody pomocnik' (Wróbel 1993, 134).

Włodarek, *W tej chałupie mieszka Mateusz włodarek z żoną, dzieci ma 6* (P 299); Sstp -, SL -, SWil -, SW -, PSWP -.

Wolarek, *Kazimierz chłopiec wolarek* (G 27); Sstp -, SL zdr., 'koło wołów chodzący; wołami handlujący', SWil zdr. *wolarz*, SW gw. zdr. od *wolarz*, PSWP -. Odnotowuje w materiale chełmińskim A. Wróbel (Wróbel 1993, 135).

Łącznie w badanym materiale wyróżniono 110 nazw osób związanych z funkcjonowaniem gospodarstwa, z czego nieznaczną większość (58, czyli 53%) stanowią jednostki wspólne z polszczyzną ogólną, co ustalono na podstawie stanu w SL. Największą grupę wśród haseł dyferencyjnych stanowią odmienności morfologiczne, na które składają się wyrazy utworzone z podstaw i formantów znanych polszczyźnie ogólnej XVIII w., ale nie w danym połączeniu, np. *fornalik*, *gęsiara*, *kobylarek*, *oprzątarka*, *pokojowczyk*. Część z tych jednostek można więc uznać za formacje potencjalne lub okazjonalne. Ustępują im nieco różnice fonetyczne, czyli wyrazy z cechami potocznymi, gwarowymi, regionalnymi, np. *forczpan*, *kobelarz*, *owczarz*, *stangryt* (wobec odpowiednio w SL: *forszpan*, *kobylarz*, *owczarz*, *stangret*). Pozostałe grupy zawierają niewielkie liczby przykładów różnic semantycznych (znaczenie w SL inne niż w materiale wielkopolskim, np. *wolarek* SL 'koło wołów chodzący, wołami handlujący' vs. 'pomocnik wolarza'), stylowych (opatrzonych w SL gwiazdką) czy składniowych (użycia rzeczownikowe w materiale wielkopolskim, podczas gdy w SL – przymiotnikowe).

Skróty i symbole

- * forma nieogólna
- gw. – gwarowe
- mało uż. – mało używane
- przest. – przestarzałe
- stp. – staropolskie
- tylko uż. przym. – tylko użycia przymiotnikowe
- w in. zn. – w innym znaczeniu
- zdr. – zdrobnienie

Literatura

- Breza E. (1979), *Słownictwo rękopiśmiennych ksiąg sądowych kościerskich z XVI–XVIII w.*, „Gdańskie Studia Językoznawcze” II, s. 115–178.
- Breza E. (1991), *Słownictwo Inwentarzy starostw puckiego i kościerskiego z XVII wieku*, „Gdańskie Studia Językoznawcze” V, s. 85–128.
- Breza E. (1994), *Język inwentarzy wsi Szczytno, Dąbrowa i Szonowo w dawnym pow. człuchowskim z XVIII wieku*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbiór studiów)*, t. 6, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 91–112.

- Danysz A. (1914), *Odrębności słownikarskie kulturalnego języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do kulturalnego języka w Galicyi*, „Język Polski” II, nr 8–10, s. 243–261.
- Dunaj B. (1971), *Ze studiów nad polską dialektologią historyczną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CCLXIX, Prace Językoznawcze, z. 35, s. 221–246.
- G**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 2, *Województwo gnieźnieńskie*, Wrocław, 1956.
- K**, *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 2, *Z lat 1751–1775*, wyd. W. Rusiński, Wrocław, 1959.
- KP**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 3, *Województwo kaliskie*, Wrocław, 1957.
- Lewińska A. (1996), *Nazwy zawodów, urzędów i godności w „Inwentarzu ekonomii malborskiej” z 1745 roku*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbiór studiów)*, t. 7, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 101–118.
- Lewińska A. (2005), *Słownictwo z zakresu dawnej kultury materialnej w „Inwentarzu ekonomii malborskiej” z 1745 roku*, Gdańsk.
- Moszyńska D. (1960), *Formant -owy w nazwach zawodowych typu gajowy, motorowy*, „Język Polski” XL, nr 2, s. 121–127.
- P**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 1, *Województwo poznańskie*, Wrocław, 1956.
- PSWP**, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, Poznań 1994–2005.
- RK I–III**, zebrał i opracował W. Rusiński, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*: 1981, cz. 1, *Inwentarze z lat 1776–1779*, „Rocznik Kaliski” t. 14, s. 99–264; 1982, cz. 2, *Inwentarze z lat 1780–1784*, „Rocznik Kaliski” t. 15, s. 129–273; 1983, cz. 3, *Inwentarze z lat 1785–1792*, „Rocznik Kaliski” t. 16, s. 85–241.
- Siekierska K. (1974), *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SL**, S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.
- SPXVI**, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław 1966–.
- Sstp**, *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Kraków 1953–2002.
- SW**, *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- SWil**, *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., Wilno 1861.
- Umińska-Tytoń E. (1998), *Uwagi o języku właściciela ziemskiego z Pomorza (na podstawie „Dziennika” z 1794 r. Michała Potulickiego)*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbiór studiów)*, t. 8, pod red. K. Handke, Warszawa, s.159–178.
- Warda-Radys L. (1993), *Słownictwo „Opisu królewskich w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664”*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbiór studiów)*, t. 5, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 47–60.
- Wróbel A. (1993), *Z dziejów chełmińskiej terminologii rolniczej. 3. Nazwy wykonawców zawodów związanych z chełmińskim gospodarstwem wiejskim XVI–XVIII w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Filologia Polska, XL, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 246, Toruń, s. 121–144.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
jusper@amu.edu.pl

Dokumentacja papierowa w zasobach archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM

Abstrakt: Artykuł jest prezentacją zasobu archiwalnego Pracowni Dialektologicznej UAM w zakresie dokumentacji papierowej. Autorka przedstawia propozycję uporządkowania archiwaliów na zasadzie podzielenia dokumentacji na konkretne zespoły i podzespoły archiwalne. Wywód kończy się zasygnalizowaniem potrzeb archiwum w związku z omawianą grupą archiwaliów.

Słowa kluczowe: archiwum, dokumentacja papierowa, zespół archiwalny, podzespół archiwalny

Abstract: *Paper documentation in the archive of Poznań University's Dialectology Laboratory.* The article is a presentation of the archival resources of the Dialectological Laboratory at UAM in the area of paper documentation. The author presents a proposal to clear the archives on the principle of dividing the documentation into specific archival units and subunits. The article ends with an attempt to outline the needs of the archives in relation to the discussed grouping of the archives.

Keywords: archives, paper documentation, archival units, components archive.

Archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM obchodzi w 2016 r. 70. rocznicę istnienia. Archiwum nie stanowi odrębnej jednostki organizacyjnej, jest ściśle związane ze specyfiką pracy poznańskich dialektologów, którzy – jak tylko pozwoliły na to możliwości techniczne i uwarunkowania dziejowe (zakończenie wojny) – zaczęli archiwizować mowę ludową w sposób fonograficzny (nie tylko graficzny).

Dzieje poznańskiej dialektologii zostały już wielokrotnie opisane, chociażby przez: Ludwika Zabrockiego (Zabrocki 1948), Ninę Borowską (Borowska 1953), Henryka Nowaka (Nowak 2001) czy Jerzego Sierociuka (Sierociuk 2015). Tu jedynie przypomnę najważniejsze etapy rozwoju jednostki.

Tabela 1. Kalendarium archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM

Data	Wydarzenie	Założyciel/kierownik
Sierpień 1946 r.	Początek prac organizacyjnych nad powołaniem Archiwum Fonograficznego Instytutu Zachodniosłowiańskiego Uniwersytetu Poznańskiego (potocznie „Archiwum Fonograficzne” (Nowak 2001, 201)).	doc. Ludwik Zabrocki
1.01.1951 r.	Przemianowanie Archiwum Fonograficznego Instytutu Zachodniosłowiańskiego na Instytut Fonograficzny Uniwersytetu Poznańskiego.	dr Leon Kaczmarek
26.05.1956 r.	Przemianowanie Instytutu Fonograficznego UP na Zakład Fonograficzny przy Katedrze Języka Polskiego UP.	dr Wiktor Jassem doc. Zenon Sobierajski
Październik 1960 r. – wrzesień 1969 r.	Wyodrębnienie z Zakładu Fonograficznego Pracowni Archiwizacji Gwar przy Katedrze Językoznawstwa Ogólnego UAM; działalność tej Pracowni.	doc. Zenon Sobierajski
1974 r.	Powołanie Zakładu Dialektologii Polskiej przy Instytucie Filologii Polskiej UAM (dalej: ZDP UAM).	prof. Zenon Sobierajski prof. Henryk Nowak prof. Jerzy Sierociuk
1.04.2009 r.	Przemianowanie Zakładu Dialektologii Polskiej na Pracownię Dialektologiczną UAM (dalej: PD UAM) przy Instytucie Filologii Polskiej UAM.	prof. Jerzy Sierociuk

Opracowanie własne na podstawie (Nowak 2001, 201–212).

Głównym zadaniem ówczesnych zespołów badawczych, jak i współczesnych, była archiwizacja gwar, pozyskiwanie jak największej ilości nagrań terenowych. Z tego też względu najbardziej znany, a zarazem najcenniejszy, jest zbiór nagrań zgromadzonych w tzw. fonotece. W zbiorze nagrań liczących obecnie 2664 jednostki archiwalne łatwo wydzielić – choć faktycznie nigdy nie zostało to zrobione – dwa zespoły archiwalne: zespół archiwalny nagrań do 1990 r. (a w nim nagrania tzw. atlasowe i pozostałe) oraz zespół archiwalny nagrań po 1990 r. (nagrania robione z myślą o słowniku regionalnym Wielkopolski).

Tymczasem fonoteka to tylko część zasobu archiwalnego Pracowni. Przez siedemdziesiąt lat funkcjonowania archiwum gromadziło nie tylko utrwalone dźwięki, ale także dokumentację papierową. Z upływem lat materiałów papierowych wartych zachowania przybywało, lecz nie były one porządkowane (z wyjątkiem protokołów do nagrań) ani dzielone na jakiegokolwiek grupy tematyczne, słowem: nie były traktowane jako dokumenty archiwalne kategorii A, którymi bez wątplenia były i są.

W niniejszym artykule zaprezentuję (w pewnym uogólnieniu) zgromadzone w magazynie Pracowni Dialektologicznej UAM archiwalia i zaproponuję sposób ich uporządkowania z podziałem na zespoły archiwalne.

Najcenniejszą część omawianej dokumentacji stanowią protokoły do nagrań oraz rękopiśmienna spuścizna po naszych poprzednikach, a także prace licencjackie, magisterskie i doktorskie.

Przyjrzymy się pokrótce poszczególnym grupom dokumentów.

Jednym z zespołów archiwalnych mogą być protokoły do nagrań. Zasadniczo winien to być podzespół większego zespołu archiwalnego – Fonoteka (zob. w dalszej części artykułu). Protokoły nazywane także metrykami (zob. Pluciński 1953, 73) dotyczą „pierwszego zespołu fonograficznego. Protokoły zostały wykonane na słabej jakości papierze (tzw. kwaśnym papierze), co sprawiło, że przez lata ich stan wyraźnie się pogorszył (zalecane jest odkwaszenie tych dokumentów). Z punktu widzenia merytorycznego protokoły są o tyle interesujące, że dostarczają obok danych technicznych o nagraniu, wielu – dziś niemożliwych do uzyskania – informacji [...]. Dziś są zatem źródłem nie tylko informacji językowych czy psychologicznych, ale i etnograficznych” (Kobus 2016, 15), socjologicznych, agrarnych itd.

Protokół do nagrań to dokument zawierający informacje dotyczące konkretnego utrwalenia mowy ludowej. Są w nim następujące dane:

- numer i rodzaj tożsamy z numerem płyty lub taśmy (w zależności od nośnika),
- dane dotyczące dialektu, gwary, miejsca, daty, czasu nagrania, sposobu nagrania (z wiedzą, bez wiedzy informatora),
- charakterystyka okolicy: populacyjna (wieś, miasteczko, kolonia itd.), gospodarza (zatrudnienie mieszkańców, stosunki gospodarcze z dalszą okolicą),
- dane o informatorze, jego wieku, pochodzeniu, wykształceniu i wykonywanym zawodzie, stanie uzębienia, kształcie warg, barwie głosu, typie psychologicznym, stanie psychicznym podczas nagrania; często dołączane były fotografie w dwóch wariantach – cała sylwetka, zbliżenie twarzy,
- charakterystyka utrwalenia: opowiadanie (treść, forma), śpiew (nazwa piosenki, sposób wykonania), ocena gwaroznawcza (typowe cechy gwarowe, cechy gwarowe, które nie wystąpiły), ocena techniczna (typ nacinacza lub magnetofonu, gęstość nacięcia, warunki akustyczne),
- data sporządzenia protokołu, podpisy technika i eksploratora.

Z dzisiejszego punktu widzenia część tych informacji byłaby nie do uzyskania. Wówczas jednak warunki do ich pozyskiwania były sprzyjające, co pozwoliło na rozwój trzech zasadniczych kierunków działalności ówczesnego Zakładu Fonograficznego: „1. dialektologia, 2. embriologia i patologia mowy (z punktu widzenia językoznawczego), 3. fonetyka eksperymentalna” (Borowska 1953, 15).

Obecnie protokoły przechowywane są w 9 segregatorach i 53 różnej grubości teczkach – ilościowo szacuje się je na ponad 1600 egzemplarzy (dokładną liczbę można uzyskać poprzez zliczenie wszystkich protokołów, co wiąże się z rozpakowaniem teczek zawierających również inne dokumenty – jest to praca archiwizacyjna obliczana na wiele miesięcy, zaś prócz zliczania należy te dokumenty odpowiednio spisać, opisać w osobnych teczkach, zabezpieczyć i zeskanować, co obliczać należy na lata pracy). Dzięki hojności Instytutu Filologii Polskiej jeszcze w tym roku (2016) zostały zakupione odpowiednie do przechowywania tego typu dokumentacji opakowania bezkwasowe (teczki i kartony kopertowe), w których poszczególne egzemplarze dokumentacji zostaną przełożone papierem buforowanym bezkwasowym, co ma na celu przedłużenie ich żywotności. W celu uchronienia protokołów najlepszym rozwiązaniem byłoby ich skanowanie (i tu również władze instytutowe i wydziałowe deklarują pomoc); by zaś funkcjonowały jako dokument, należałoby je przede wszystkim zinwentaryzować i opracować, a ostatecznie udostępniać na zasadach ogólnie przyjętych w archiwach

polskich. Protokoły w połączeniu z przypisanym im dźwiękiem, utrwalonym na płycie czy szpuli, stanowią unikatowy zbiór archiwaliów. To materiały z grupy archiwaliów specyficznych, ważne z uwagi na aspekt historyczny badań dialektologicznych – są źródłem wiedzy odnośnie do ówczesnych metod badawczych, stanowią zabytek techniki, dostarczają informacji o społeczeństwie wielkopolskich wsi, zawierają ręczne podpisy eksploratorów (często znanych dziś profesorów, którzy dokonali utrwalenia, np. Władysław Cyran, Gerard Labuda, Halina Turska, Zenon Sobierajski i in.) itd.

„Następnie: zapiski dialektologów – tu można wyodrębnić (choć w praktyce nie zostało to zrobione) zespoły archiwalne zamknięte związane z twórcą zasobu, czyli 1. Adam Tomaszewski [...], 2. Zenon Sobierajski [...], 3. Henryk Nowak [...], a także zespół dokumentacji dla AJKLW [...]” (Kobus 2016, 15) i archiwalne egzemplarze prac studenckich: licencjackie, magisterskie, doktorskie, które automatycznie otrzymują kategorię archiwalną A.

Adam Tomaszewski

Pamiętki po doc. Adamie Tomaszewskim, choć w oryginalnym stanie są nieliczne, to dla dialektologii poznańskiej mają wartość bezcenną. Mowa tu o przedwojennych odręcznych zapiskach prowadzonych w zeszytach. Stan zachowania można uznać za dobry, choć widać, że papier uległ żółknięciu i zaczyna kruszeć (zakwaszenie). Symbolem pracy naukowej A. Tomaszewskiego jest w archiwum kartoteka z rozpisanymi na fiszki materiałami jego autorstwa z 267 miejscowości do 1943 r. (Gruchmanowa 2003, 32). Są to materiały bezcenne z uwagi na ich historyczny i naukowy charakter (dokumentacja leksyki wielkopolskiej).

Zenon Sobierajski

Spuścizna po prof. Z. Sobierajskim, znajdująca się w archiwum, nie jest zbyt bogata, mimo że dorobek naukowy badacza był, jak wiadomo, znaczący. To, czym dysponuje archiwum, zasadniczo znajduje się w 67 pudłach: a) 65 pudeł (nie wszystkie są pełne) to wypiski do słownika ludowego Wielkopolski, b) 2 pudła (A–K, K–P) zawierają fiszki Indeks alfabetyczny do słownika gwar kujawskich: gwary kujawskie.

Henryk Nowak

Spuścizna po prof. Henryku Nowaku obejmuje: liczne rękopisy (artykuły, podania, notatki itp.), tzw. kartotekę do słownika gwar chazackich oraz zapiski w zeszytach dotyczące tegoż słownika, dokumentację osobistą i służbową (np. teczka spraw poufnych dotyczących map, która zawiera dokumenty z l. 70. i 80.).

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski

Zespół archiwalny gromadzący dokumentację do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW I–XI) to obszerny zbiór dokumentacji poświęconej głównie eksploracjom terenowym (nagrania i protokoły do nagrań wraz z opisanymi fotografiami, notatki, kwestionariusze, dokumenty formalne, np. umowy, podania, wnioski itd.) oraz materiały związane z opracowaniem pozyskanego materiału, przede wszystkim mapy: próbne, brudnopisowe, niepublikowane. Bez wątplenia osobnym podzespołem mogłyby być kwestionariusze do badań terenowych. I w tym momencie dochodzi do głosu

kwestia fonoteki. Jak już wspomniałam, fonoteka od niemal początku funkcjonowała jako samodzielny zbiór archiwaliów. Czy zatem warto wyodrębnić ją jako osobny podzespół? Wszak nie tylko nagrywano do AJKLW, są tu też utrwalone dźwięki z myślą o innych celach badawczych. Trzeba by zatem wyodrębnić nagrania związane z AJKLW, a to byłoby sprzeczne z podstawową zasadą archiwalną o nierozbijaniu zespołów. Na tej samej zasadzie należałoby rozpatrywać przyporządkowanie protokołów jako podzespołu archiwalnego fonoteki, gdyż są one ściśle związane z konkretnymi nagraniami (nie tylko do AJKLW).

Prace licencjackie, magisterskie i doktorskie

Szczególne miejsca zajmują w archiwum prace licencjackie, magisterskie i doktorskie dotyczące gwar, a powstałe w ZDP UAM i PD UAM. Prace te są od samego początku traktowane jako materiały archiwalne kategorii A. W sumie jest ich ok. 270 (możliwe wśród nich dublety). Materiały te oczekują na wprowadzenie do odpowiedniego katalogu.

Wspomniane wyżej dokumenty nie są przechowywane w najlepszych warunkach, co jednak nie czyni z naszego archiwum wyjątku w skali całego kraju. Nie zostały też jak dotąd w żaden sposób spisane, zinwentaryzowane czy opracowane i fakt ten nieprędko nastąpi z uwagi na niedobory kadrowe Pracowni Dialektologicznej. Gdy jednak kiedyś dojdzie do zatrudnienia osoby, która mogłaby się zająć wyłącznie archiwaliami pracownianymi, wówczas okazać się może, że wśród beładnie składowanej dokumentacji jest jeszcze wiele tu niewspomnianych, a wielce interesujących archiwaliów.

Co można zrobić z tego rodzaju dokumentacją i dla niej?

Z racji tego, że protokoły zawierają liczne dane wrażliwe, możliwości publikowania ogranicza Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych. Rzeczą oczywistą jest tu fakt, że największą wartość mają protokoły w połączeniu z przypisanym nagraniem. Tu jednak publikację blokuje Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych, co do której winni się wypowiedzieć prawnicy. Co do statusu prawnego archiwaliów Pracowni Dialektologicznej UAM wystosujemy niebawem pismo do Zespołu Radców Prawnych z prośbą o jednoznaczne jego określenie. Ważnym bowiem faktem jest to, że informatorzy do AJKLW za każde nagranie i udzielone informacje otrzymywali wówczas wynagrodzenie, o czym informuje nas Mieczysław Pluciński:

Ponieważ indagacja, odnosząca się do szczegółów personalnych informatora, jest momentem dość drażliwym, należy pytania zadawać ostrożnie, aby informatora nie zrazić. Jest rzeczą wskazaną, aby ta czynność odbywała się po utrwaleniu i wypłaceniu informatorowi honorarium (Pluciński 1953, 73).

Niestety, prócz przytoczonej relacji, w dokumentacji nie ma wzmianki dotyczącej wypłacanego informatorom wynagrodzenia. Poza tym nie rozstrzyga to o pozostałych nagraniach (poza AJKLW). Określenie statusu prawnego rzeczonych archiwaliów miałyby ogromne znaczenie. Umożliwiłoby bowiem stworzenie dostępnej w sieci internetowej bazy zawierającej dane o przechowywanych dokumentach, a nawet więcej, bo zawierającej próbki dźwięków. Na tym etapie są jednak poważne wątpliwości co do

tego, czy cel naukowy wystarczy, by udostępniać rzeczzone archiwalia? Czy obecny stan rzeczy upoważnia do starań o pozyskanie źródła finansowania (np. grantu)? Wszak większość finansowanych projektów, zwłaszcza związanych z archiwizacją czy digitalizacją, warunkowana jest udostępnianiem, przynajmniej częściowym. Wynika z tego, że pozornie oczywista dla tej gałęzi nauki dokumentacja generuje szereg istotnych problemów, które z czasem trzeba będzie rozwiązać, począwszy od uporządkowania archiwaliów, przez analizę prawną, na możliwościach technicznych kończąc.

Literatura

- AJKLW, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław [i in.] 1979–1991; t. VII, red. Z. Sobierajski, Wrocław 1992; VIII–XI, red. Z. Sobierajski, Poznań 1994–2005.
- Borowska N. (1953), *Powstanie i rozwój Zakładu Fonograficznego U.P.*, „Biuletyn Fonograficzny”, z. 1, s. 7–18.
- Gruchmanowa M. (2003), *Wielkopolskie materiały gwarowe zebrane przez Adama Tomaszewskiego*, [w:] Gruchmanowa M., *Gwary w ojczyźnie i na obczyźnie. Studia*, Poznań, s. 32–38.
- Kobus J. (2016), *Archiwum Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – historia, organizacja, działalność*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Ireny Mamczak-Gadkowskiej, Poznań.
- Nowak H. (2001), *Od Archiwum Fonograficznego do Zakładu Dialektologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 201–212.
- Pluciński M. (1953), *Z praktyki dźwiękowego utrwalania gwar*, „Biuletyn Fonograficzny”, z. 1, s. 71–77.
- Sierociuk J. (2015), *Poznańskie archiwum dialektologiczne. Zasób nagrań fonograficznych, opracowanie*, [w:] *Dziedzictwo audiowizualne w warsztacie badawczym historyka i procesie dydaktycznym*, red. R. Reczek, Poznań, s. 135–156.
- Zabrocki L. (1948), *Archiwum Fonograficzne Instytutu Zachodnio-słowiańskiego Uniwersytetu Poznańskiego*, „Slavia Occidentalis”, nr 19, s. 515–517.

Justyna Kobus, Błażej Osowski
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
jusper@amu.edu.pl, blazej.osowski@amu.edu.pl

Z refleksji nad polszczyzną regionów i nie tylko. *Język w regionie – region w języku II*

Problematyka geograficznego zróżnicowania języka od lat zgłębiana niezmiennie cieszy się zainteresowaniem lingwistów, a konieczność intensyfikacji badań w tym obszarze jest niekwestionowana. Wychodząc naprzeciw tym potrzebom Pracownia Dialektologiczna i Zakład Lingwistyki Antropologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu zaproponowały cykliczne spotkania pod hasłem *Język w regionie – region w języku*. Takie ujęcie tematu przewodniego nawiązuje do wcześniej organizowanych przez Pracownię Dialektologiczną konferencji z cyklu *Gwary dziś*, gdzie kładziono szczególnie nacisk na szersze spojrzenie na funkcjonowanie gwar.

Pierwsza edycja konferencji (2014) poświęcona była gwarom wielkopolskim, które zajmują szczególne miejsce w historii języka polskiego, są obszarem żywotności wielu archaizmów słowiańskich i przez długi okres znajdowały się na pograniczu językowym słowiańsko-germańskim. Materiały z tego spotkania ukazały się jako *Język w regionie, region w języku* w roku 2016 pod red. Błażeja Osowskiego, Justyny Kobus, Pauliny Michalskiej-Góreckiej, Agnieszki Piotrowskiej-Wojaczyk. W podobnej formie ukazały się też referaty z tego spotkania.

Druga międzynarodowa konferencja naukowa z tego cyklu poświęcona językowemu zróżnicowaniu geograficznemu Polski i Słowiańszczyzny odbyła się w Poznaniu w dniach 17–18 listopada 2016 r.

Obrady otworzyli w siedzibie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w Sali Posiedzeń im. Seweryna Mielżyńskiego, Panowie Dyrektorzy Instytutu Filologii Polskiej dr hab. Marek Osiewicz i dr Krzysztof Skibski, zwracając uwagę na tradycję badań regionalno-językowych w Poznaniu skupiających się zarówno na problemach języka współczesnego, jak i jego historii. Następnie wygłoszono trzy referaty plenarne. Dr hab. prof. IS PAN Dorota K. Rembiszewska (Warszawa) w referacie *Materiały polskie Georga Wenkera do Niemieckiego atlasu językowego jako źródło XIX-wiecznej polszczyzny regionalnej* przedstawiła wyniki badań oparte na analizie 700 ankiet z obszaru Śląska, Poznańskiego, Pomorza (w tym z Kaszub), Mazur, Warmii. Przedstawiono m.in. zróżnicowanie geograficzne nazw ‘gospodarz’, ‘kielbasa’, polskich odpowied-

ników *ganz, zum Dreschen*. Dr hab. Kazimierz Sikora oraz dr Agata Kwaśnicka-Janowicz (UJ) zwrócili uwagę w swym wystąpieniu *Regionalność wielkich miast (przypadek polszczyzny miejskiej Krakowa)* na przejściowy i mieszany charakter tej odmiany języka polskiego. Składają się na nią: gwarowy substrat, polszczyzna ogólna (galicyzmy), elementy języków środowiskowych i zawodowych. Prof. dr hab. Bogdan Walczak (Akademia im. Jakuba Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim) w wystąpieniu *Gwara a tożsamość poznańska* wskazał na wzajemne uzależnienia języka i kultury. Łączy je ambiwalentny stosunek – język jest częścią kultury i jednocześnie jej zwierciadłem. Szczegółowe przykłady zaczerpnięto z gwary miejskiej Poznania, dla której – zdaniem referenta – sprzyjające warunki do wykorzystania jako tworzywa kultury regionalnej zaistniały dopiero po II wojnie światowej.

W pozostałej części dnia obrady kontynuowano w siedzibie Instytutu Filologii Polskiej – referaty podzielone zostały na dwie sekcje.

Sekcję A rozpoczął referat dr hab. Heleny Grocholi-Szczepanek (IJP PAN, Kraków) pt. *Nowe badania języka mieszkańców wsi regionu polskiego Spisza* poświęcony nowo powstającemu projektowi, którego celem jest dokumentacja języka mówionego ludności spiskiej oraz opracowanie elektronicznego korpusu tekstów i nagrań gwarowych. Autorka przedstawiła ogólne założenia, sposób pozyskiwania materiałów, wykorzystanie narzędzi informatycznych itp. Dr hab. Anna Kostecka-Sadowa (IJP PAN, Kraków) w referacie *Najstarsze poświadczenia w kartotece Słownika gwar polskich IJP PAN w Krakowie i ich współczesne funkcjonowanie w świadomości użytkowników* zweryfikowała stopień znajomości wybranych XV–XVI-wiecznych jednostek leksykalnych w świadomości użytkowników gwary. Dr Justyna Kobus (UAM) w referacie zatytułowanym *Dokumentacja papierowa w zasobach archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM* scharakteryzowała poznańskie archiwum dialektologiczne pod względem zawartości archiwaliów papierowych. Referentka zaproponowała sposób podzielenia zasobu na zespoły archiwalne, jak też przedstawiła potrzeby związane z należyтым funkcjonowaniem tegoż archiwum.

Popołudniowe obrady rozpoczęło wystąpienie prof. dr hab. Anny Piotrowicz i dr hab. prof. UAM Małgorzaty Witaszek-Samborskiej (UAM) zatytułowane *Kilka uwag o regionalnym zróżnicowaniu nazw placu targowego w mowie mieszkańców miast* – referat był owocem analizy materiału językowego pochodzącego od 500 osób z blisko 100 miast. Referentki przedstawiły bogaty zasób nazewnictwa placu targowego. W przestrzeni miejskiej usytuował swój referat również dr hab. Kazimierz Sikora (UJ) – wystąpienie zatytułował *Kraków spod ciemnej gwiazdy w symbolicznej przestrzeni miast*. Następnie wysłuchano referatu dr Katarzyny Konczewskiej (Grodno) pt. *Polszczyzna grodzieńska. Stan badań i perspektywy*, w którym referentka zwróciła szczególną uwagę na powstałe po 1993 r. publikacje dotyczące polszczyzny Grodna (z wyodrębnieniem poszczególnych grup tematycznych i kierunków badań) w celu określenia perspektyw badawczych nad tą odmianą polszczyzny północnowschodniej. Kolejny referat w tej części obrad wygłosiły dr Barbara Batko-Tokarz i dr Patrycja Pałka (UJ) – *Polszczyzna regionalna Krakowa – zarys projektu badawczego Katedry Historii Języka i Dialektologii WP UJ*. Referentki scharakteryzowały projekt oraz wskazały problemy teoretyczne z nim związane, jak np. pojęcie regionalizmu czy jego opis leksyko-graficzny.

Po krótkiej przerwie rozpoczął się ostatni cykl wystąpień zaplanowany na ten dzień. Sekcję A rozpoczęła dr hab. Anna Mlekodaj (PPWSZ w Nowym Targu) referatem na temat *Kulturowych funkcji narracji gwarowych na przykładzie dawnych i współczesnych godek z Podhala*; referentka omówiła cele tekstów o walorach artystycznych (zgodnie z antyczną zasadą *docere, movere, delectare*) i ich funkcje. Porównano gadki tradycyjne (Sabały) i współczesne (internetowe). Kolejny referat wygłosiła dr Monika Kresa (UW), która przedstawiła uwagi nt. *Jak postrzegamy polszczyznę kresową w filmie? – percepcja i ocena języka bohaterów filmu Spadek przez studentów kierunków filologicznych (na podstawie badań ankietowych)*. Za pomocą metody filologiczno-frekwencyjnej analizie poddano lingwistyczne kompetencje odbiorcze w zakresie filmowej stylizacji. *Funkcjonowanie gwar wielkopolskich w przestrzeni medialnej. Przegląd wybranych form* to temat referatu mgra Bartosza Cemborowskiego (IS PAN, Warszawa), który wykorzystując dyskusje internautów i przeprowadzone z nimi wywiady, omawia prestiż lokalnego wariantu języka wśród internautów i świadomość językową użytkowników.

Na sekcję B w pierwszym dniu konferencji złożyły się następujące wystąpienia: Dr hab. Lechosław Jocz (Akademia im. Jakuba Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim) omówił *Rozwój samogłosek nosowych w gwarze strzepskiej*, wskazując na możliwe kontynuanty nosowości w tej jednej z kaszubskich gwar. Zróżnicowanie realizacji związane było przede wszystkim z kontekstem fonetycznym, w mniejszej mierze – czynnikami społecznymi. Dr hab. Jolanta Migdał (UAM) w wystąpieniu zatytułowanym *O polszczyźnie wydanej w Poznaniu* Postylli mniejszej *Jakuba Wujka* zreferowała problem kształtowania się polskiej fleksji w XVI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem upowszechniającej się w tym czasie końcówki *-ej*. Referentka zaprezentowała szczegółowy rozkład wariantywnych form wszystkich typów rzeczowników żeńskich trzech przypadków: dopełniacza, celownika i miejscownika liczby pojedynczej na przykładzie dwóch kazań pierwszego Wolrabowego (czyli poznańskiego) wydania *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka. Dr Piotr Bartelik (UZ) w swym wystąpieniu *Gramatyzacja i inne procesy rozwojowe a kontakty językowe na przykładzie polskich i kaszubskich analitycznych form czasownikowych* zbadał cechy konstrukcji złożonych z czasownikiem *mieć* (w języku polskim) i *mieć/być* w języku kaszubskim. Porównanie konstrukcji polskich i kaszubskich (w ujęciu diachronicznym i synchronicznym) pozwoliło na naszkicowanie tendencji rozwojowych i wyjaśnienie różnic pomiędzy poszczególnymi formami.

К.ф.н. Ирина В. Бакланова (ИЛИ РАН, Санкт-Петербург) w referacie *Лексика ювелирного дела в говоре села Красное Костромской области* przedstawiła leksykę związaną z pracami jubilerskimi. Poza bogatymi cytatami referentka wyróżniła w materiale warstwy leksykalne: dialektyzmów, profesjonalizmów i terminów. Katarzyna Zagłoba, studentka UAM, przedstawiła referat *Słownictwo z zakresu pola tematycznego LAS na pograniczu dialektów małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego*. Młoda badaczka prowadziła badania nieopodal Domaniewka (pow. poddębicki), badanego dawniej przez Mieczysława Szymczaka, co wniosło cenny aspekt porównawczy. *Formy grzecznościowe w kaszubszczyźnie na podstawie twórczości Aleksandra Majkowskiego* zostały przedstawione przez mgr Marię Jocz (UG). Badaczka skupiła się na formułach powitań i pożegnań oraz zwrotów do adresata używanych w trzech powie-

ściach kaszubskojęzycznych A. Majkowskiego. Dr Emil Popławski (IJP PAN, Kraków) w referacie *Rok rolniczo-gospodarski w świetle przysłów w gwarach polskich* zaprezentował przysłowia kalendarzowe obejmujące przede wszystkim okres od końca lutego do października.

Dr hab. Tomasz Wicherkiewicz (UAM) i mgr Bartłomiej Chromik (UW) w referacie *Ożywianie świata wymysiöeryś – zagadnienia rewitalizacji języka wilamowskiego* przyjrzeni się na wybranych przykładach kluczowym zmianom postaw i ideologii językowych wobec i w obrębie *Wymysiöeryś* oraz ich wpływowi na jego etno- i ekolingwistyczną żywotność. Dr Katarzyna Czarnecka (IJP PAN, Kraków) przedstawiła referat *W poszukiwaniu tożsamości językowej – internetowa społeczność «Howorymo po swojomu»*, w którym pokazała, czym jest wg użytkowników analizowanej strony internetowej „swoja mowa”, w jakich relacjach pozostaje z używanymi na Podlasiu gwarami białoruskimi i ukraińskimi, i jaki jest jej związek z identyfikacją etniczną członków społeczności „Howorymo po swojomu”. Z kolei dr Katarzyna Sobolewska (IJP PAN, Kraków, Warszawa) sięgając do materiałów sprzed półwiecza, w wystąpieniu *Warmia i Mazury na styku kultur. Relacje między językiem polskim, niemieckim a gwarą w wypowiedziach autochtonów z lat 50. XX wieku* analizowała wypowiedzi mieszkańców regionu pod kątem historii nabywania języków, stosunku do nich, reakcji na powojenne zderzenie kultur.

Drugi dzień konferencji (tj. 18 listopada 2016 r.) rozpoczęły obrady w dwóch sekcjach.

W sekcji A dr Iwona Żuraszek-Ryś (UZ) odpowiadała na pytanie *Co o regionie mówią nazwy terenowe (na przykładzie mikrotoponimów z okolic Zielonej Góry)?*, traktując język jako system znaków, w którym zakodowana jest informacja o otaczającym świecie na temat przejawów życia materialnego i duchowego społeczeństwa. Następnie Katarzyna Zagłoba (UAM) przedstawiła z perspektywy studenckiej sprawozdanie z dwóch edycji zajęć fakultatywnych prowadzonych na poznańskiej polonistyce – *Językowo-kulturowe aspekty pogranicza w dydaktyce uniwersyteckiej. Kaszuby i Śląsk*. Dr Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk (UAM) w referacie *Nazwy ryb w polszczyźnie regionalnej (na podstawie danych słownikowych)* zaprezentowała regionalne nazwy ryb, które zostały odnotowane w słownikach ogólnych języka polskiego z okresu od początku doby nowopolskiej do przełomu XX/XXI wieku. Dla każdego hasła sporządziła pełną metrykę leksykograficzną, a nadto skonfrontowała nazwy ze słownikowymi źródłami historycznymi. Mgr Bartosz Juszcak (UWr) w referacie *Brneński hantec a gwara warszawska (próba porównania)* zestawił różnice i podobieństwa wymienionych odmian językowych oparte na chronologii, bazach językowych, zapleczu socjalnym, bazie komunikacyjnej odnoszącej się do sfery kontaktów międzyjęzycznych.

Sekcję B rozpoczęła к.ф.н. Ольга Н. Крылова (ИЛИ РАН, Санкт-Петербург) z wystąpieniem *Лексика русской традиционной народной одежды в лингвокультурологическом аспекте (на материале диалектных словарей)*, w którym referentka przedstawiła zróżnicowanie rosyjskiej leksyki gwarowej uzależnione od czynników pogodowych i społecznych. Z kolei dr Paulina Michalska-Górecka (UAM) analizując nazwy wyznawców religii (spośród których najliczniejsze były nazwy związane z reformacją), przedstawiła *Językowo-kulturowy obraz innowiercy w pismach Ja-*

kuba Wujka. Dr Konrad Kazimierz Szamryk (UwB) w referacie *Uwagi o języku rękopisu Roślin potrzebnych Krzysztofa Kluka na tle normy języka polskiego II połowy XVIII wieku*, badając cechy językowe autografu (ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk regionalnych), próbował ustalić, czy którymś spośród dwóch skryptorów był K. Kluk. Referat dra Błażeja Osowskiego (UAM) pt. *Inwentarze dóbr szlacheckich – między mową a pismem* poświęcony był wielkopolskiemu materiałowi z 2. połowy XVIII w. i obecności w nim elementów dwóch typów kultury: oralnej i cyrograficznej.

Po wystąpieniach w sekcjach odbyły się obrady plenarne. *Ewolucja słownictwa w gwarze* została przedstawiona przez prof. dra hab. Józefa Kąsia (UJ). Referent zwrócił uwagę na przenikanie się ogólnopolskiego i gwarowego kodu językowego, na których jakość wpływa filtr kulturowy – stąd interferencje oraz przenikanie słownictwa biernego do czynnego zasobu leksykalnego użytkowników gwary. Profesor omówił proces przenikania się dawnych i współczesnych nazw i ich znaczeń. Д.ф.н. Сергей А. Мызников (ИЛИ РАН, Санкт-Петербург) w referacie *Смоленские говоры в исторической ретроспективе: трансформация или ассимиляция?* przedstawił losy zmiennej przynależności gwar smoleńskich do zespołu gwar białoruskich lub rosyjskich oraz przeanalizował w aspekcie diachronicznym wybrane dane leksykalne. Prof. dr hab. Halina Karaś (UW) w wystąpieniu zatytułowanym *O niektórych wyznacznikach regionalnego zróżnicowania polszczyzny północnokresowej (na przykładzie Litwy)* zreferowała zróżnicowanie polszczyzny kresowej na przykładzie materiału terenowego zebranego na obszarze Ignalina i Jeziorosów, czyli tzw. trzecim zwartym obszarze polskojęzycznym na Litwie. Referentka wykazała wagę frekwencyjności cech kresowych w badaniu zróżnicowania terytorialnego polszczyzny północnokresowej. Prof. dr hab. Jerzy Sierociuk (UAM) w referacie *Przeszłość i przyszłość dialektologii poznańskiej* przedstawił potrzeby współczesnych badań dialektologicznych w Poznaniu na tle dokonań ich twórców i kontynuatorów. Omawiając perspektywy rozwojowe środowiska poznańskiego przedstawił m.in. aktualnie prowadzone tematy badawcze oraz sylwetki naukowe pracowników zatrudnionych obecnie w Pracowni Dialektologicznej UAM.

W programie były też referaty, których autorzy nie mogli osobiście wygłosić: dr hab. prof. UAM Tadeusz Lewaszkiewicz (UAM) – *Zasługi Heleny Szejkwowskiej w badaniach nad polszczyzną północnokresową*, К.ф.н. Roksolana Perkhach (Національний Університет «Львівська політехніка», Львів), *Аналіз концепту ЛІКАР на матеріалі медичної термінології*, dr Ewelina Grześkiewicz (IJP PAN, Kraków), *Gwary mazurskie dziś*, К.ф.н. Тетяна О. Ястремська (ІУ НАН України, Львів), *Словотвірна мотивація: деривати з коренем -верх- у говорах південно-західного наріччя*.

Podsumowania konferencji dokonał prof. dr hab. Jerzy Sierociuk, wskazując na jej wysoki poziom, różnorodność perspektyw służących analizowaniu tematyki regionalno-językowej oraz wymieniając ośrodki, których przedstawiciele odpowiedzieli na zaproszenie organizatorów: Институт лингвистических исследований РАН (Санкт-Петербург), Институт українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів), Національний університет «Львівська політехніка» (Львів), Grodno (bez afiliacji), Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie, Instytut Sławiastyki PAN w Warszawie, Podhalańska Państwowa

Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet w Białymstoku, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Zielonogórski.

Dr Błażej Osowski (sekretarz konferencji) w imieniu pozostałych organizatorów (dr Justyny Kobus, dr Pauliny Michalskiej-Góreckiej i dr Agnieszki Piotrowskiej-Wojaczyk), dziękując wszystkim za przybycie, zamknął konferencję.

Jerzy Sierociuk
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
jasier@amu.edu.pl

Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

Zamysł gromadzenia – i udostępniania – danych obrazujących osiągnięcia współczesnej leksykografii gwarowej warunkowany jest zmianami, jakie dają się zaobserwować wśród szeroko pojmowanej popularyzacji językowego bogactwa lokalnych gwar. Najogólniej rzecz biorąc jest to pochodną wzrostu zainteresowań samych przedstawicieli środowisk wiejskich jak i poszerzenie możliwości publikacji rezultatów ich działań. Mamy zatem coraz więcej przeróżnego typu – i objętości – słowników regionalnych publikowanych w bardzo regionalnych wydawnictwach. Zbiory te zazwyczaj adresowane do wąskiego kręgu lokalnych odbiorców mają też ograniczoną dystrybucję, co powoduje, że najczęściej nie są zauważane przez szersze kręgi dialektologów. Ten wzrost zainteresowania kulturą – i językiem – lokalną przejawia się także aktywnością w Internecie, gdzie publikowane są różnej wartości osiągnięcia zespołów chcących „uratować dla potomnych” osobliwości (wedle ich oceny) mowy mieszkańców danej okolicy.

Do zespołu redakcyjnego „Gwar Dziś” coraz częściej docierają zapytania o informacje o aktualnie ukazujących się leksykonach gwarowych z poszczególnych regionów. Zestawy słownictwa przygotowane przez lokalne społeczności (a tak jest najczęściej) zawierają bowiem wiele rzadkich poświadczeń terenowej żywotności interesujących badaczy jednostek językowych.

Mając na uwadze rangę takich informacji – ułatwiających dotarcie do zbiorów znacznie niekiedy poszerzających podstawę materiałową badań – postanowiliśmy podjąć próbę zestawiania dokumentacji ukazującej osiągnięcia leksykografii słowiańskiej.

Liczmy, że udostępnienie informacji o takowych wydawnictwach będzie też w interesie Autorów tychże słowników.

Prosimy o przekazywanie pod adresem „Gwar Dziś” informacji – w języku oryginału – wedle poniższego schematu:

- A. JĘZYK
- B. TYTUŁ (pełny)

- C. AUTOR / AUTORZY
- D. MIEJSCE i ROK wydania
- E. Nr ISBN (ewentualnie adres dostępu przy wydaniu internetowym)
- F. LICZBA HASEŁ
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO
- I. UWAGI

* * *

Przykładowy opis słownika:

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Zofia Dragan, Dominika Woźna, Jan Budz, Julian Kowalczyk, Elżbieta Łukuś, Józef Majerczak, Zofia Mikicka;
- D. MIEJSCE i ROK wydania: Kraków 2014;
- E. Nr ISBN: 978-83-937293-1-9;
- F. LICZBA HASEŁ: część bukowiecka – 1383 artykuły hasłowe, część spiska – 1839 artykułów hasłowych;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: słownik tematyczny (działy: Kuchnia i jedzenie; Dom i zagroda; Praca na roli; Zwierzęta; Rośliny i zioła; Zajęcia pozarolnicze, rzemiosło; Człowiek i jego atrybuty; Miłość, zaloty, rodzina; Obrzędy, przykłady tradycji, muzyka, taniec; Strój ludowy i odzież; Kolory; Związki frazeologiczne, przysłowia powiedzonka) – w poszczególnych rozdziałach zachowano porządek alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, wariant wymowy podany w nawiasie, definicja, cytaty, kolejne znaczenie (jeśli jest więcej niż jedno); w części spiskiej po cytacie lub po wyrazie hasłowym podaje się skróty miejscowości w nawiasach; odsyłacze do haseł pokrewnych;
- I. UWAGI: słownik amatorski; dwuczęściowy; zawiera fotografie (w obrębie haseł) oraz płytę DVD z filmami przedstawiającymi scenki życia wiejskiego.

* * *

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Słownik gwary górali żywieckich – objaśnienia, przykłady, słownik alfabetyczny i tematyczny*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Józef Karol Nowak;
- D. MIEJSCE i ROK wydania: Żywiec–Grojec–Warszawa 2012;
- E. Nr ISBN: 978-83-934241-3-9;
- F. LICZBA HASEŁ: ponad 9000 haseł i wyrażen gwarowych;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny i tematyczny (słownik tematyczny nie obejmuje całości słownika alfabetycznego) – w obrębie tematów zachowano porządek alfabetyczny – (działy typu: Zwyczaje i powiedzenia z nimi związane; Przysłowia i porzekadła; Zabobony; Człowiek; Dzieci; Humorystyczne powiedzonka; Zwierzęta; Rośliny; Przestrzeń, toponimy, zjawiska przyrodnicze);

H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy, skrót lub odsyłacz, lub hasło pokrewne w nawiasie, wariant wymowy podany w nawiasie, definicja, cytata, kolejne znaczenie (jeśli jest więcej niż jedno); skróty, odsyłacze do hasła pokrewnego w postaci graficznej (strzałka);

UWAGI: słownik amatorski; zawiera zdjęcia i ryciny czarno-białe; część tematyczna zawiera dłuższe partie opisowe (nie tylko słownik).

